University of Venda
Creating Future Leaders

NXOPAXOPO WA MAVITO YO DUVULELA YA VATSONGA VA LE ZIMBABWE

HI

ALECK MAPINDANI

NOMBORO YA MUCHUDENI: 11616233

NDZAVISISO WA "MASTER OF ARTS DEGREE"

EKA XITSONGA

EHANSI KA

SENTHARA YA M.E.R. MATHIVHA YA TINDZIMI TA AFRIKA,
VUTSHILA NA NDHAVUKO

EYUNIVHESITI YA VHENDA

VALETERI: DOK. CHAUKE M.T.
DOK. HLUNGWANI M.C.

LEMBE: 2013

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

UNIVEN LIBRARY
Library Item : 20141374

© University of Venda

XIHLAMBANYO

Mina Mapindani Aleck ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu wa **Nxopaxopo wa Mavito yo Duvulela ya Vatsonga va le Zimbabwe** i wa mina naswona a wu se tshama u nyiketiwa eka yunivhesiti leyi kumbe yin'wana hi xikongomelo xa ku kuma digiri, dipuloma kumbe xitifiketi xo karhi. Tibuku na swin'wana leswi tirhisiweke swi kombisiwile endzeni ka ndzavisiso na le makumu ka wona, eka Matsalwa lama Tirhisiweke.

Nsayino ..... Siku .....

DECLARATION

I, Mapindani Aleck declare that this dissertation entitled **The Semantic Analysis of Nicknames Among the Vatsonga of Zimbabwe** is mine and it has never been submitted either at this university or to any other university with the intention of securing a degree, diploma or some kind of certification. All the sources that I have used have been acknowledged.

Signature ..... Date .....

© University of Venda

KU NYIKETA

Ndzi nyiketa ndzavisiso lowu eka nghamu ya mina N'wa-Xirhilele, mana wa mina N'wa-Masocha na vamakwavo va mina hinkwavo va xinuna na va xisati.

DEDICATION

This research is dedicated to my wife N'wa-Xirhilele, my mother N'wa-Masocha and all my siblings.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

XIKHENSO

Ndzi rhandza ku khensa Xikwembu lexi matimba ni vuswikoti bya xona swi ndzi heke vutomi swi engeta swi ndzi tlakusela emaninginingini ya tidyondzo ta yunivhesiti. Ndzi khensa nakambe muleteri loyi a a ndzi pfuna eka ndzavisiso lowu ku kondza wu ya fika emakumu, Dok. Chauke M.T. na loyi a va tirhisana swin'we, Dok. Hlungwani M.C. Valeteri van'wana va Xitsonga ku nga Dok. Babane M.T. na Tat. Mushwana na vona va khensiwa na ku naveleriwa mikateko.

Ndzi rhandza nakambe ku khensa nghamu ya mina Rhodica Mapindani loyi a ndzi seketeleke enkarhini lowu a ndzi tshwimbirisana na ndzavisiso lowu. Yunivhesiti ya Great Zimbabwe na yona ya khensiwa hikokwalaho kova yi ndzi pfunile hi mali ya ku hakela xikolo.

Ndzi engeta ndzi khensa vatswari va mina na hinkwavo va ka Mapindani lava hoxeke xandla ni lava, hikokwalaho ka swivangelo swokarhi, va nga kotangiki ku hoxa xandla eka dyondzo ya mina.

Machudeni ya Xitsonga/Xichangana eGreat Zimbabwe University na vona va khensiwa swinene hikokwalaho kova va hoxile xandla hi ku ndzi pfuna hi vuxokoxoko byin'wana lebyi byi ndzi pfuneke ku vona ndzavisiso lowu wu humelela.

Hinkwaswo leswi hefemulaka a swi dzunise Hosi Xikwembu!

Tipisalema 150:6

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NKOMISO

Ndzavisiso lowu wa *Nxopaxopo wa Mavito yo Duvulela ya Vatsonga va le Zimbabwe* i nhlahluvo wa mavito yo duvulela na mathyelo ya mavito hi ku angarhela, laha ku tekeriwaka enhlokweni swiyimo leswi kuceteleke mathyelo lawa, swotanihi mfuwo, vukhongeri, vupolitiki na ku hanyisana ka vanhu lava khumbekaka. Wu languta tindlela to hambanahambana mayelana na ntumbuluko, nhlayiseko, na leswi mavito yo duvulela ya tekisiwaka xiswona erixakeni. Ndzavisiso lowu wu avanyisiwile hi tindzima ta tsevu hi ndlela leyi kombisiweke laha hansi:

Ndzima yo Sungula

Ndzima leyi yi nyika manghenelo, tinhlamuselo ta matheme, xivumbeko na maendlelo ya ndzavisiso, sampula, tithiyori ta ndzavisiso na nkanelo wa mitirho ya milavisiso eka dyondzo leyi.

Ndzima ya Vumbirhi

Ndzima leyi yi kanela matimu ya mathyelo ya mavito na ku nyika tinxaka to hambanahambana ta mavito hi ku angarhela. Eka ndzima leyi, ku tlhela ku boxiwa na ku hlamusela vanhu na mitlawa yo hambanahambana leyi thyaka vanhu mavito yo duvulela.

Ndzima ya Vunharhu

Eka ndzima leyi hi kona laha mavito yo duvulela ya xopaxopiwaka vito hi vito, na ku mathyelo ya mavito lawa. Mikucetelo leyi mavito yo duvulela ya nga na yona eka mahanyelo ya vaduvuleriwa na mahanyelo ya vanhu emigangeni ya vona yi ta kombisiwa, ngopfungopfu eka mavito lawa tinhlamuselo ta mathyelo ya wona ti nga erivaleni.

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ndzima ya Vumune

Ndzima leyi yi nyika vuxokoxoko bya nkoka wa mavito yo duvulela erixakeni. Nkoka lowu wu tsariwile tanihi nkoka wa mavito yo duvulela hi ku angarhela ehandle ko kombisa nkoka wa mavito rin'we hi rin'we.

Ndzima ya Vuntlhanu

Ndzima leyi hi yona yo hetelela naswona yi dlayiseta ndzavisiso lowu. Eka ndzima leyi, ku nyikiwa nkatsakanyo wa ndzavisiso na ku nyika swibumabumelo ieswi nga ta pfuna eka milavisiso leyi nga ta endliwa hi malembe lawa ya ha taka.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ABSTRACT

This dissertation entitled *A Semantic Analysis of Nicknames Among the Vatsonga of Zimbabwe* is an incisive evaluation of nicknames and naming patterns across the broad socio-cultural and religio-political paradigms of the people in question. It deals with various approaches that inspire the evolution, sustenance and the resultant appreciation of collected nicknames in their social context. The research is divided into six chapters as follows:

Chapter One

This chapter gives the introduction, definition of concepts, research method and design, sampling techniques, theoretical frame work as well as literature review.

Chapter Two

This chapter highlights the origin of the name giving entreprise, as well as a reflection upon the various categories of names and nicknames. It also shows various individual or group entities that are responsible for nicknaming.

Chapter Three

This chapter gives a nickname-by-nickname depth of analysis, highlighting various angles from which nicknames are given. Their (nicknames) influence on human behaviour and societal reformation is also pointed out; more so on nicknames that readily and clearly spell out the envisioned message.

Chapter Four

This chapter gives the importance of nicknames from a social perspective. Thus, the research gives the overall significance of nicknames in society without necessarily

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

particularizing on given nicknames.

Chapter Five

This is the final chapter and it gives the conclusion to the study. In this chapter, all the research findings are summarized and recommendations for further research were made.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NONGONOKO **PHEJI**

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO **1**

1.1Nsusumeto 1

1.2 Xikongomelo 1

1.3 MAENDLELO YA NDZAVISISO **2**

1.3.1 Maendlelo ya Nhlokohliso wa Swivutiso 2

1.3.2 Maendlelo ya Vuxiyaxiya 4

1.3.3 TITHIYORI TA NDZAVISISO **6**

1.3.3.1 Thiyori ya Semandiki ya Nhlamuselo 7

1.3.3.2 Thiyori ya Ndhavuko 7

1.3.3.3 Thiyori ya Nxopaxopo wa Mbulavulo 8

1.3.3.4 Thiyori ya Matimu 9

1.3.4 MAENDLELO **9**

1.3.4.1 XIVUMBEKO NA MAENDLELO YA NDZAVISISO **9**

1.3.5 SAMPULA **10**

1.4 MATHEME YA NKOKA EKA DYONDZO LEYI **11**

1.4.1 Vito 11

1.4.2 Mavito yo Duvulela 12

1.4.3 Mathyelo ya Mavito 15

1.4.4 mathyelo ya Mavito ya Vanhu 16

1.4.5 Machangana 17

1.4.6 Vatsonga 18

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.5 NKANELO WA MITIRHO YA MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE EKA NDYONDZO LEYI 20

1.5.1 Milavisiso ya Digiri ya Vudokodela 21

1.5.1.1 Chauke (2004) 21

1.5.1.2 Sebashe (2007) 22

1.5.1.3 Mandende (2009) 24

1.5.2 Milavisiso ya Digiri ya Masitasi 24

1.5.2.1 Sethosa (2004) 24

1.5.2.2 Koopman (1986) 25

1.5.1 Milavisiso ya Digiri ya Onasi 26

1 5.3.1 Chauke (1992) 26

1.5.3.2 Shabangu (2009) 27

1.5.3 Milavisiso ya Digiri ya *Bachelar of Arts* 28

1.5.3.1Mapindani (2010) 28

1.5.3.2 Makondo (2011) 39

1.5.3.3 Chauke (2012) 30

1.5.3.4 Sithole (2012) 31

1.5.4 Atikili 32

1.5.4.1 Mtumane and Bobele (2012) 32

1.5.5 Tibuku 34

1.5.5.1 Pongweni (1983) 34

1.5.5.2 Pfukwa (2012) 35

1.5.5.3 Crystal (1997) 35

1.5.6 Nkatsakanyo wa Milavisiso Leyi Endliweke eka Dyondzo Leyi 37

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 2

2.0 MATHYELO YA MAVITO 38

2.1 MANGHENELO 38

2.2 MATIMU YA MATHYELO YA MAVITO 38

2.2.1 EBibeleni 39

2.2.2 Emikarhini ya Khale 40

2.3 TINXAKA TA MAVITO 42

2.3.1Mavito ya Vukhongeri 43

2.3.2 Mavito ya Rixaka 45

2.3.3 Mavito lawa ya Thyiwaka hi ku Landza vito ra Manana/Tatana 45

2.3.4 Mavito ya le Ngomeni 47

2.3.5 Mavito ya le Nyimpini/Vugevenga 59

2.3.6 Mavito ya Tindhawu 59

2.3.7 Mavito ya Magondzo ni Switarata (*Hodonym)* 50

2.3.8 Mavito ya Tindhawu ta Mati (*Hydronymy)* 50

2.3.9 Mavito ya Tintshava (*Oronomy)* 51

2.3.10 Mavito yo Duvulela 51

2.3.10.1 Tinxaka ta Mavito yo Duvulela 52

(a) Mavito yo Duvulela lama Tsongahataka Munhu 52

(b) Mavito yo Duvulela lama Kombaka Xichavo ni ku Hlonipha Munhu 53

(c) Mavitoyo Duvulela lama Vulavulaka hi ku Koya Muduvuleriwa 55

(d) Mavito yo Duvulela ya Nsaso 55

(e) Mavito yo Duvulela ya Mafenya 55

(f) Mavito yo Duvulela lama Humaka eka Mavito ya Tindhawu 57

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.4 VATHYI VA MAVITO YO DUVULELA 58
2.4.1 Swirho swa Ndyangu 58
2.4.2 Vathori/ Valanguteri Emitirhweni 59
2.4.3 Vatirhikulobye 61
2.4.4 Switirhi 61
2.4.5 Machudeni 62
2.4.6 Vanhu lava va nga Tintangha/Vanghana 62
2.4.7 Yena N'wini 63
2.4.8 Vaakelani/Vanhu va Muganga Lowu a Tikumaka a ri eka Wona 64
2.4.9 Valala 64
2.5 NKATSAKANYO WA NDZIMA YA 2 64

NDZIMA YA 3

3. NXOPAXOPO WA MAVITO YO DUVULELA 66

3.1 MANGHENELO 66

3.2 MAVITO YO DUVULELA LAMA XOPAXOPIWEKE 67
3.2.1 Xidotana 67
3.2.2 Funani 67
3.2.3 Machisa 69
3.2.4 Mabikiri 70
3.2.5 Macokoce 71
3.2.6 Goli 72
3.2.7 Xikhapyana 73
3.2.8 Chelaxitala 74
3.2.9 Mandzamandza 75
3.2.10 Xipotwana 76
3.2.11 Matlala 76
3.2.12 Mabutsu 77

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.13 Muchangana 78
3.2.14 Madetswule 79
3.2.15 Vhekenya 81
3.2.16 Mafelambiteni 83
3.2.17 Xiburukwana 84
3.2.18 Mapfumelele 86
3.2.19 Madakiwa 87
3.2.20 N'wamahlaveni 88
3.2.21 Xijekana 90
3.2.22 Dyambu 91
3.2.23 Ximherhana 92
3.2.24 Ximutana 93
3.2.25 Matlakusetaburuku 94
3.2.26 Xikome 96
3.2.27 Mambhukuta 97
3.2.28 Ntswotswotswo 98
3.2.29 Tshamelakumita 99
3.2.30 Manon'weni 100
3.2.31 Mabaji 101
3.2.32 Dlayani 103
3.2.33 Makhapakhapa 104
3.2.34 Nhlikihliki 108
3.2.35 Xihuhuri 106
3.2.36 Magrini 107
3.2.37 Mugezani 109
3.2.38 Madyaswakwe 110
3.2.39 Manghendlwani 111
3.2.40 Lazaro 112
3.2.41 Mavuyantsena 113
3.2.42 Madyaswanyuku 114
3.2.43 Magudhlajele 115
3.2.44 Mahambayedwa 116

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.4 Ku komba ku sola /tsongahata munhu 140

4.5 Ku tifihla leswaku munhu a nga kumeki 140

4.6 Ku heta matimba ya nala 140

4.7 Ku titiyisa eka ntirho wo vava 141

4.8 Ku nyika mafenya 142

4.9 Ku lemukisa ntshungu 142

4.10 Ku ba bembela 143

4.11 NKATSAKANYO WA NDZIMA YA 4 145

NDZIMA YA 5

5.0 KU DLAYISETA 147

5.1 MANGHENELO 147

5.2 NKOMISO WA NDZAVISISO 147

5.3 NKATSAKANYO WA NDZAVISISO 148

5.4 SWIBUMABUMELO SWA NDZAVISISO 150

5.5 SWIBUMABUMELO SWA MILAVISISO LEYI NGA SI ENDLIWAKA 151

MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE 153

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO

1.1 NSUSUMETO

Ndzi susumetiwile ku endla ndzavisiso lowu hi nhlokomhaka ya *Nxopaxopo wa Mavito yo Duvulela ya Vatsonga va Zimbabwe* hikokwalaho ka ku vona leswaku nhlokomhaka leyi a ku se tshama ku tsariwa hi ta yona eka matsalwa hi ku angarhela ni le ka Xitsonga hi ku kongoma. Matsalwa lama ya tsariweke hi mavito yo duvulela ya kona kambe lama ya kongomisaka eka Vatsonga va Zimbabwe a ya se va kona.

Ndzi susumetiwile nakambe ku lavisisa hi nhlokomhaka leyi hikokwalaho ko navela ku hoxa xandla na ku engetela eka nhlayo ya matsalwa lama tsariweke eka dyondzo ya Xitsonga mayelana ni mathyelo ya mavito. Hileswaku ka ha ri na nkayivelo wa matsalwa lama ya vulavulaka hi ta mathyelo ya mavito ya swilo hi ku angarhela. Xin'wana xi ndzi susumeteke ku endla ndzavisiso lowu i ku va ndzi navela ku tilulamisela ndzavisiso wa vudokodela lowu nga ta landzela.

Ndzi tlherile ndzi susumetiwa ku endla ndzavisiso lowu hi basari leyi ndzi nyikiweke hi Yunivhesiti ya Great Zimbabwe hi xikongomelo xa ku ndzi tlakusa hi tlhelo ra dyondzo, hambileswi yunivhesiti leyi yi nga vangiki na xiave eka ku hlawuriwa ka nhlokomhaka leyi ndzi lavisisaka ha yona. Ndzi tlherile ndzi susumetiwa ku endla ndzavisiso lowu hikokwalaho ko va ndzi navela no boheka ku fikelela xiyimo xa dyondzo ya Masitasi.

1.2 XIKONGOMELO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa mavito yo duvulela ya Vatsonga va Zimbabwe. Xikongomelo xin'wana i ku nyika nhlavutelo wa swihundla swa vutomi leswi fihliweke eka mavito ya vanhu yo duvulela hi ndlela yo ma tlhantlha.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xin'wana xikongomelo i ku pfula miehleketo ya vahlayi na rixaka hi ku angarhela hi ku va komba leswaku mavito a yo thyiwa mihulahula kambe vito rin'wana ni rin'wana ri thyiwa endzhaku ka ku leteriwa na ku landza swihlawulekisi kumbe nhlamuselo ya vito leri thyiwaka.

Xikongomelo xo hetelala i ku lemukisa rixaka leswaku dyondzo ya mathyelo ya mavito i xiphemu xa nkoka xa mfuwo wa rixaka naswona xi fanela ku tekeriwa enhlokweni.

1.3 MAENDLELO YA NDZAVISISO

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa maendlelo mambirhi, ku nga maendlelo ya nhlokohliso wa swivutiso na maendlelo ya vuxiyaxiya ku vona leswaku ndzavisiso wa humelela. Ehandle ka maendlelo lama mulavisisi a nge swi koti, naswona ku nga va na ku tikeriwa swinene eku hlengeleteni ka vuxokoxoko lebyi nga ta endla leswaku mulavisisi a kota ku fikelela swikongomelo swa yena. Tindzimana leti nga laha hansi ti nyika vuxokoxoko na mitshaho ya vatsari vo hambanahambana ehenhla ka maendlelo ya nhlokohliso wa swivutiso na vuxiyaxiya.

1.3.1 Maendlelo ya Nhlokohliso wa Swivutiso

Nhlokohliso wa Swivutiso hi yin'wana ya tindlela leti tirhisiwaka hi vatsari va matsalwa na vahlengeleti va mahungu ku kuma vuxokoxoko na ku fikelela swikongomelo swa vona. Eka maendlelo lama mulavisisi u tihlanganisa na vanhu lava nga na vutivi kumbe ntokoto wa leswi a navelaka ku swi fikelela, ivi a ringeta hi ndlela ya ku vumba vunghana ku va tlhontlha hi swivutiso naswona mulavisisi u va a ri mulawuri wa mbhurisano lowu vaka wu endliwa. Hi ndlela leyi, mulavisisi u va a ri karhi a titshahela vuxokoxoko bya leswi a vonaka swi ri swa nkoka eka ndzavisiso wa yena. Cannel na Kahn, tanihilaha va tshahiweke hakona hi Cohen na Manion (1994:27), va hlamusela nhlokohliso wa swivutiso hi ndlela leyi landzelaka:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> …a two person conversation initiated by the interviewer for the specific purpose of obtaining research-relevant information and focused by him on content specified by research objectives.

Ntshaho wa Cannel na Kahn wu veka xigandlo hi ku tshikelela na ku ndlandlamuxa mhaka leyi hlamuseriweke laha henhla ya leswaku nhlokohliso wa swivutiso i maendlelo yo va munhu a burisana na vanhu hi xikongomelo xa ku va a kuma vuxokoxoko lebyi nga n'wi pfunaka eka ntirho wa yena wa vulavisisi. Tinhlamuselo na tinhlamulo leti vahlokohlisiwa va n'wi nyikaka hi tona ti n'wi pfuna ku fikelela swikongomelo swa yena. I swa nkoka ku boxa leswaku mbulavulo lowu vaka kona exikarhi ka muhlokohlisi na (mu)vahlokohlisiwa wu va wu langutanile na ku kongomisiwa eka nhlokomhaka ya ndzavisiso ehandle ko bula swo huma endleleni, naswona i ntirho wa muhlokohlisi ku vona leswaku ku burisana loku a ku pfi ku hambuka. Ku yisa emahlweni, Babbie (1992:95) u andlala nhlamuselo ya nhlokohliso wa swivutiso hi ndlela leyi:

> An interview is a data collection encounter in which one person (an interviewer) asks questions to another, a respondent.

Eka ntshaho lowu, ha ha kuma mhaka yin'we ya leswaku nhlokohliso wa swivutiso i maendlelo yo lava hawona vuxokoxoko laha mulavisisi a hlokohlisaka vanhu hi xikongomelo xo kuma tinhlamulo leti nga ta n'wi pfuna ku yisa ndzavisiso wa yena emahlweni. Hi tlhela hi kuma nseketelo wo tiya eka nhlamuselo ya Fielding (2010:140) loko a ku, *An interview is a planned conversation*. Hi ntshaho lowu hi nga vula leswaku nhlokohliso wa swivutiso i maendlelo yo lava hawona vuxokoxoko lawa eka wona mulavisisi a sungulaka a kunguhata hi ta mafambiselo ya nhlokohliso wa swivutiso, a tlhela a va na xivono xa leswi a langutelaka vahlokohlisiwa ku ri va endlisa xiswona loko a karhi a va hlokohlisa. Leswi swi dlayiseta leswi boxiweke laha henhla leswaku muhlokohlisi hi yena mulawurinkulu na mukongomisi wa nhlokohliso wa swivutiso hikuva hi yena a tivaka leswi a navelaka ku swi fikelela. Hi ndlela leyi, u va a simeka tindlela ta mavutiselo, mahlamulelo na hinkwaswo leswi fanelaka ku landzeleriwa ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vona leswaku vuxokoxoko lebyi lavekaka bya fikeleriwa hi xitalo. Hambileswi muhlokohlisi, mikarhi yo tala, a nga tiyiki nhlana a nyika vahlokohlisiwa milawu leyi va fanelaka ku yi landzelela hikokwalaho ko va a chava ku va tikisela na ku va nyamisa, u va a ri na milawu ya yena enhlokweni leyi a yi tirhisaka ku lawula mafambiselo ya nhlokohliso wa swivutiso hi ndlela ya vutshila leyi n'wi pfumelelaka ku va a fikelela swikongomelo swa yena, a tlhela a tama a ha aka moya wa ntirhisano exikarhi ka yena na vahlokohlisiwa. Ku ya hi Mcmillan na Schumacher (1993:250) nhlokohliso wa swivutiso wu hlamuseriwa hi ndlela leyi, *Interviews are essentially vocal questionnaires*. Ntshaho lowu na wona wa ha tshikelela nhlamuselo leyi nyikiweke hi lava tshahiweke laha henhla. Wu tlhela wu ya emahlweni wu boxa hi ku kongoma leswaku inthavhiyu i ndlela leyi tirhisaka swivutiso leswi vutisiwaka hi nomu ehandle ko nyiketela vavutisiwa swivutiso swa le maphepheni. Rito ra "vocal" hi rona ri hi byelaka leswaku swivutiso swa nhlokohliso wa swivutiso swi vutisiwa hi ndlela ya mbhurisano exikarhi ka muhlokohlisi na muhlokohlisiwa.

1.3.2 Maendlelo ya Vuxiyaxiya

Vuxiyaxiya hi yin'wana ya tindlela leti tirhisiwaka ku kuma vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu vaka wu ri eku endliweni. Eka ndzavisiso lowu, vuxiyaxiya byi ta tirhisiwa ku vona leswaku mulavisisi wa fikelela swikongomelo swa yena. Vuxiyaxiya i ndlela leyi tirhisiwaka ku kuma vuxokoxoko bya mahanyelo ya vanhu kumbe maendlekelo ya michumu yo karhi, hambi swi ri swin'wana swo tanihi miginghiriko leyi vanhu va yi endlaka. Vuxiyaxiya lebyi byi ta endliwa hi tindlela timbirhi: ndlela yo sungula yi ta va leyi yo xiyaxiya muxiyaxiyi a ri xiphemu xa vanhu lava a va xiyaxiyaka; kasi ya vumbirhi yi ta va leyo xiyaxiya muxiyaxiyi a ri handle ka vaxiyaxiyiwa. Swi ta endliwa hi xikongomelo xo fikelela vuxokoxoko lebyi hetisekeke mayelana na maendlelo na vumunhu bya vanhu lava duvuleriweke. Hi ndlela leyi, muxiyaxiyi u ta va na nkarhi wa ku vona vaduvuleriwa va karhi va vulavula kumbe ku endla mitirho leyi endleke leswaku va duvuleriwa hi mavito yo karhi. Vuxiyaxiya lebyi byi ta boheka ku endliwa, mikarhi yin'wana, hi nkarhi lowu vanhu lava hlawuriweke va vaka va ri ku hlokohlisiweni. Mulavisisi u ta tlhela nakambe a tirhisa vutivi bya ntumbuluko lebyi a nga na byona

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mayelana na mathyelo ya mavito yo duvulela ya Vatsonga ku kuma tinhlamulo eka swivutiso swa yena.

Eka vuxiyaxiya mulavisisi u kuma vuxokoxoko hi ku langutisisa swiyimo na leswi humelelaka eka vanhu lava a fanelaka ku kuma vuxokoxoko eka vona. Wadsworth (1983:159) u hlamusela maendlelo ya vuxiyaxiya hi ndlela leyi, *Observation means looking at something without influencing it and simultaneously recording it for later analysis.* Hi ntshaho lowu hi kuma leswaku vuxiyaxiya byi endliwa hi ku va mulavisisi a langutisisa michumu leyi a lavaka vuxokoxoko bya yona ehandle ka ku yi kavanyeta. Hi ndlela leyi, u va a karhi a tsala leswi a vonaka swona hi xikongomelo xa ku ta swi xopaxopa loko a ta va se a tshamisekile kahle. Maendlelo ya vuxiyaxiya ya hlamuseriwa nakambe hi Cohen ni van'wana (1994:463) loko va ku:

> The observed behaviour provides evidence of underlying feelings, i.e. that concepts or constructs can be crudely measured in observed occurrences…a particular behaviour indicates a particular state of mind or particular intention or motivation.

Hi ntshaho lowu, hi kuma leswaku mulavisisi a nga dyondza munhu a n'wi heta a nga n'wi hlokohlisanga kumbe ku vutisa vanhu van'wana hi ta yena kambe hi ku tirhisa maendlelo ya vuxiyaxiya. Hi tlhlela hi kuma nakambe leswaku mulavisisi a nga swi kota ku tiva na leswi nga emiehleketweni ya munhu wo karhi hi ku tirhisa maendlelo ya vuxiyaxiya. Hileswaku miehleketo ya munhu leyi fihliweke endzeni ka munhu yi nga tiviwa hi mulavisisi hi ku xiyaxiya swiendlo na mahanyelo ya munhu loyi a khumbekaka. Marshall (2005:78) u hlamusela maendlelo ya vuxiyaxiya hi ndlela leyi:

> …observation is where the researcher attempts to participate fully in the lives and activities of subjects and thus becomes a number of their group, organisation or community. This enables

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mayelana na mathyelo ya mavito yo duvulela ya Vatsonga ku kuma tinhlamulo eka swivutiso swa yena.

Eka vuxiyaxiya mulavisisi u kuma vuxokoxoko hi ku langutisisa swiyimo na leswi humelelaka eka vanhu lava a fanelaka ku kuma vuxokoxoko eka vona. Wadsworth (1983:159) u hlamusela maendlelo ya vuxiyaxiya hi ndlela leyi, *Observation means looking at something without influencing it and simultaneously recording it for later analysis.* Hi ntshaho lowu hi kuma leswaku vuxiyaxiya byi endliwa hi ku va mulavisisi a langutisisa michumu leyi a lavaka vuxokoxoko bya yona ehandle ka ku yi kavanyeta. Hi ndlela leyi, u va a karhi a tsala leswi a vonaka swona hi xikongomelo xa ku ta swi xopaxopa loko a ta va se a tshamisekile kahle. Maendlelo ya vuxiyaxiya ya hlamuseriwa nakambe hi Cohen ni van'wana (1994:463) loko va ku:

> The observed behaviour provides evidence of underlying feelings, i.e. that concepts or constructs can be crudely measured in observed occurrences…a particular behaviour indicates a particular state of mind or particular intention or motivation.

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

Hi ntshaho lowu, hi kuma leswaku mulavisisi a nga dyondza munhu a n'wi heta a nga n'wi hlokohlisanga kumbe ku vutisa vanhu van'wana hi ta yena kambe hi ku tirhisa maendlelo ya vuxiyaxiya. Hi tlhlela hi kuma nakambe leswaku mulavisisi a nga swi kota ku tiva na leswi nga emiehleketweni ya munhu wo karhi hi ku tirhisa maendlelo ya vuxiyaxiya. Hileswaku miehleketo ya munhu leyi fihliweke endzeni ka munhu yi nga tiviwa hi mulavisisi hi ku xiyaxiya swiendlo na mahanyelo ya munhu loyi a khumbekaka. Marshall (2005:78) u hlamusela maendlelo ya vuxiyaxiya hi ndlela leyi:

> …observation is where the researcher attempts to participate fully in the lives and activities of subjects and thus becomes a number of their group, organisation or community. This enables

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

the researcher to share their experiences by not merely observing what is happening but also feeling it.

Eka ntshaho lowu, hi kuma leswaku mulavisisi u tinghenelerisa eka vutomi bya vanhu lava a fanelaka ku kuma vuxokoxoko eka vona hi xikongomelo xa ku hetelela a va dyondzile na ku va tiva leswi hetisekeke. Ku va mulavisisi a tinghenisa eka vutomi bya vanhu lava a lavaka vuxokoxoko eka vona swi endla leswaku a fikelela vumunhu, mahanyelo, mavulavulelo, miginghiriko ya vona ya siku na siku, na hinkwaswo leswi va tihlawulekisaka hi swona. Hi ndlela leyi, mulavisisi u kuma vuxokoxoko lebyi hetisekeke mayelana na ndzavisiso lowu a vaka a ri eku wu endleni.

1.3.3 Tithiyori ta Ndzavisiso

Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u ta tirhisa mihlavutelo leyi landzelaka ku fikelela swikongomelo swa yena: *semantic theory of meaning, culture, history na discourse analysis*.

1.3.3.1 Thiyori ya Semantiki ya Nhlamuselo

Thiyori ya Semantiki ya Nhlamuselo i thiyori leyi tirhanaka na tinhlamuselo ta mavito na marito yo karhi eka ririmi. Tithiyori ta Semantiki ti nyika tinhlamuselo to karhi eka marito na swivulwa eka ririmi. Hi ndlela leyi, hi nga vula leswaku van'watindzimi lava tirhanaka na thiyori ya Semantiki va xiya ngopfu leswi thiyori leyi yi tirhisaka xiswona mayelana na tinhlamuselo to karhi eka ririmi. Hikokwalaho, hi nga vula leswaku tithiyori ta Semantiki ti hlamula xivutiso lexi nge, rito kumbe xivulwa lexi xi vula yini? Eka semantiki mavitavito ya voniwa tanihi swiphemu swa ntolovelo swa ririmi ra ntumbuluko. Hi ku ya hi Mill, xiave xa semantiki ya vito leri thyiweke hi leswi vito rolero ri vulaka swona (Mill eka Kripke 1980). Hileswaku ntikelo wa semantiki ya vito ra Plato i munhu loyi a nga Plato (Kripke 1980:96). Ku ya hi Kripke, vuyimeri bya vito

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ro karhi byi nga hlamuseriwa ku ya hi matimu ya mathyelo ya vito rolero ematshan'wini yo ringeta ku ri hlamusela hi ku landza tinhlamuselo ta vanhu lava va ri twaka siku na siku. Leswi swi vula leswaku loko munhu a navela ku thya vito ro karhi, u fanela ku va na vutivi lebyi hetisekeke mayelana na nhlamuselo na matimu ya mathyelo ya rona.

1.3.3.2 Thiyori ya Mfuwo

Thiyori yin'wana leyi nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu i ya mfuwo. Hi ku ya hi Fraenkel na Wallen (2003: G-2), thiyori ya mfuwo yi hlamuseriwa hi ndlela leyi: *The sum of a social group's observable patterns of behaviour and/or their customs, beliefs and knowledge*. Hi ntshaho lowu, hi nga vona leswaku mfuwo wu angarhela hinkwaswo leswi rixaka ro karhi ri tihlawulekisaka haswona eka tinxaka tin'wana. Webusayiti ya http://en.wikipedia.org/wiki.C yi hlamusela thiyori ya ndhavuko hi ndlela leyi:

> Culture theory is the branch of comparative anthropology and semiotics (not to be confused with cultural sociology and cultural studies) that seeks to define the heuristic concept of culture in operational and /or scientific terms…According to many theories that have gained wide acceptance among anthropologists, culture exhibits the way that humans interpret their biology and their environment. According to this point of view, culture becomes such an integral part of human existence that it is the human environment, and most cultural change can be attributed to human adaptation to historical events.

Mfuwo hi woxe i xiphemu xa nkoka xa ririmi. Hi ku ya hi Howard (1989:4-5), mfuwo na hinkwaswo leswi vumbaka mfuwo wa rixaka ro karhi a swi nge koteki ku hundzisiwa leswi hetisekeke ku suka eka rixaka ro karhi ku yisa eka rin'wana loko ku nga ri ku tirhisa ririmi. Hi ndlela leyi, mulavisisi u fanela ku tokota swinene hi mfuwo wa Vatsonga loko a ta tsala ndzavisiso wa yena hi ndlela leyi faneleke. Leswi swi endliwa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hikokwalaho ko va ntirho wa ku thya mavito yo duvulela, hi ku anama ka wona, wu simekiwile ehenhla ka mifuwo ya tinxaka leti khumbekaka.

Hi nga tlhela hi vula leswaku ku hambana exikarhi ka mfuwo ya vanhu hi ku kongomisa eka swikholwakholwani na mitolovelo yo karhi, leswi nga vaka na xiave eka ku thyiwa ka mavito yo duvulela, swi tala ku fambelana na ku kuceteriwa hi leswi kumekaka eka mbangu lowu rixaka leri khumbekaka ri akeke kona (Robert et al 2009:V). Hikokwalaho ka leswi, hi nga boxa ehandle ko tilumaluma leswaku i swa nkoka ku va munhu a va na vutivi byo enta bya mfuwo wa Vatsonga loko a ta twisisa tindlela leti Vatsonga va ti tirhisaka ku thya mavito.

1.3.3.3 Thiyori ya Nxopaxopo wa Mbulavulo

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa nakambe thiyori ya Nxopaxopo wa Mbulavulo. Hi ku landza milavisiso leyi endliweke, thiyori ya Nxopaxopo wa Mbulavulo yi fambelana na tithiyori ta *social constructionist* leti nga na mavonelo man'we loko swi fika eka timhaka leti khumbaka ririmi na nhlokomhaka ya hungu. Hi ku ya hi tithiyori leti, ririmi ri fanela ku va rona xitirho lexikulu loko munhu a ta kota ku fikelela ntiyiso. Eka ndzavisiso lowu, muxaka wa ririmi lowu nga ta tirhisiwa na ku tekeriwa enhlokweni i ririmi ro vulavula, hi ku kongomisa eka marito lawa ya vulavuriweke. Milavisiso leyi endliweke yi komba leswaku ririmi ri na xiave lexikulu eka mahanyelo na matikhomelo ya vavulavuri va rona naswona ri tlhela ri va na xiave eka matwisiselo ya vona hi ta vutomi na vuxokoxoko bya misava hi ku angarhela (Brown 2005). Hi ku xopaxopa mavito yo duvulela ya Xitsonga, lawa na wona ya nga xiphemu xa ririmi, mulavisisi u ta kota ku humesela erivaleni leswi ya vulaka swona na nkoka wa wona erixakeni. Eka vutsari bya yena mayelana na thiyori ya Nxopaxopo wa Mbulavulo, Ruiz (2009:5) u vula leswaku thiyori ya Nxopaxopo wa Mbulavulo yi endla leswaku hi kota ku twisisa na ku fikelela ntiyiso mayelana na vanhu lava ku lavisisiwaka ehenhla ka vona. Hikokwalaho, thiyori leyi yi ta endla leswaku mulavisisi a kota ku pfukula mitiyiso leyi fihliweke eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mavito yo duvulela ya Vatsonga. Leswi swi ta endliwa hi ku xopaxopa mavito yo duvulela lawa ya hlawuriweke.

1.3.3.4 Thiyori ya Matimu

Matimu i theme leri hi Xitsonga ri vuriwaka matimu. Eka matimu ku langutisisiwa miginghiriko ya vanhu, ku nga leswi endliwaka hi vanhu na leswi endliwaka hi mitlawa ya vanhu (Mises 1977:159). Ku vona leswaku ndzavisiso lowu wa humelela, thiyori ya Matimu yi fanela ku tekeriwa enhlokweni. Hileswaku mikanelo ya matimu ya Vatsonga yi ta endla leswaku mulavisisi a kuma vutivi na vuxokoxoko lebyi faneleke bya rixaka ra Vatsonga. Leswi swi ta endla nakambe leswaku a tiva na ku kota ku pimanyisa leswi dyondzo ya mathyelo ya mavito yo duvulela exikarhi ka Vatsonga va tolo yi nga fambisisiwa xiswona na leswi Vatsonga va namuntlha va yi tekisaka xiswona. Kun'wana hi nga kuma leswaku mavito yo duvulela ya tumbulukile ya huma eka swiyimo leswi vanhu lava khumbekaka a va hanya eka swona. Hi ndlela leyi, mavito yo duvulela ya nga huma eka ndlela leyi Vatsonga a va hanya hayona, maphahlele ya vona, marimele ya vona na swiyimo swo karhi leswi a swi lawula na ku fambisa swa tipolitiki ta vona. Hikokwalaho, matimu ya Vatsonga ya ta tirhisiwa hi xikongomelo xa ku pfula miehleketo ya mulavisisi na ku nyika vuxokoxoko bya swiyimo leswi Vatsonga a va hanya eka swona, hambi ku ri ndlela leyi swiyimo leswi swi kuceteleke ku thyiwa ka mavito yo karhi yo duvulela. Hi ku ya hi Mises (1977:159), dyondzo ya matimu yi tirhana na leswi munhu a swi endlaka kumbe leswi a tekisaka xiswona swiyimo leswi a hlanganaka na swona eka mbangu wa ntumbuluko kumbe lowu nga riki wa ntumbuluko, leswi kuceteriweke hi tinxaka leti hundzeke emisaveni. Mises u yile emahlweni a vula leswaku munhu a hi munhu njhe, loyi a nga vulavuriwaka hi yena kumbe ku anakanyiwa eka matimu kambe a nga ri na laha a humaka kona kumbe laha a tiseketelaka hakona. Munhu i mbuyelo wa mitokoto na swiyimo hinkwaswo leswi vakokwana va yena va nga swi tokota na leswi yena a nga hlangana na swona (Mises 1977:159).

1.3.4 Maendlelo

1.3.4.1 Xivumbeko na Maendlelo ya Ndzavisiso

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Theme ra Xivumbeko na Maendlelo ya Ndzavisiso ri nga vuriwa mpfampfarhuto kumbe mepe wa leswi mulavisisi a nga ta hlamurisa xiswona xivutiso xa ndzavisiso wa yena. Yi nga anakanyiwa tanihi xivumbeko xa ndzavisiso, naswona ri nga fanisiwa na xidamarheto lexi hlanganisaka swiphemu hinkwaswo swa ndzavisiso leswi swi vumbaka xilo xin'we (Kombo and Tromp 2006:70). Ndzavisiso wu ta endliwa hi ku va mulavisisi a famba a karhi a lava vuxokoxoko eka Vatsonga, hi ku endzela vanhu vo karhi lava va nga ta nyika vuxokoxoko bya mavito yo karhi yo duvulela. Vaduvuleriwa na vona va nga vutisiwa loko ku ri ku vito leri munhu a duvuleriweke harona a ri n'wi khomisi tingana. Vuxiyaxiya na byona byi ta endliwa etindhawini to hambanahambana ta Vatsonga hi xikongomelo xa ku vona na ku twisisa swiyimo leswi nga vaka swi kucetele mathyelo ya mavito yo duvulela lawa ya hlawuriweke.

1.3.4.2 Sampula

Hi ku ya hi Borg na Gall (1989:216), sampula swi vula nhlayonyana ya swirho leswi nga vaka vanhu kumbe swilo swin'wana leswi hlawuriweke ku suka eka leswo tala hi xikongomelo xa ku swi ta yimela leswo tala. Nachmias na Nachmias (1996:194) va hlamusela sampula tanihi ntsengonyana wun'wana na wun'wana lowu tsavuriweke ku huma eka ntsengonkulu wa vanhu kumbe michumu yo karhi. Va hundzela emahlweni va vula leswaku ntsengontsongo lowu wu fanela wu yimela ntsengonkulu leswi hetisekeke, hi ku va wu komba swihlawulekisi hinkwaswo leswi hlawulekisaka ntsengonkulu. Mayelana na ndzavisiso lowu nga le ku endliweni, ntsengonkulu lowu fanelaka ku ta hlokohlisiwa i Vatsonga lava akeke etindhawini ta le ka Sengwe, Chiredzi na le Save. Hikokwalaho ko va vanhu lava ndzavisiso lowu wu va khumbaka va tele swinene, mulavisisi u ta tirhisa sampula yo ka a nga kathali leswaku u hlawula vanhu va njhani eka ntsengonkulu wun'wana na wun'wana lowu nga ta hlokohlisiwa. Sampula yin'wana na yin'wana yi ta fanela ku va ya vahlokohlisiwa lava ringanaka makumembirhi, kambe swi ta lawuriwa ngopfu hi ku fikeleleka ka vahlokohlisiwa. Timhaka ta ku fikeleleka ka vahlokohlisiwa ti ta hikokwalaho ko va mavito yo duvulela yo tala ya nga tsakeriwi hi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vaduvuleriwa. Ku va vaduvuleriwa va nga ma tsakeri swi nga endla leswaku va hlundzuka hambi ku vanga madzolonga loko mulavisisi a lava ku va hlokohlisa.

1.4 MATHEME YA NKOKA EKA DYONDZO LEYI

Eka xiyenge lexi xa ndzavisiso hi kona laha ku nga ta nyikiwa tinhlamuselo ta man'wana ya matheme lama ya nga ta hlanganiwa na wona eka ndzavisiso. Tinhlamuselo leti ti nyikiwa hi xikongomelo xa ku olovisela vahlayi hi ku endla leswaku hungu ra ndzavisiso ri fikelela mani na mani ehandle ko va vahlayi va tikeriwa.

1.4.1 Vito

Vito i rito leri thyiwaka nchumu wo karhi hi xikongomelo xa ku kota ku wu hlawula eka wun'wana. Mavito ya nga thyiwa swilo hinkwaswo, leswi hanyaka na leswi nga hanyiki. Mavito yo tala ya va ya ri maviti hambileswi man'wana ya nga welaka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo. *The Concise Oxford Dictionary* (1989:787) yi hlamusela vito hi ndlela leyi:

> The word by which an individual person, animal, place or thing is known or spoken of…a word denoting an object or especially a class of objects, ideas etc.

Ntshaho lowu wu humesela erivaleni mhaka ya ku va vito wu ri nchumu lowu tirhisiwaka ku hambanyisa michumu yo karhi kumbe vanhu vo karhi eka van'wana. Ehandle ka vito, munhu a nge swi koti ku hambanyisa michumu kumbe vanhu. Eka ntshaho lowu hi tlhela hi kuma leswaku vito ra kota ku tirhisiwa ku yimela swilo swo tala kambe ri ri vito rin'we. Hileswaku ntshaho lowu wu nyika nhlamuselo ya mavitavito na ya mavitaswilo. Mukusha na van'wana (2010:160) va hlamusela vito hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> A name is a sociolinguistic signpost that reveals the attributes and the behavior of the thing named as well as the perceptions of the one who ascribes a name to that thing. It is a practice that pervades human history and is indispensable in identifying one thing from another but also is a sublime tool to picture some social undercurrents.

Ntshaho lowu wu hi komba leswaku vito i ncini naswona ri khomele yini vanhu lava va ri twaka. Eka ntshaho lowu, rito ra "signpost" leri tirhisiweke hi rona ri kombaka leswaku vito i nchumu lowu wu khomeleke vatwi va vito ro karhi vuxokoxoko bya munhu loyi a thyiwaka. Hileswaku hi vito hi nga kota ku tiva munhu hi n'wi heta hi nga vulavulanga na yena kumbe ku famba hi vutisela evan'hwini hi ta mahanyelo ya yena. Pei (1949:73) u kombisa leswaku swa boha ku va munhu un'wana na un'wana a va na vito loko a ku:

> Names are the badge of individuality. So long as the individual is nameless, he is amorphous. When he receives or creates a name by which he can identify himself, he enters upon a truly subjective existence.

Ntshaho lowu wu komba risima ra ku va munhu a fanela ku thyiwa vito. Wu komba leswaku munhu a nge vi munhu loyi a hetisekeke loko a nga se va na vito. Loko se a thyiwile kumbe ku tithya vito, hi kona se a vaka munhu loyi a heleleke na ku va a kota ku hambanyiseka exikarhi ka vanhu van'wana. Leswi swi komba ku va mavito ya ri na nkoka swinene exikarhi ka vanhu.

1.4.2 Mavito yo Duvulela

Theme ra mavito yo duvulela ri nga aviwa hi le xikarhi laha hi vaka na mavito lama ya thyiwaka vanhu, swiharhi, mikova na swin'wana hi xikongomelo xa ku kota ku swi hlawula eka swin'wana, ku swi monya, ku swi themendhela na swin'wana swivangelo, kambe rito ra "duvulela" i nsinya wa riendli leri kongomisaka eka ku thya munhu kumbe

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nchumu wo karhi vito rin'wana ehenhla ka vito ra ntumbuluko, ngopfungopfu hi xikongomelo xo veka erivaleni swihlawulekisi swa nchumu lowu duvuleriwaka, leswi mikarhi yo tala swi vaka swi nga amukeleki. Swihlawulekisi leswi swi nga va swa swiendlo swa munhu, leswi a tshameke a swi endla kumbe a nga hlangana na swona evuton'wini, hambi ku duvuleriwa hi ku ya hi xivumbeko xa yena. Pei (1949:76) u hlamusela vito ro duvulela a ku, *nickname is "an ekename", an additional name usually bestowed for purposes of precise identification.* Eka ntshaho lowu, marito ya *precise identification* hi wona ya khumbaka hi ku kongoma mahungu lama khomiweke hi mavito yo duvulela. Marito lama ya vula leswaku vito ro duvulela ri tsavula munhu exikarhi ka ntshungu ivi ri n'wi veka erivaleni a ri yexe. Hi ndlela leyi swihlawulekisi swa yena hinkwaswo leswi a nga tsakeriki leswaku vanhu va swi tiva swi paluxeriwa mani na mani. Leswi swi basisiwa hi Mapindani (2010:6) loko a ku:

> Mavito yo duvulela i mavito lama ya thyiwaka vanhu kumbe munhu hi vaakelani, vavengi hambi ku ri van'wana lava a tihlanganisaka na vona evuton'wini bya yena bya masiku hinkwawo. Vito leri duvulelaka ri tala ku va ri nga amukeleki eka loyi a duvuleriwaka hikuva ri tala ku va mpaluxo wa swihundla swo karhi leswi a nga tsakeriki leswaku swi paluxiwa evanhwini. Mavito ya muxaka lowu ya tala ku va nhlamuselo ni mpetso wa vumunhu, xivumbeko, mafambelo, malangutelo, mavulavulelo kumbe mitirho ya munhu loyi a khumbekaka.

Ntshaho lowu wu komba swinene leswaku vito ro duvulela ri hlavutela swinene swiyimo na swihundla leswi vangelaka leswaku munhu a duvuleriwa hi vito ro karhi. Eka ntshaho lowu, rito ra 'mpetso' hi rona ri boxaka leswaku vito ro duvulela ri va ri hi khomele hinkwaswo leswi munhu wo karhi a tihlawulekisaka hi swona. Hileswaku vito i xivumbeko xin'wana xa munhu loyi a duvuleriwaka. Hi ndlela leyi, vito leri duvulelaka a ri fanelanga ku thyiwa ehandle ko va na vutivi bya munhu loyi a duvuleriwaka. Vito ro duvulela ri fanela ku thyiwa hi munhu loyi a nga na vuxokoxoko lebyi enerisaka bya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

munhu loyi a duvuleriwaka. Pei (1949:78) u nyika mavonelo ya yena mayelana na mavito yo duvulela loko a ku, *Some (nicknames) describe a personal characteristic or habit of some long-forgotten ancestor*. Mitshaho leyi mimbirhi yi tiyisisa nhlamuselo leyi nyikiweke laha henhla leyi kombaka leswaku vito ro duvulela ri nyika swihlawulekisi swa munhu loyi a duvuleriwaka. Hileswaku ri kota ku veka ni ku humesela erivaleni leswi munhu a nga xiswona, leswi vito ra ntolovelo ri nga kotiki ku swi endla. Eka ntshaho wo sungula hi kuma marito ya *precise identification* lama ya kombaka leswaku vito ro duvulela ra swi kota ku hlawula munhu loyi a duvuleriwaka eka van'wana hi ku olova. Leswi swi va tano hikokwalaho ka ku va vito ro duvulela ri thyiwa hi ku landzelela swihlawulekisi swa muduvuleriwa. Pei eka ntshaho wa vumbirhi u hi boxela leswaku vito ro duvulela ri nga va vito leri sunguleke ri thyiwa munhu wa khale hi ku ya hi swihlawulekisi swa yena kambe ri sala ri tirha endzhaku ka loko a hundzile emisaveni ku fika na le ka vatukuluxinguwe. Leswi swi tlhela swi tshikeleriwa hi Pongweni (1983:65) loko a ku:

> …the members of the families concerned may have overcome the limitations or deviance of character which earned their ancestors the remonstrative names, but which they (the members) nevertheless, continue to bear, either with passive acceptance of history or as a celebratory banner displayed in order to draw society's attention to the discrepancy between their unhappy past and their reformed present.

Ntshaho lowu wu hi komba leswaku a hi vanhu hinkwavo lava va nga na mavito yo duvulela ya nga ya vona hi ntumbuluko kambe mavito man'wana i ndzhaka leyi va siyeriweke hi van'wana. Leswi swi endla leswaku mavito yo duvulela lawa ya thyiweke vakokwana va vanhu lava hanyaka namuntlha ya nga fambelani na swihlawulekisi swa vanhu lava va thyiweke.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.4.3 Mathyelo ya Mavito

Theme ra Mathyelo ya Mavito i theme leri kongomisaka eka ndlela leyi mavito hi ku hambanahambana ka wona ya thyiwaka hayona. Eka mathyelo ya mavito ku nga langutiwa mavito ya swihari, mavito ya vanhu, mavito ya mirhi, mavito ya tintshava, mavito ya mikova, mavito ya mimovha, mavito ya mapatu ni swin'wana. Dyondzo ya Mathyelo ya Mavito a yi nga tekeriwi enhlokweni eka malembe lama ya hundzeke kambe eka masiku lawa yi sungula ku langutiwa swinene. Eka Mathyelo ya Mavito ku kaneriwa hi ta mavito hi ku hambanahambana ka wona, ku karhi ku langutisisiwa matumbulukelo, tinhlamuselo, vuyimeri, mipfumawulo ni swin'wana ni swin'wana swa ntikelo leswi nyikaka ku hambana exikarhi ka vito na rito. Hi nga tlhela hi boxa leswaku mathyelo ya mavito i dyondzo ya xisayense leyi tirhanaka na switshuriwa swa tinxakaxaka ehandle ko kongomisa eka mavito ya swo karhi. Bussman (1996:339) u hlamusela theme ra mathyelo ya mavito a ku:

> Scientific investigation of the origin (development, age, etymology), the meaning and the geographic distribution of names…onomastic subdisciplines include anthroponymy (the study of personal names), hydronymy (the study of names of bodies of water), and toponymy (the study of geographic place-names), among others.

Nhlamuselo leyi yi komba leswaku theme ra mathyelo ya mavito ri angarhela hinkwaswo leswi yelanaka na ku thyiwa ka mavito. Mapindani (2010:4) u boxa leswi landzelaka:

> Theme leri ri kongomisa eka dyondzo ya mavito ni endlelo ra vathyi va mavito laha hi nga vulaka leswaku mavito a yo thyiwa ntsena kambe ku va ni swo karhi leswi langutisisiwaka no landzeleriwa. Eka mathyelo ya mavito ku langutisisiwa matumbulukelo ya mavito ni leswi kuceteleke ku thyiwa ka mavito ya swilo hi ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> hambanahambana ka swona, laha ku katsiwaka mavito ya vanhu, swihari, tintshava, mikova, mimovha ni swin'wana.

Tani hilaha ntshaho lowu wu swi vekaka hakona, vito ra nchumu wun'wana na wun'wana i ra risima hikuva ku na leswi ri khomeleke swona vanhu lava va ri twaka ni ku ri tirhisa. Swi tano ni mavito yo duvulela na wona ya hi khomele swo tala mayelana na vuxokoxoko bya vaakandhawu ni miginghiriko yin'wana yo hlawuleka leyi kuceteleke mathyelo ya mavito lama.

1.4.4 Mathyelo ya Mavito ya Vanhu

Theme leri ri kongomisa eka dyondzo ya Mathyelo ya Mavito ya vanhu hi ku hambanahambana ka wona. Hileswaku mavito ya vanhu hinkwawo, ya angarheriwa na ku va ya xopaxopiwa. Ku va hi kota ku fikelela nhlamuselo leyi hetisekeke ya theme leri, hi boheka ku va hi tirhisa theme ra Xinghezi ra *anthroponomastics*. Theme ra *anthroponomastics* ri vumbiwile hi *anthrop-* leswi vulaka vanhu na *–onomastics* leswi kongomisaka eka mathyelo ya mavito. Hi ku komisa, hi nga boxa leswaku dyondzo leyi yi kongomisa eka mathyelo ya mavito ya vanhu. Ku va hi twisisa kahle mavito ya vanhu hi fanele ku tiva ku ri ya tumbuluke njhani, tinhlamuselo ta wona, nkoka wa wona. *The Concise Oxford Dictionary* (1989:45) yi hlamusela theme ra mathyelo ya mavito ya vanhu loko yi ku, *the study of personal names*. Ntshaho lowu wu tshikelela leswi vuriweke laha henhla leswaku theme leri ri kongomisa eka dyondzo ya mathyelo ya mavito ya vanhu. Eka ntshaho lowu nyikiweke laha henhla, rito ra *personal* hi rona ri dlayisetaka mhaka ya ku va dyondzo leyi yi ri ya mavito ya vanhu. Webusayiti ya http://encyclopedia2.th (16/01/2014) yi swi vekisa leswi:

> A branch of onomastics which studies personal proper names and their derivations, changes, geographic distribution, and social function, as well as the structure and development of anthroponomic systems.

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu ndlandlamuxaka lowo sungula lowu a wo vulavula hi ta dyondzo ya mathyelo ya mavito ya vanhu ntsena. Eka ntshaho lowu, theme ra Mathyelo ya Mavito ya vanhu ri hlamuseriwa tanihi dyondzo leyi lavisisaka hinkwaswo leswi khumbaka mavito ya vanhu. Hileswaku yi lavisisa lomu ya kumekaka kona, leswi ya tirhaka swona erixakeni, ku cinca ka wona na swin'wana leswi kucetelaka na ku susumeta mathyelo na matirhiselo ya mavito ya vanhu emigangeni lomu ya kumekaka kona. Leswi swi tiyisisa mhaka ya leswaku mavito a yo thyiwa ntsena kambe ya va ya khomele rixaka leswo tala mayelana na vutomi bya vanhu na ndlela leyi va hanyisanaka ha yona etindhawini lomu va tshamaka kona. Eka webusayiti ya http://global.britannica.com/EBch…, hi kuma marito lawa ya landzelaka:

> A set of personal names is called anthroponym and their study is called anthroponomastics…the term onomastics is used for personal names and their study…

Ntshaho lowu na wona wu seketela leswi vuriweke laha henhla leswaku dyondzo leyi tirhanaka na mathyelo ya mavito ya vanhu yi vuriwa *anthroponomastics*. Ku tlhela ku kombisiwa leswaku theme ra *onomastics* na rona ri kongomisa eka dyondzo ya Mavito ya vanhu. Hi ntiyiso theme leri a ri kongomisi ntsena eka dyondzo ya Mathyelo ya mavito ya vanhu kambe hi leri angarhelaka tidyondzo hinkwato leti tirhanaka na ku thyiwa ka mavito ya swilo hinkwaswo swa misava hinkwayo.

1.4.5 Machangana

Theme ra Machangana ri kongomisa eka swihluke swa Soshangana leswi kumekaka ematikweni ya Mozambiki, Zimbabwe, Afrika-Dzonga na/kumbe Namibia. Theme ra Machangana, mikarhi yo tala ri tirhisiwa ku vula rixaka ra vanhu leri katsaka swihluke swa Soshangana na Vatsonga lava nga welangiki ehansi ka Soshangana. Hambileswi swidyondzeki swo hambanahambana swi ringetaka ku basisa mhaka ya ku hambana ka Vatsonga na Machangana hi ku endla milavisiso, mhaka leyi ya ha ri eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

njhekanjhekisano lowu nga se vonakaka makumu ya wona. Nhlamuselo ya Machangana yi nyikiwa hi Hachipola (1998:23) loko a ku:

> The word "Shangaan" means followers of Soshangana, one of Zwide's military leaders...His followers came to be known as Shangani...We are well aware of the fact that the term Shangani is a generic or political one which is not favoured by the speakers of this 'language'. However, official documents here in Zimbabwe refers to the language as Shangani and not Tsonga.

Ntshaho lowu wu komba leswaku lava a va landzelela Soshangana hi vona lava heteleleke va vitaniwa Machangana. Wu tlhela wu swi veka erivaleni leswaku vito ra Machangana a ri amukeleki exikarhi ka vavulavuri va ririmi ra Xitsonga leri vuriwaka Xichangana eka matsalwa ya Ximfumo etikweni ra Zimbabwe. Hambileswi minjhekanjhekisano mayelana na matheme ya Vatsonga na Machangana ya ha yaka emahlweni, vito ra Machangana eka tindhawu na matiko man'wana ri amukeriwile na ku va ri va rona ri tirhisiwaka eka swa ximfumo. Hi nga engeta hi boxa leswaku theme ra Machangana ri amukeriwile (eZimbabwe) hi vanhu lava a va nga koti ku swi twisisa leswaku swi hambana kwihi ku va munhu a ri Mutsonga na ku va a ri Muchangana. Mtetwa eka Bannerman (1981:14) u vulavula hi ta Machangana loko a ku, *strictly speaking the term 'Shangani' should be applied only to the original Nguni followers of Soshangane and his successors*. Hi ntshaho lowu, hi nga vula hi nga kanakani leswaku theme ra Machangana ri fanela ku tirhisiwa ku hlamusela Vangoni lava nga landzelela Soshangana na vatukulu va vona ehandle ka ku katsa munhu un'wana na un'wana loyi a vulavulaka ririmi ra Xitsonga.

1.4.6 Vatsonga

Theme ra Vatsonga ri kongomisa eka rixaka ra vanhu lava kumekaka ematikweni ya mune ya le Dzongeni wa tikonkulu ra Afrika ku nga, Mozambiki, Zimbabwe, Afrika-Dzonga na Swaziland. Vanhu lava va vuriwaka Vatsonga naswona va vulavula Xitsonga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Theme ra Vatsonga ri tirhisiwa ku fana na theme ra Machangana, kambe matirhiselo lawa ya talele hi tipolitiki na minjhekanhjekisano leyi pandzisaka swidyondzeki tinhloko. Milavisiso leyi endliweke yi komba leswaku vanhu lava va kumekaka ematikweni lawa ya kombisiweke laha henhla i vavulavuri va ririmi rin'we, ku nga Xitsonga, hambileswi ririmi leri ri nga nyikiwaka mavito yo hambana ku ya hi vumbiwa ra tiko lomu ririmi ri vulavuriwaka kona. Eka webusayiti ya en.wikipedia.org/wiki/Tsonga-p hi kuma nhlamuselo leyi landzelaka:

> The Tsonga people (Tsonga: Vatsonga) are a Bantu ethnic group of Southern Africa inhabiting the coastal plain of Mozambique, part of Zimbabwe and Swaziland, and Mpumalanga and Limpopo province of South Africa.

Marito lama tshahiweke ya komba leswaku Vatsonga va wela eka rixakankulu ra Vantima leri vuriwaka Bantu. Ntshaho lowu wu tlhela wu seketela mhaka ya ku va Vatsonga va hangalakile ematikweni ya mune lama kombisiweke laha henhla, ku nga Zimbabwe, Mozambiki, Swaziland na Afrika-Dzonga, lama hinkwawo ya kumekaka eDzongeni wa tikonkulu ra Afrika. Mesthrie (1995:45) eka nhlamuselo ya yena mayelana na ririmi ra Xitsonga u tiyisisa leswi tshahiweke laha henhla hi ndlela leyi:

> Tsonga is a distinct language group comprising a number of dialects in South Africa, Southern Mozambique, and Southeastern Zimbabwe. It is quite distinct from Shona, Nguni, Sotho,, Venda, Copi (S.61) and Tonga (S.62).

Hi marito lawa, hi kuma nseketelo wa leswaku vanhu lava vulavulaka Xitsonga va kumeka ematikweni ya mune, lawa ya kombisiweke laha henhla. Mhaka ya ku va Vatsonga va vuriwa Machangana yi paluxiwa yi ri leyi solekaka swinene. Junod (1905:15) u ringeta ku hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Another name which is used among White people to designate the Thongas (Tsongas) is the word Shangaan…But this term was never accepted by the Ba-Ronga (Varonga) who considered it as an insult…Its adoption would be objectionable on that account.

Ntshaho lowu wu swi veka erivaleni, ehandle ko fihla ntiyiso, leswaku Vatsonga i vanhu lava fanelaka ku vuriwa Vatsonga ehandle ko tirhisa vito ra Machangana leri kombaka ku va ri nga va tshunxi. Eka ntshaho lowu, Varonga i Vatsonga lava vulavulaka Xironga, ku nga ririn'wana ra Xitsonga. Eka vutsari bya Mathebula na van'wana eka buku ya *Tsonga History Discourse* (Tsonga, wordpress, com/about/), laha a va ringeta ku komba leswaku Hosi Nxumalo a nga fanelanga ku va hosi ya Vatsonga hi ku angarhela, hi kuma vuxokoxoko lebyi landzelaka:

> These people were so named mainly because of their geographical location and dialects, the language and cultural practices were largely the same. Hence they constituted a single cultural and linguistic community.

Ntshaho lowu wu ringeta ku tsema minjhekanjhekisano leyi nga kona mayelana na ku va ririmi leri ri vuriwa Xitsonga kumbe Xichangana. Wu komba erivaleni leswaku ku va vanhu va tiviwa hi mavito yo hambana swi vangiwa hikokwalaho ko va va huma etindhawini to hambanahambana. Hi ndlela yin'wana, ririmi ra Xitsonga a ri fanelanga ri cinciwa vito hi ku cinca ka ndhawu.

1.5 NKANELO WA MITIRHO YA MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE EKA DYONDZO LEYI

Eka xiyenge lexi ku ta xopaxopiwa na ku langutisisiwa milavisiso ya tidigiri ta Vudokodela, Masitasi, Onasi, na ta *Bachelar of Arts*, tiatikili na tibuku leswi vulavulaka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hi tinhlokomhaka to hambanahambana leti khumbaka dyondzo ya mathyelo ya mavito. Leswi swi endleriwa ku komba leswaku mutsari wa ndzavisiso lowu a hi yena a sunguleke ku tsala hi ta nhlokomhaka leyi kambe ku na van'wana lava hundzeke hi le ka yona, lava a landzelaka mitila ya vona na ku ndlandlamuxa milavisiso ya vona a ya emahlweni, hambi ku ri ku lulamisa leswi a vonaka onge a swi fambisiwanga kahle. Nxopaxopo wa matsalwa wu tlhela wu komba mutsari ndlela leyi a nga kotaka ku famba hi yona eku tsaleni ka ndzavisiso wa yena endzhaku ka loko a vonile leswi lava n'wi rhangeleke emahlweni va tsaleke hi swona. Hi ndlela leyi, mani na mani loyi a khomaka tsalwa leri seketeriweke hi nxopaxopo wa matsalwa u na ku tshemba ka leswaku u hlaya nchumu lowu nga vupfa, lowu nga ni vutshamo lebyi tiyeke. Laha hansi ku landzela milavisiso, tiatikili na tibuku to karhi leswi endliweke hi swidyondzeki swo hambanahambana eka tintangha to hambanahambana ta dyondzo.

1.5.1 Milavisiso ya Digiri ya Vudokodela

1.5.1.1 Chauke (2004)

Chauke (2004) eka ndzavisiso wa yena wa *Aspects of Naming in Xitsonga,* u vulavula hi tinxaka ta mavito hi ku hambanahambana ka tona na swiyimo leswi kucetelaka Vatsonga va Afrika-Dzonga ku thya mavito. Eka ndzavisiso lowu ku kombisiwile leswaku exikarhi ka Vatsonga mavito a yo thyiwa ntsena kambe ya thyiwa hi ku landzelela swiyimo swo karhi. Hileswaku mavito lawa ya thyiwaka ya va ya ri na vuyimeri kumbe tinhlamuselo to karhi eka vanhu va rixaka leri khumbekaka. Chauke u kombisa mhaka leyi laha a nge:

> …naming in Xitsonga culture was not an arbitrary exercise but a practice that was carefully thought in advance. The study showed that naming was considered to be of profound significance among the Vatsonga in that the namegiver chose a name that signified the child as a person. Vatsonga as a people had a tendency to enshrine any event that is memorable in a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> name. Names were therefore chosen for their beneficial influence on the life and character of the bearer.
> (p. 233)

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku mavito exikarhi ka Vatsonga a yo thyiwa mihulahula. Hileswaku mavito lawa ya thyiwaka ya va ya ri na vuyimeri byo karhi evuton'wini bya muthyiwa kumbe vanhu lava a hanyisanaka na vona. Leswi swi endla leswaku mavito ya va na nkoka swinene erixakeni. Eka ntshaho lowu nga le henhla, marito ya "*carefully thought in advance*" hi wona ya kombaka ku tekeriwa enhlokweni ka mavito. Hileswaku munhu a ngo pfuka evurhongweni a thya n'wana kumbe munhu wo karhi kambe u swi endla hi vukheta lebyikulu.

Ndzavisiso lowu wu tlhela wu komba leswaku hambileswi Vatsonga va nghenerìweke hi mikhuva ya switaswifamba, Valungu hi ku kongoma, va ha hisekela ku hlayisa ndhavuko wa vona hi ndlela yo thya mavito. Wu tlhela wu kombisa leswaku ku tirhisiwa ka mavito ya Xilungu hi Vatsonga swi komba ku amukeriwa ka mindhavuko yin'wana hi Vatsonga. Hi nga vula leswaku ndzavisiso wa Chauke wu vulavula hi ta mathyelo ya mavito na swiyimo swo hambanahambana leswi khumbaka mathyelo ya mavito hi ku angarhela ehandle ko kongomisa eka mavito yo duvulela lawa ya nga ntirho lowu ndzavisiso lowu wu langutaneke na wona. Hambileswi ndzavisiso lowu wu nga kongomangiki eka mavito yo duvulela wu ta pfuna swinene hikokwalaho ko va wu komba nkoka na ntikelo wa mavito erixakeni.

1.5.1.2 Sebashe (2007)

Sebashe (2007) eka ndzavisiso wa yena wa *An Analysis of Naming Practices Amongst Ba-Phalaborwa: A Historical Perspective,* u hlamusela tindlela ta mathyelo ya mavito na swiyimo swo hambanahambana leswi kucetelaka ku thyiwa ka mavito erixakeni ra Ba-Phalaborwa. Eka ndzavisiso wa yena, Sebashe u tsala hi ta mavito hi ku hambanahambana ka wona laha a katsaka na xiyenge xa mavito yo duvulela lawa ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

kaneriwaka hi ta wona eka ndzavisiso lowu. Eka mavito yo duvulela, u tsala hi tinxaka leti landzelaka:

1. Mavito yo duvulela lawa ya vulavulaka hi ta xivumbeko xa munhu.
2. Mavito yo duvulela lawa ya vulavulaka hi ta vukhongeri.
3. Mavito yo duvulela lawa ya vulavulaka hi ta mitirho.
4. Mavito yo duvulela lawa ya vulavulaka hi ta rixaka ro karhi.
5. Mavito yo duvulela lawa ya vulavulaka hi ta mahanyelo na miginghiriko.

Eka tinxaka ta mavito yo duvulela leti nga laha henhla, Sebashe u kombisa no tiyisisa leswaku mavito yo duvulela ya thyiwa ya fambelana na leswi muduvuleriwa a nga xiswona. Hileswaku muduvuleriwa a nga thyiwa vito leri yelanaka na ntirho wa yena, vukhongeri bya yena, xivumbeko xa miri wa yena na swihlawulekisi swin'wana. U engeta hi ku kombisa leswaku ku thyiwa ka mavito yo duvulela i maendlelo lawa ya endliwaka eka ndhavuko wa rixaka rin'wana na rin'wana, naswona mavito lawa ya thyiwa hi vaduvuleri vo hambanahambana hi swikongomelo swo karhi. Ku seketela mhaka leyi, Sebashe u swi veka hi ndlela leyi:

> Nicknames are tools that are used by peers, parents, teachers at school or colleagues at work to distinguish and bring clarity in understanding the name-bearer. As such, it cannot be avoided because the nickname that a person gets identifies and differentiates him or her from other people. Nicknames may be acquired at different stages of life; it may be at home by parents and intimate family members, at work by colleagues, etc. in bestowing nicknames, the namers are sometimes influenced by the deeds or behaviour, physical appearance, religious beliefs, etc. (p. 101)

Hi ntshaho lowu, Sebashe u komba nkoka wa mavito yo duvulela na tindlela leti munhu a nga thyiwaka hatona vito ro duvulela. U tlhela a komba nakambe vanhu lava nga thyaka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mavito yo duvulela. U tshikelela mhaka ya leswaku munhu u thyiwa vito ro duvulela hikokwalaho ko va vaduvuleri va n'wi xiyaxiyile va vona maendlelo, xivumbeko xo karhi, hambi swi ri swihlawulekisi swin'wana leswi a tihlawulekisaka hi swona, leswi eka swona ku nga humaka vito ro duvulela. Hikokwalaho ka leswi, ndzavisiso wa Sebashe u ta pfuna swinene eka lowu wu nga le ku endliweni hi ku komba mutsari ku anama ka nhlokomhaka ya mavito yo duvulela na leswi mavito lawa ya thyisiwaka xiswona.

1.5.1.3 Mandende (2009)

Mandende (2009) eka ndzavisiso wa yena wa vudokodela u khumba timhaka ta mathyelo ya mavito tanihilaha ti fambisiwaka hakona hi Vavhenda na tinxaka tin'wana. Mandende na yena u tshikelela mhaka ya leswaku vito a hi nchumu lowu ngo thyiwa munhu hi mani na mani loyi a ehleketaka ku thya vito. Mavito ya vanhu ya thyiwa hi vanhu lavakulu, lava tivaka timhaka ta vona, naswona mavito lama ya thyiwaka ya fanela ku va na leswi ya vulaka swona. Mandende u vona mavito tanihi swilo leswi khomeleke na ku hlayisela rixaka matimu ya rona. Ndzavisiso lowu endliwaka wu ta hambana na wa Mandende hikuva Mandende a tsala hi ta mavito ya vanhu hi ku hambanahambana ka wona kambe ndzavisiso lowu wu ta kongomana na mavito ya vanhu yo duvulela ntsena, exikarhi ka Machangana ya le Zimbabwe, ku nga langutisisiwi vukhale, rimbewu kumbe xiyimo xa muthyi wa vito erixakeni.

1.5.2 Milavisiso ya Digiri ya Masitasi

1.5.2.1 Sethosa (2004)

Sethosa (2004) eka ndzavisiso wa yena wa *The Structure and Functions of Nicknames in Sesotho sa Leboa,* u kombisa nkoka wa mavito yo duvulela na ku vula leswaku mavito yo duvulela a ya hambananga na mavito man'wana lawa ya thyiwaka vanhu hikokwalaho *ko va* a kota ku hambanyisa vanhu, na ku pfuna eka leswo tala erixakeni. Hi ku ya hi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Sethosa, mavito yo duvulela ya na tinxaka to tala naswona a ma avanyisiwa hi tinxaka leti landzelaka:

1. Mavito yo duvulela lawa ya vulavulaka hi xivumbeko;
2. Mavito yo duvulela lawa ya vulavulaka hi mahanyele;
3. Mavito yo duvulela lawa ya vulavulaka hi ndhavuko wo karhi na maendlele ya vanhu lava hanyaka eka wona;
4. Mavito yo duvulela lawa ya vulavulaka hi leswinene mayelana na munhu wo karhi;
5. Mavito yo duvulela lawa ya tirhisiwaka ku khovolela vanhu van'wana;
6. Mavito yo duvulela lawa ya kanelaka swiyimo swo karhi;
7. Mavito yo duvulela lawa ya kombaka vun'wini;
8. Mavito yo duvulela lawa ya kombaka rirhandzu;
9. Mavito yo duvulela lawa ya tirhisiwaka ku komba swiyimo, swikhundla kumbe ndzhuti lowu munhu a nga na wona;
10. Mavito yo duvulela lawa ya tirhisiwaka ku chaviseta;
11. Mavito yo duvulela lawa ya kombaka ku humelela ka munhu eka ntirho lowu a wu endlaka; na
12. Mavito yo duvulela lawa ya kombaka mafambiselo ya swilo hi ndhavuko wo karhi.

Ndzavisiso lowu wu ta pfuna swinene eka ku komba tindlela to hambanahambana leti mavito yo duvulela ya nga thyiwaka hatona.

1.5.2.2 Koopman (1986)

Eka ndzavisiso lowu, koopman u hlamusela mathyelo ya mavito ya Xizulu lawa ya thyiwaka eka matsalwa na lawa ya thyiwaka evuton'wini bya vanhu bya siku na siku. U kombisa leswaku mavito ya Xizulu ya thyiwa loko swi te yini a tlhela a kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka mavito na mahanyele ya vanhu erixakeni leri. Koopman u kombisa nkoka wa vito:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> The name reflects the position of the individual both within the immediate and the wider family. Zulu names show relationships between brothers and sisters, between parents and children. They reflect the importance of the clan and the importance of male children in a patrilineal society. (p. 132-133)

Ntshaho lowu wu komba nkoka wa mavito exikarhi ka vandyangu na le xikarhi ka vaaki va ndhawu yo karhi. Hi nhlamuselo leyi, Koopman u hi komba leswaku mavito ya nga komba vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka n'wana na vatswari, hambi byi ri vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vamakwavo. Leswi swi tshikelela mhaka ya leswaku mavito lawa ya thyiwaka vanhu ya ni nkoka swinene erixakeni. Hi ndlela leyi, ndzavisiso lowu wu ta pfuna swinene eka ku komba mutsari leswi vito ra munhu, laha ku katsiwaka mavito yo duvulela, ri khomeleke swona vanhu lava va ri twaka.

1.5.3 Milavisiso ya Digiri ya Onasi

1.5.3.1 Chauke (1992)

Chauke (1992) u hlamusela mathyelo ya mavito yo hambanahambana ya vanhu va Vatsonga. Hi ku ya hi yena, vanhu va Vatsonga a hi vanhu vo thya mavito muhulahula kambe va tirhisa ntokoto wo xiyaxiya swiyimo leswi vanhu lava thyiwaka va hlanganaka na swona, kumbe leswi va hlanganeke na swona evuton'wini bya vona. Vukheta lebyi hi byona byi endlaka leswaku va thya mavito lawa ya faneleke eka vanhu lava va fanelaka ku thyiwa. Leswi u swi kombisa laha a nge:

> ...Vatsonga tani hi tinxaka ta Xintima, va thya mavito hi ku landzelela swivangelo swo karhi. Hakanyingi va leteriwa hi mavelekiwele ya n'wana, matikhomele ya muveleki hi nkarhi wa ku tika ka yena, matimu ya ndyangu, vukholwakholwana ni swivuriso. (p. 11)

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi ntshaho lowu, hi nga vula ehandle ko kanakana leswaku mathyelo ya mavito exikarhi ka Vantima ya fana. Hileswaku leswi vathyi va mavito va langutaka swona loko va ta thya vito ro karhi i swilo swin'we. Chauke u engeta a kombisa nkoka wa mavito erixakeni ra namuntlha na leri ra ha taka hi ku nyika tinhlamuselo ta mathyelo ya mavito na tindlela leti mavito ya thyiwaka ha tona. U kombisa leswaku mavito ya ni nkoka eka rixaka leri ra ha taka hikuva loko se ri ta va kona ri ta swi tiva leswaku endhawini yo karhi ku tshama ku aka vanhu vo karhi. Vuxokoxoko lebyi byi ta va byi fihliwile evitweni ro karhi naswona byi humeseriwa ehandle hi ku hlahluva vito leri. Hi ndlela leyi, ndzavisiso lowu wu ta pfuna mutsari wa ndzavisiso lowu nga le ku endliweni hi ku n'wi letela eku xopaxopeni ka yena ka mavito yo duvulela.

1.5.3.2 Shabangu (2009)

Shabangu (2009), eka ndzavisiso wa yena wa Onasi wa *Mathyelo ya Mavito yo Duvulela ya Tindhawu Exifundzeninkulu xa Limpopo* u xopaxopa mavito yo hambanahambana yo duvulela ya tindhawu exifundzeninkulu lexi. Eka ndzavisiso lowu, vito rin'wana na rin'wana ra kombisiwa leswaku ri thyiwile hi ndlela yihi naswona hi swihi swiyimo leswi kuceteleke mathyelo ya rona. U komba nakambe leswaku mavito ya tindhawu i ya nkoka swinene evuton'wini bya vanhu hikokwalaho ko va ya nyika matimu ya vanhu na leswi a va hanyisa xiswona eka malembe lama hundzeke. Leswi swi kombisiwa hi ndlela yo xopaxopa mavito yo duvulela na leswi ya thyisiweke xiswona hi ku landza swiyimo leswi kuceteleke mathyelo ya mavito lawa. Eka pheji ya 30 hi kuma leswi landzelaka:

> ...mavito yo duvulela ya tindhawu ya thyiwa hi swikongomelo swo hambana. Mavito yo duvulela hi xitalo ya tirhisiwa hi ntlawa wa vantshwa lava va thyaka munhu wo karhi hi ku va va n'wi phata eka leswinene leswi a swi endleke kumbe ku n'wi sapatela hikokwalaho ko endla leswo biha.

Eka ntshaho lowu hi kuma leswaku mavito yo duvulela ya tindhawu ya nga thyiwa hi ku landza swiyimo kumbe swiendlo swo hambanahambana. Hileswaku vanhu va languta

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leswi munhu wo karhi a hanyisaka xiswona ivi va n'wi duvulela mayelana na mahanyele ya yena. Loko munhu a endla leswinene, u duvuleriwa hi vito lerinene. Na loko a endla leswo biha u ta duvuleriwa hi vito lero biha. Shabangu u tlhela a kombisa nakambe leswaku mavito ya tindhawu yo duvulela ya ni nkoka erixakeni hikokwalaho ko endla leswaku ririmi ri ndlandlamuka hi marito/mavito mantshwa lawa ya engeteriwaka eka ririmi hi ku thya mavito. Hi nga vula nakambe leswaku ndzavisiso lowu wu va wu hambanile na ndzavisiso lowu nga le ku endliweni hikokwalaho ko va lowu wu tshahiweke wu langutana na mavito ya tindhawu, kambe lowu nga le ku endliweni wu va wu langutana na mavito ya vanhu.

1.5.3 Milavisiso ya Digiri ya *Bachelar of Arts*

1.5.3.1 Mapindani (2010)

Mapindani (2010) u vulavula hi ta mavito ya vanhu lama a ma avanyiseke hi swiyenge swimbirhi leswi nge: mavito yo duvulela na mavito lama ya kuceteriweke hi swa vukhongeri. Xiyenge xin'wana na xin'wana a xi xopaxopa mavito manharhu ntsena hi ku leteriwa hi tinhlokomhaka leti landzelaka: nhlamuselo, xivumbeko na swiyimo leswi kuceteleke mathyelo ya vito rolero. Xikongomelo xa ntirho lowu, tanihileswi kombisiweke eka tibuku na mindzavisiso yin'wana, i ku komba leswaku mavito i ya nkoka evuton'wini bya vanhu hi ku angarhela. Hi ntiyiso mavito a yo komba ntsena matimu kambe ya hundzela emahlweni ya paluxa, hi ndlela leyi sivelaka madzolonga, maendlelo yo biha ya vaakatiko, mihluvuko leyi vaka kona endhawini, milorho ya vaakatiko na ku hanyisana loku nga kona exikarhi ka vaakatiko, loku nga va Akaka kumbe ku va dlaya. Eka ndzavisiso lowu, ku kombisiwile leswaku mavito hinkwawo ya thyiwa hi xikongomelo xa ku aka rixaka. Eka xiphemu xa mavito yo duvulela, mindzavisiso leyi yi nga fambelana yi to hambana ntsena eka makanelelo ya mavito laha eka ndzavisiso wa 2010 a ku kombisiwa na xivumbeko xa rito. Xiphemu xin'wana na xin'wana a xi pamburiwa xi yima xi ri xoxe leswaku matumbulukele na mavumberiwe ya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vito leri kaneriwaka swi ta twisiseka leswi hetisekeke. Leswi swi nga kombisiwa laha Mapindani a nge:

> Madyaswilova i rivitankatsano leri vumbiweke hi **ma-** xirhangi xa ntlawa wa tsevu, **-dya-** rimitsu ra riendli, **-swi-** xirhangi xa ntlawa wa nkombo lexi tirhaka tanihi xitwananisi xa xiendliwa, na **-lova** ku nga nsinya wa riendli.(p.13)

Eka ndzavisiso lowu nga le ku endliweni, xiphemu lexi xa ku tlhantlha vito hi ndlela leyi a xi nga ta va kona. Xiphemu lexi xi nga ta endliwa ku fana eka milavisiso leyi havumbirhi bya yona hi lexi kumekaka eka pheji ya 14 laha Mapindani a hundzelaka emahlweni a basisa mathyelo ya vito ra Madyaswilova hi ndlela leyi:

> Rito ra "lova" eka Madyaswilova ri kongomisa eka ku va nchumu wo karhi wu fa kumbe ku nyamalalela makumu. Vito ra Madyaswilova ri thyiwa munhu loyi a nga tshembekangiki… Ku ka a nga tshembekangi loku ku endla leswaku hambi a lomba michumu ya van'wana a nga vi na mampfalo ya ku n'wi tsundzuxa eku michumu leyi a yi lombeke yi fanela ku tlherisiwa eka vinyi va yona. Hikokwalaho vanhu lava michumu ya vona yi lombiwaka yi fambela makumu va hetelela va thya mulombi loyi a khumbekaka va ku i Madyaswilova hikuva u teka swilo swa vona a ya dya kumbe ku tirhisa a nga ha kumeli vinyi va swona swin'wana swa ku swi siva. (p.14)

1.5.3.2 Makondo (2011)

Makondo (2011) eka *Mathyelo ya Mavito ya Tindhawu Emigangeni ya Machangana ya Zimbabwe* u nyika tinhlamuselo ta mavito ya tindhawu na leswi vito ro karhi ri sunguriseke xiswona. Hileswaku vito ri tlhantlhiwa hi ndlela yo komba vahlayi nhlamuselo ya rona ya ntolovelo, leswi ri vulaka swona hi ku ya hi mathyelo ya rona eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ndhawu yo karhi na leswi kuceteleke ku thyiwa ka ndhawu leyi khumbekaka. Makondo u hi komba nkoka wa vito ra ndhawu na leswi tekeriwaka enhlokweni loko ku thyiwa vito ra ndhawu hi ndlela leyi:

> Mikarhi yo tala vanhu (vaakandhawu) hi vona va thyaka mavito ya tindhawu naswona mavito lawa a nga thyeriwi exinyamini kambe ya thyiwa hi ku fambelanisa vito na leswi ndhawu yoleyo yi tivekaka ngopfu hi swona. (p. 6)

Hi ntshaho lowu hi vona swinene leswaku mavito ya tindhawu ya thyiwa ku fana na mavito ya vanhu hikuva na wona a yo thyiwa mihulahula. Vathyi va mavito ya tindhawu na vona va xiyaxiya swiyimo swo karhi eka ndhawu yo karhi ivi yi thyiwa vito ieri yelanaka na swiyimo leswi hlawulekisaka ndhawu leyi.

1.5.3.3 Chauke (2012)

Chauke (2012) eka ndzavisiso wa yena wa *Nkanelo wa theme ra "Onomastics" eka Tsalwa ra Nyuku wa Mbyana* u vulavula hi ta mathyelo ya mavito ya swimunhuhatwa eka ntlangu lowu. Hileswaku u tsala hi ta onomastiki ya muxaka lowu vuriwaka *Literary Onomastics* hi Xinghezi, ku nga mathyelo ya mavito eka matsalwa. Eka ntlangu lowu, Chauke u langutisisa leswi mathyelo ya mavito ya swimunhuhatwa swo tanihi Xiphongo, Diza, Xiculu, Mikhenso na swin'wana, ngopfungopfu leswi mavito ya swona ya nga ni tinhlamuselo leti fikelelekaka hi ku olova, swi thyisiweke xiswona. Hi ku ya hi nhlamuselo ya yena, vito ro fana na Xiphongo i vito leri kotaka ku twisiseka hi ku olova hikuva ri tshamile ri ri kona eka ririmi ra Xitsonga hambileswi a ri nga tirhisiwi tanihi vito leri nga thyiwaka vanhu. Hileswaku xiphongo i vito leri vulaka xifuwo xa le kaya lexi tiviwaka hi mani na mani, lexi swiendlo swa xona swi nga pimanyisiwaka na maendlelo/mahanyelo ya munhu loyi a duvuleriwaka. Ku basisa mhaka leyi, Chauke u hlamusela mathyelo ya Xiphongo wa ximunhuhatwa loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Xiphongo i mbuti ya xinuna leyi hi ntolovelo yi nga tshamiki ekaya ka yona hi mhaka ya ku hlota timbuti ta xisati. Mabuza u swi kotile ku thya ximunhuhatwa lexi hikuva swiendlo swa Xiphongo swa yelana ni vutomi bya yena. Xiphongo a ri nuna wa munhu kambe a ri na xigangu xa yena Nkhesani. Ehandle ka Nkhesani Xiphongo u kumeka a karhi a rhandzana na Mikhenso. Xiphongo u fambelana ni vito ra yena hikuva a rhandza vavasati ngopfu. (p.12)

Eka nhlamuselo leyi kombisiweke laha henhla Chauke u paluxa vuhomboloki bya vumunhu bya Xiphongo hi ku sungula a nyika nhlamuselo ya xiphongo xa mbuti leyi ni maendlelo ya yona ya tiviwaka hi mani na mani. Hi ndlela leyi, Chauke u endla leswaku loko a ta nyika nhlamuselo ya mahanyelo ya Xiphongo (ximunhuhatwa) swi ta olovela vahlayi ku twisisa leswaku Xiphongo i ximunhuhatwa xa mahanyelo ya njhani. Ndzavisiso lowu wu yelana na lowu endliwaka sweswi kambe swi ta hambana ntsena laha eka lowu ku nga kaneriwa mavito ya swimunhuhatwa eka tsalwa na leswi ku nga kaneriwa hi ta vito rin'wana na rin'wana ku nga tekeriwi enhlokweni leswaku i vito ra njhani. Eka ndzavisiso wa sweswi ku ta kaneriwa hi mathyelo ya mavito yo duvulela ya vanhu ku nga ri swimunhuhatwa. Xin'wana xa nkoka no hlawuleka hileswaku ndzavisiso lowu wu endliwa emigangeni leyi welaka ehansi ka tiko ra Zimbabwe.

1.5.3.4 Sithole (2012)

Sithole (2012) u vulavula hi ta mathyelo ya mavito ya timbyana. Eka nkanelo wa yena u avile mavito ya timbyana hi tinxaka timbirhi laha a tsaleke hi ta mavito lama ya thyiwaka timbyana ntsena ni mavito lama ya thyiwaka timbyana ni vanhu. Sithole u tlhela a ava mavito ya timbyana hi ku ya hi leswi ya vulaka swona. Hileswaku mavito ya aviwile hi tinxaka ta mune leti nge: mavito lama vulavulaka hi ta ntsako, mavito lama vulavulaka hi ta mavondzo, mavito lama vulavulaka hi ta rifu na mavito lama vulavulaka hi ta rirhandzu. Ku engetela eka leswi, Sithole u avile mavito ya timbyana hi ku ya hi lomu ya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

humaka kona. Man'wana u ma avile ya huma eka mavito ya vanhu, kasi laman'wana ya huma eka mavito ya tindhawu. Eka nkanelo wa yena wa mavito ya timbyana, a nga se nghena eka nkanelo wa mavito u sungurile hi ku tlhantlha vito rin'wana na rin'wana ri yima hi swiphemuphemu leswi ri vumbiweke haswona. Leswi a swi endlela ku ri swi ta n'wi olovela loko se a ta nyika tinhlamuselo ta mavito lama ya timbyana, na ku endlela leswaku lava va nga ta hlaya ndzavisiso wa yena wu twisiseka leswi hetisekeke. Leswi swi nga kombisiwa hi ntshaho lowu nga laha hansi:

> Vito ra Vadyahiyena i vito ra mbyana leri ri nga rivitinkatsano. Vito leri ri vumbiwa hi **va** xi nga xi twananisi xa nhlokomhaka, **dya** ku nga nsinya wa riendli, **hi** xi nga xiaki na **yena** ri nga risivinene. (p. 7)

Hi ndlela leyi, vito leri thyiwaka ri va ri tlhantlhiwile leswi hetisekeke naswona ri va ri twisiseka hi ku ya hi nhlamuselo ya vuvulavuri hambileswi ri nga se nyikiwaka nhlamuselo ya rona leyi hetisekeke, loko ri helerile tanihi vito ku nga ri swiphemuphemu. Eka ntirho lowu, Sithole u nyikile tinhlamuselo ta mavito yo hlaya ku ya hi mitlawa leyi kombisiweke laha henhla, naswona maendlelo ya yena ya va ya nga hambananga ngopfu na leswi nga ta endlisiwa xiswona eka ndzavisiso lowu.

1.5.4 Atikili

1.5.4.1 Mtumane na Bobele (2012)

Mtumane na Bobele (2012) eka *Nelson Rholihlahla Mandela's Praise Names as Revealed in Selected isiXhosa Poetry*, va kanela hi ta mavitomphato ya Mandela tanihilaha ya tirhisiweke hakona eka vutlhokovetseri bya Xiqhosa. Eka nkanelo wa vona va ringeta ku basisa mhaka ya leswaku Mandela u wela eka nyimba ya vuhosi. Switlhokovetselo leswi xopaxopiwaka swi humesela mhaka leyi erivaleni. Mtumane na

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Bobele va hundzela emahlweni va hlamusela leswi vitomphato rin'wana na rin'wana leri nyikiweke Mandela ri vulaka swona, na ku tlhela va lavisisa leswi ri nga vaka ri n'wi khomele swona evuton'wini bya yena. Hambileswi ndzavisiso lowu nga le ku endliweni wu nga vulavuriki hi ta mavitomphato, wu ni ku yelana ko karhi na phepha leri ra mavitomphato. Hileswaku mavitomphato man'wana ya ni ku yelana ko karhi na mavito yo duvulela hikuva na wona ya thyiwa endzhaku ko yelanisa vito na swihlawulekisi swa munhu loyi a thyiwaka. Ntiyiso lowu wu andlariwa hi ntshaho lowu landzelaka hi ndlela leyi:

> Praise names are regarded as colourful descriptions of some aspects of the subject of praise. They are mostly based on the actions or physical appearance of the subject. (p. 27)

Ntshaho lowu wu komba swinene leswaku mavitomphato na mavito yo duvulela a swi olovi ku ma hambanyisa hi ku hlamusela leswi ya nga xiswona. Marito ya *colourful descriptions...of the subject* ya hlamusela leswaku mavitomphato ya hlamusela na ku humesela erivaleni leswi xilo lexi xi hlamuseriwaka xi nga xiswona. Marito ya *physical appearance* ya tiyisisa nakambe ku yelana ka mavitomphato na mavito yo duvulela hikuva na mavito yo duvulela ya hlavutela swivumbeko swa munhu kumbe nchumu lowu duvuleriwaka.

Ku yelana kun'wana exikarhi ka ndzavisiso lowu na phepha ra mavitomphato ku vonaka laha mavitomphato ya vumbiweke hi lawa ya paluxaka swihlawulekisi leswinene na lawa ya paluxaka swihlawulekisi leswo biha mayelana na vanhu lava thyiwaka. Leswi swi seketeriwa hi ntshaho lowu landzelaka:

> While praise names would generally be expected to reveal the positive traits of the subject, they are also employed to reveal its negative attributes, as failures are implied as well. (p. 27)

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.5.5.2 Pfukwa (2012)

Pfukwa (2012) u hlavutela hilaha mavito ya lava a va ri enyimpini ya ku lwela ntshuxeko wa tiko ra Zimbabwe ya thyiweke hakona. Pfukwa u nyika mavito lama ya kombaka vunhenha, na ku hisekela ku lwa nyimpi. Man'wana ya mavito hi lawa a ya komba swikongomelo swa valwi va nyimpi. Hi ndlela leyi, a ya va nyika mongo wa ku lwa nyimpi va ya emahlweni ku kondza va humelela. Ematshan'wini ya swona, mavito ya nyimpi ya *Chimurenga* a ya swi kota ku khovolela na ku sapatela vapfukeri hi xikongomelo xa ku va heta matimba. Eka ndzavisiso lowu Pfukwa u nyika nxopaxopo wa mavito hi xikongomelo xo fikelela tinhlamuselo ta wona. Mavito man'wana ya tlhela ya tlhantlhiwa hi ndlela yo kombisa xivumbeko xa wona hi xikongomelo xo fikelela tinhlamuselo leti nga riki erivaleni, kambe leti fanelaka ku tiviwa hi rixaka ra namuntlha leri nga tiviki leswi humeleleke eka malembe lama hundzeke. Mavito ya Xinghezi na wona ya nyikiwile, ku nga ri hi ndlela ya ku ma tsakela kambe ya nyikiwile hi ndlela yo komba ku sola na ku landzula maendlele ya Valungu lava teke na wona. Hi nga tlhela hi vona leswaku mavito lawa a ya thyiwa a ya ri mikwana ya xinyayi leyo tsema matlhelo hinkwawo. Mavito lawa a ya komba ku sola Valungu eka leswi a va swi endla ya tlhela ya nga tsetseleri vurhangeri bya Vantima loko byi komba ku onha nawu wa mafambisele ya tiko.

1.5.5.3 Crystal (1997)

Crystal (1997) u nyika vuxokoxoko bya mathyelo ya mavito lama ya thyiweke hi ku landza swiyimo swo hambanahambana, naswona swi huma eka mindhavuko ya tinxaka to hambanahambana. U tlhela a kombisa leswaku mavito ma na vuxaka muni na munhu, moya wa yena na ku n'wi hlawulekisa eka van'wana. U komba swinene nkoka wa mavito tanihi swihlawulekisi leswi swi nga kotiki ku hambanyisiwa na vanhu lava va thyiweke mavito lawa. U tlhela a kombisa hilaha mindhavuko yo hambanahambana yi twisisisaka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xiswona matirhisele ya mavito. Eka mhaka leyi, u komba leswaku tinxaka tin'wana ta vanhu ti kholwa swinene leswaku munhu un'wana na un'wana u va a ri kusuhi swinene na vito ra yena. Leswi swi endla leswaku vanhu lava kholwaka leswi va nga tsakeri ku twa mavito ya vona ya vitiwa eka swiyimo leswi nga tsakisiki. Leswi va swi endla hikokwalaho ko ka va nga tivi leswaku ku nga humelela yini tanihi leswi va kholwaka leswaku munhu i munhu hikokwalaho ka vito. Leswi hi swona swi kucetelele tinxaka ta vanhu lava kumekaka eAustralia na le New Zealand ku endla leswaku munhu un'wana na un'wana a va na mavito mambirhi. Eka tinxaka ta vanhu lava, munhu un'wana na un'wana u boheka ku va na vito ra le xihundleni leri tiviwaka hi yena n'wini, Xikwembu na swirho swa ndyangu leswi nga kusuhi na yena, a tlhela a va na vito leri tiviwaka hi mani na mani. Hi ku ya hi vanhu lava, ku tiva vito ra munhu i ku va na vulawuri hinkwabyo ehenhla ka yena. Ku twisisa loku hi kona ku endlaka leswaku mavito ya va swihundla. Crystal u tlhela a khumba timhaka ta vanhu va rixaka ra Todas lava humaka eDzongeni wa India lava nga tsakeriki ku twarisa mavito ya vona. Loko vanhu lava va vutisiwa mavito ya vona va nga tsakela ku kombela vanhu van'wana va va tivisela wona ematshan'wini ya ku va vona vinyi va tivisa mavito ya vona. Hi tlhela hi twa hi ta rixaka ra vanhu lava vuriwaka Vasakalavha va le Madagascar lava nga tshukiki va vurile mavito ya vona kumbe vito ra muganga lowu va tshamaka eka wona emahlweni ka vanhu lava nga va tiviki, hi ku chavela leswaku vanhu lava va nga vulavula leswo biha mayelana na mavito ya vona kumbe vito ra muganga wa vona.

Van'wana hi lava tshembaka leswaku loko munhu a hundza emisaveni moya wa yena wu sala wu tshama eka vanhu va'wana lava a a ri na vito ro fana ni ya vona. Ku sivela ku humeleriwa hi khombo leri, vanhu lava nga na vito leri fanaka na ra mufi va thyiwa mavito lamantshwa hi xihatla endzhaku ka rifu ra munhu loyi. Eka mindhavuko yin'wana, loko ko va na rito eka ririmi ra vona leri nga na ku yelananyana na vito ra mufi rito rolero ra suriwa eka ririmi. Van'wana hi lava tshembaka leswaku moya wa mufi a wu nge vi na ku rhula loko ku nga thyiwanga xihlangi vito ra yena. Crystal eka ntirho wa yena a nga xopaxopi mavito tanihi ndlela ya ku komba nkoka wa mavito lawa. Xa yena a ku ri ku komba leswi mavito ya thyisiwaka xiswona na ku tekisiwa xiswona hi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mindhavuko yo hambanahambana. Leswi hi swona swi nga ta pfuna mutsari eku xopaxopeni ka yena mavito yo duvulela eka ndzavisiso lowu.

1.5.6 Nkatsakanyo wa Milavisiso leyi Endliweke eka Dyondzo leyi

Matsalwa lawa ya nga henhla ya hi kombile hi ta mathyelo ya mavito na leswi mavito na dyondzo ya mathyelo ya mavito swi tekisiwaka xiswona hi mindhavuko yo hambanhambana. Mixopaxopo leyi endliweke yi kombisile leswaku dyondzo ya mathyelo ya mavito yi kona hinkwako naswona yi na nkoka swinene evuton'wini bya vanhu vo hambanahambana. Hi ndlela leyi, hi nga vula leswaku mavito ya vumba xiphemu lexi nga na risima evuton'wini na le ku hanyisaneni ka vanhu va tinxakaxaka. Leswi hi swona swi kucetelaka vutsari bya nhlayo ya le henhla mayelana na dyondzo ya mathyelo ya mavito.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2. MATHYELO YA MAVITO

2.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi ku ta kaneriwa hi ta matimu ya mathyelo ya mavito, tinxaka ta mavito hi ku angarhela, tinxaka ta mavito yo duvulela hi ku kongoma na mitlawa yo hambanahambana leyi nga na vutihlamuleri eka ku thyiwa ka vanhu mavito yo duvulela hi ku hambanahambana ka wona. Eka matimu ya mathyelo ya mavito, mulavisisi u ta ringeta ku nyika no kanela vuxokoxoko bya masungulo ya mhaka leyi hilaha swi kotekaka hakona. Tinxaka ta mavito yo duvulela ti ta xaxametiwa na ku hlamuseriwa laha na swikombiso swi nga ta nyikiwa. Vathyi va mavito yo duvulela na vona va ta kombisiwa hi ndlela yo nyika swiyimo leswi va susumetaka ku thya vanhu mavito yo duvulela.

2.2 MATIMU YA MATHYELO YA MAVITO

A swi olovi ku va hi tiva matumbulukelo ya mathyelo ya mavito ya swilo hi ku angarhela kumbe mathyelo ya mavito ya vanhu hi ku kongoma. Tibuku ta matimu hi ku hambanahambana ka tona ti nga nyika vuxokoxoko bya mathyelo ya mavito kambe a ti fiki eka masungulo ya mhaka leyi hi ku hetiseka. Hileswaku vatsari lava tinyiketeke na lava tsakelaka ku tsala hi ta dyondzo ya mathyelo ya mavito va tsandzekile naswona va ha tsandzeka ku fikelela masungulo ya mhaka leyi hi ku koxometa. Lava ringetaka ku yi khumba, va enerisa hi ku komba ntsena leswaku dyondzo leyi yi sungurile khale swinene. Malembe na leswi yi sunguriseke xiswona swi khubumetiwile hi matimu. Hambiswiritano, swiphemu leswi landzelaka hi swin'wana swa lomu hi nga kumaka vuxokoxoko bya matumbulukele ya mathyelo ya mavito.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.2.1 EBibeleni

Matimu ya ku thyiwa ka swilo mavito hi ma kuma eBibeleni laha Xikwembu xi nga lerisa Adamu leswaku a thya swilo mavito. *The Holy Bible* (1977:2) yi seketela mhaka leyi loko yi ku:

> And out of the ground the Lord God formed every beast of the field, and every fowl of the air; and brought them unto Adam to see what he would call them: and whatsoever Adam called every living creature, that was the name thereof. And Adam gave names to all cattle, and the fowl of the air, and to every beast of the field… (Genesis 2:19-20)

Ntshaho lowu wu hi komba leswaku Adamu hi yena loyi a sunguleke ku thya swilo mavito. Wu tlhela wu komba leswaku Xikwembu a xi ri museketeri na mulanguteri wa ntirho wo thya mavito ya swilo ro sungula. Ntshaho lowu nga henhla wu tlhela wu seketeriwa hi ntshaho lowu nge, "*munhu u thyile swifuwo hinkwaswo, ni tinyanyana hinkwato ni swihari hinkwaswo emavito*" (Genesa 2:20). Hi ntshaho lowu hi nga tiyisisa leswaku dyondzo ya mathyelo ya mavito yi sungurile eBibeleni laha Adamu a nga lerisiwa ku thya swihari swo hambanahambana mavito.

Mayelana na matumbulukelo ya mathyelo ya mavito, hi vona eka mathyelo ya wansati, tanihi munhu loyi Adamu a n'wi thyeke ro sungula eka vanhu hinkwavo, leswaku a nga thyanga vito ra 'wansati' mihulahula. Vito leri ri thyiwile hi vukheta na hi ku landza leswi a swi humelerile ku kondza ku va na wansati. Bibele ya *King James Version* yi swi aneka hi ndlela leyi:

> And Adam said, This is now bone of my bones, and flesh of my flesh: she shall be called wo*man*, because she was taken out of *man*.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka ya leswaku mathyelo ya mavito a ya cincanga. Hileswaku ya ha endliwa hi ndlela leyi a ya endliwa ha yona ku sukela eku sunguleni ka mikarhi. Hi nga dlayiseta mhaka leyi hi ku komba leswaku ehandle ka vuxokoxoko bya matimu ya mathyelo ya mavito lebyi hi nga byi tshahaka eBibeleni, a swi nge hi oloveri ku kuma ntiyiso wa mhaka leyi kun'wana hi ndlela leyi enerisaka.

Eka Bibele hi kona laha hi nga khomelelaka loko hi lava matimu ya dyondzo leyi hikuva hi laha ku paluxiwaka ta ku tumbuluka ka munhu na ku va Xikwembu xi va xona muthyi wa swilo wo sungula (misava, siku na vusiku, tilo, na swin'wana Genesa 1 kavanyisa ka 1-9). Mhaka ya masungulo ya ku thyiwa ka munhu a yi kumeki helo hambi ku ri eBibeleni hikuva munhu loyi a tumbuluxiweke ro sungula i Adamu kambe a ku kombisiwanga laha Adamu a nga thyiwa kona. Hi nga ehleketelela kunene leswaku u thyiwile hi Xikwembu naswona hi yena loyi a thyiweke ro sungula tanihileswi a nga munhu loyi Xikwembu xi sunguleke hi yena xi nge se tumbuluxa vanhu van'wana. Lexi hi nga xi vulaka hi nga tipfingi hileswaku hi yena a nyikiweke matimba ya ku thya mavito eka swilo hinkwaswo leswi a swi nga ri na mavito. Ku va hi tsandzeka ku thumba laha Adamu a thyiweke kona na mathyiwele ya yena swi endla leswaku mhaka ya masungulo ya mathyelo ya mavito, hi ku kongomisa eka mavito ya vanhu, yi tika ku tlula mpimo.

2.2.2 Emikarhini ya Khale

Ehandle ka le Bibeleni, dyondzo ya mathyelo ya mavito yi vonaka nakambe yi karhi yi tinyika matimba etikweni ra Egipita laha mavito lawa ma nga thyiwa swikwembu na tihosi ya nga tsariwa hi ndlela yo komba nkoka ni ku hambana ka wona ni maviti. Maendlelo lawa ya hi komba ku tekeriwa enhlokweni ka mavito ya vanhu, naswona maendlelo lawa ya kumbeteriwa ku va ya sungurile na vaEgipita. Hajdu (2006:7) u basisa mhaka leyi hi marito lawa:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> If the emergence of a new branch of science is marked by its being able to identify its subject, the germs of onomastics should be sought in Ancient Egypt of 5-6 thousand years ago. It was them who, in their inscriptions, had first made a distinction between proper names and common nouns by inserting their gods' and pharaohs' names in frames or "name ring"…Although this may have originated with respect to gods and kings, and not for the names themselves, it is indicative of the recognition of proper names as such.

Hi ku landza ntshaho lowu, hi nga boxa leswaku hambiloko mavito ya vile kona ku sukela khale (emikarhini ya Bibele) dyondzo ya mathyelo ya mavito yi tikomba yi sungurile ku tekeriwa enhlokweni etikweni ra Egipita. Hi tlhela hi vona leswaku rixaka ra vaEgipita hi rona leri sunguleke ku hambanyisa exikarhi ka mavito ya vanhu na mavito ya swilo swin'wana hi ku hambanahambana ka swona. Hajdu (2006:7) u engeta a vulavula hi ta matimu ya mathyelo ya mavito etikweni ra Greece a ku:

> The roots of the scholarly treatment of names, like all European disciplines, can be traced back to Ancient Greece. According to SWEWART (1958) "name books", which listed and explained mainly place names, enjoyed high popularity.

Ntshaho lowu wu hi komba mhaka ya leswaku dyondzo ya mathyelo ya mavito yi sungurile ku tekeriwa enhlokweni hi swidyondzeki laha a swi yi tsala ni le tibukwini etikweni ra khale ra Greece. Hambileswi hi nga riki na vuxokoxoko bya lembe leri dyondzo leyi yi sunguleke ku tekeriwa enhlokweni ha rona, hi nga vula ehandle ko kanakana leswaku mhaka leyi yi sungurile khale. Cateline (1997) eka Mukusha na van'wana (2012:11) u kombisa ku tika ka mhaka ya ku va munhu a vhumba vukhale bya mavito hi marito lawa:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> The history of names is so ancient that no one knows the beginning of the story. Since written history began, and as far back as oral history reaches, people have had names. It is therefore impossible to do more than guess at how the earliest given names were chosen.

Hi marito lawa, Cateline u tiyisisa leswaku a swi koteki ku va munhu a vula hi ku kongoma leswaku mavito ya sungurile rini. Ku ya hi yena, mavito ya vile kona khale swinene. Hileswaku na matimu ya mavito a ya koti ku landzeleriwa ya kumeka hambi munhu o ringeta ku swi endla hi vurhon'wana. Leswi swi komba leswaku dyondzo ya ku thyiwa ka mavito yi sungurile khale hakunene.

Ku yisa emahlweni, hambileswi dyondzo ya mavito yi sunguleke khale swinene, na namuntlha ya ha tinyika matimba. Mavito hi ku hambanahambana ka wona ya ha thyiwa naswona ya ha komba nkoka wa ku va vito ri khomele rixaka vuxokoxoko bya nchumu lowu thyiweke. Eka malembe lawa, mavito ya tindhawu to tala ya le ku cinciweni, naswona ya siviwa hi lawa ya vulavulaka na ku va na vuyimeri bya swilo, milorho, swikongomelo kumbe vuhetiseki bya vutomi eka vathyi va vito rolero. Mavito, mikarhi yin'wana, ya va na ntirho wo hetisisa vutomi bya vanhu vo karhi. Munhu a nga kuma hinkwaswo leswi a swi navelaka kambe loko a pfumala vito leri kotaka ku va xihlawulekisi xa leswi a nga xiswona ku va na nkayivelo wo karhi evuton'wini bya yena.

2.3 TINXAKA TA MAVITO

Mavito ya nga aviwa hi tinxaka to hambanahambana ku ya hi lomu ya humaka kona kumbe mathyelo ya wona. Vito rin'wana na rin'wana ri va ri komba lomu ri welaka kona ku ya hi leswi ri thyisiweke xiswona, leswi ri vulaka swona na swikongomelo swa ku thyiwa ka rona. Mavito yan'wana ya thyiwa hi swikongomelo swa ku navela ku khensa Xikwembu eka leswi xi swi endleleke vatswari va n'wana evuton'wini bya vona, kasi yan'wana ya nga thyiwa hi xikongomelo xa ku komba leswaku Xikwembu xi va fularhele va weriwa hi makhombo swonghasi. Man'wana hi lawa ya thyiwaka hi ku landza mavito

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ya vatswari, ya vakokwana, ya tinhenha to karhi (eka migingiriko ya vutomi) na swin'wana swikongomelo. Eka hinkwaswo leswi, ku kombisiwa leswaku mavito i ya nkoka evuton'wini bya vanhu naswona a yo thyiwa ntsena. Hileswaku ya va ya ri na vuxokoxoko byo karhi lebyi ya khomeleke rixaka, lebyi nga vaka lebyo dyondzisa, ku tivisa, ku lemukisa, ku tshinya, ku komba ku humelela evuton'wini na swin'wana.

2.3.1 Mavito ya Vukhongeri

Mavito lama hi lama ya thyiwaka hi ku landza vukhongeri byo karhi, kumbe lama ya thyiwaka ya ri na moya hambi wu ri nkucetelo wa vukwembu. Mavito ya muxaka lowu ya tala ku tsavuriwa eBibeleni, hambi ku thyiwa hi ku va muthyi a ma vumba hi marito ya le Bibeleni. Hi marito man'wana, i mavito lama ya nga na moya wa vukhongeri na ku komba xichavo, ku khensa na ku kholwa ka munhu wo karhi eka Xikwembu lexi a xi khongelaka. Chitando (2001:144-145) u vulavula hi mavito ya Vukhongeri loko a ku:

> Personal names may well identify the religious or cultural background of an individual. Often, conversion to traditions such as Christianity or Islam has been accompanied by a change of name.

Ntshaho lowu wu hi komba leswaku Mavito ya Vukhongeri i mavito ya njhani na leswaku mavito lawa ya tala ku thyiwa vanhu loko ku humelele yini. Hileswaku munhu a nga tiveka leswaku i wa vukhongeri bya njhani hikokwalaho ka vito leri a tithyeke kumbe leri a thyiweke rona hi vurhangeri bya kereke leyi a nghenaka yona. Ntshaho lowu wu tlhela wu boxa leswaku lava hundzukelaka eka vukhongeri bya Xikriste na bya Isilami va tala ku cinca mavito ya vona. Leswi hi swona swi endlaka leswaku va hetelela va va na mavito lawa ya nga ya muxaka wa vukhongeri. Chitando (2001:149) u vulavula nakambe hi ta Mavito ya Vukhongeri hi ndlela leyi:

> The ascendancy of vernacular names that are imbued with theological concepts … is a direct result of the translation of

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> scriptures and the arousing of deep loyalties towards the indigenous cause". The availability of the scriptures in the vernacular had a profound effect on naming patterns in many African communities.

Eka ntshaho lowu, hi kuma mhaka ya leswaku mavito yo tala lawa ya nga na nkucetelo wa vukhongeri ya kuceteriwile hi matsalwa. Hi tlhela hi kuma leswaku hambi ku ri mavito lawa ya thyiweke hi tindzimi ta XiAfrika ya va ya ri na nkucetelo wa matsalwa hikokwalaho ko va matsalwa ya hundzuluxeriwile ya va kona hi tindzimi ta Vantima. Leswi swi endlile leswaku mavito ya vukhongeri lebyi teke na Valungu byo tanihi Xikriste byi hangalaka exikarhi ka Vantima, naswona vukhongeri lebyi byi na xiave lexikulu eka mathyelo ya mavito exikarhi ka Vantima.

Vulavisisi lebyi endliweke mayelana na mavito ya muxaka wa vukhongeri byi komba leswaku mavito lawa ya nyika tinhlamuselo leti endlaka leswaku vatwi va wona va sala va karhi va tiva leswaku Xikwembu xa le Bibeleni i Xikwembu xa njhani. Hileswaku mavito lawa a yo thyiwa ntsena kambe ya va na leswi ya vulaka swona evuton'wini bya lava thyiwaka. Webusayiti ya www.AFFCRIT.COM/pdfs/2007/.../07Good (2001:4) yi hlamusela muxaka wa mavito ya vukwembu hi ku vula leswi landzelaka:

> some names indicate what Jehovha's people are to Him…Other names reflect actions of Jehovha. either in the experience of parents in obtaining a child, such as Jehovha's answering a request for the birth of the child or Jehovha's answering a general request…

Eka ntshaho lowu, hi kuma leswaku mavito lawa ya nga ni vuxokoxoko bya vukwembu ya nga khomela rixaka leswo tala mayelana na Xikwembu lexi xi tshembiwaka hi munhu loyi a thyaka n'wana wa yena vito ro karhi. Hileswaku mavito ya nga khumba timhaka leti humeleleke eka vutomi bya vatswari na ntwelovusiwana lowu Xikwembu xi wu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

kombeke eka vatswari lava. Hi ndlela leyi, mavito yo tala ya va ya ri ya ku khensa leswi Xikwembu xi swi endleleke vanhu evuton'wini bya vona, swo tanihi ku lweriwa eka tinghozi leti a ti ta va ti va hundzisile emisaveni kumbe ku va limaza, na swin'wana leswi endlaka leswaku munhu a va loyi a tsaneke evuton'wini bya yena.

2.3.2 Mavito ya Rixaka

Ku tlhela ku va na mavito ya rixaka lawa ya thyiwaka enkarhini wa rixaka ra vanhu ro karhi, lawa ya nge loko rixaka leri ri hundzile ya nga ha tirhisi. Mavito ya muxaka lowu ya tihlawulekisa hi mapeletwana yo karhi lawa ya vaka kona eka vito rin'wana na rin'wana leri thyiwaka n'wana eka nkarhi lowu. Mapeletwana lawa ya va wona ya hlawulekisaka rixaka ro karhi eka tinxaka leti hundzeke na leti nga ta landzela. Hi nga thlela hi kombisa leswaku muxaka lowu wa mavito a wu tolovelekangi exikarhi ka Vantima kambe hi lowu a wu tirhisiwa ngopfu ematikweni ya Valungu hi ku angarhela, na le tikweni ra China hi ku kongoma, ngopfungopfu eka malembexidzana lama hundzeke. Xikombiso xa mavito ya muxaka lowu i mavito yo fana na lawa ya landzelaka:

Ku tirhisiwa ka peletwana ra Al-

Alexander, Alex, Alec, Alfred, Alimon, Albert

Tanihilaha swi kombisiweke hakona laha henhla, vana hinkwavo lava va welaka eka rixaka ra nkarhi wolowo va boheka ku thyiwa vito leri nga tekaka xivumbeko xihi kumbe xihi lexi vatswari va xi navelaka kambe ri fanela ku va na peletwana leri hlawulekisaka rixaka ra vana lava.

2.3.3 Mavito lawa ya Thyiwaka hi ku Landza vito ra Manana/Tatana

Laha ku vulavuriwa hi vito leri thyiwaka n'wana hi ku landza vito ra tatana wa yena, kokwana wa yena wa xinuna loyi a ha hanyaka kumbe loyi a hundzeke emisaveni, kumbe vito leri thyiwaka n'wana hi ku landza vito ra manana wa yena kumbe vakokwana va yena va xisati, lava va ha hanyaka kumbe lava hundzeke emisaveni. Mavito lawa ya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

thyiwa hi ku engetela xirhangi kumbe xilandzi eka vito ra n'wana kumbe eka vito ra loyi a thyiwaka hi ku landza vito ra yena. Mayelana na mavito ya muxaka lowu, Guma (2001:2) hi ku landzela nhlamuselo ya Mohome (1972), u vula leswi:

> Naming children after their paternal or maternal relatives serves to perpetuate names of ancestors, and it brings grandparents and grandchildren closer to one another. Alternate generations of grandparents and grandchildren are linked together. It is also believed that the child so-named will inherit the virtues of his grandparents. Religiously, to honour ancestral forces for their influence upon the living, a child is named after one of them.

Eka ntshaho lowu, ku kombiwa swinene leswaku ku thya n'wana vito hi ku landza vito ra vakokwana va yena swi endla leswaku ku va na vuxaka exikarhi ka n'wana na vakokwana va yena. Leswi swi endliwa ngopfu hi lava kholwaka eka mikwembu leswaku yi ta kota ku va sirhelela eka swikarhato swa misava. Mathyelo ya mavito ya muxaka lowu a ya tolovelekanga ngopfu eka tinxaka ta Vantima hambileswi ku nga ni swikombiso leswi kumekaka eka vavulavuri va Xizulu na Xitsonga. Eka Xizulu mavito ya nga thyiwa hi ndlela ya ku va ku tsariwa vito ra n'wana ivi vito ra tatana ri tsariwa ri ri na xirhangi xa ka- lexi vulaka leswaku "n'wana wa-", xikombiso: Thandile kaDumezulu. Xikombiso lexi xi komba leswaku Thandile i n'wana Dumezulu.

Mavito lawa ya thyiwaka hi ku landza vito ra tatana ya va kona nakambe eka Xitsonga eka vana va xisati laha n'wana a vitaniwaka hi vito ra tata wa yena leri nyikiwaka xirhangi xa N'wa-. A hi xiyeni swikombiso swa mavito lama nga laha hansi:

N'wa-Xirhilele - N'wana wa xisati wa Xirhilele.
N'wa-Khazamula - N'wana wa xisati wa Khazamula.
N'wa-Phahlela- N'wana wa xisati wa Phahlela.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xa huvo ya Xintu. Hi ku komisa hi nga vula leswaku munhu wa muxaka lowu a nga na rito eka timhaka ta muti. Exikarhi ka Vatsonga va le Zimbabwe, mhaka ya ngoma yi tekeriwa ehenhla swinene lero loko munhu a nga yimbanga kumbe ku ya evukhombeni a nga voniwi tanihi munhu loyi a hetisekeke. Loko wansati a nga yanga evukhombeni u vuriwa xichuta naswona u va a languteriwa ebodhleleni na ku va a nga khomiwi ku fana na vanhu van'wana. Loko a ri wanuna loyi a nga yimbangiki va n'wi vula xuvuri naswona va n'wi langutela ehansi lero loko va ri eku nweni ka byala va n'wi lavela xihatana va n'wi chelela eka xona. Leswi va swi endla ntsena loko ku ri byala bya ngoma naswona va swi endla hi xikongomelo xa ku n'wi twisa ku vava leswaku a ta kala a kanya mbilu a ya wela engomeni.

Mayelana na mavito ya le ngomeni, hi nga tlhela hi vula leswaku munhu loyi a nga yimbangiki a nga pfumeleriwi ku ya vona leswi endliwaka engomeni. Timhaka ta ngoma i timhaka ta xihundla leti ngo helela engomeni naswona lava yimbeke a va pfumeleriwi ku va na vuxaka ni swichuta na maxuvuri hi xikongomelo xo papalata ku paluxa swihundla swa ngoma na vukhomba. Loko swo humelela, munhu loyi a vaka a boxile xihundla u bohiwa hi nawu wa ngoma ivi a xupuriwa swinene. Sibanda (2013:4) u tiyisa mhaka leyi hi ku vula leswi:

> Human tresspassers are not to be treated with 'kid gloves'. They may be sjamboked, turned away or even forced to go under the traditional knife…For instance, in Chiredzi district, in Sengwe area, an uncircumcised medical doctor was blocked from operating for thinking that he was an expert. He was told that he should first be circumcised traditionally so as to be regarded as 'educated' by the Shangani community.

Ntshaho lowu wu komba ku tiyisisa mhaka ya ngoma na ku va vafambisi va yona va yi tekela enhlokweni. Hi ntiyiso ngoma exikarhi ka Vatsonga va le Zimbabwe ya ha tekeriwa enhlokweni naswona loko munhu a va na mihupani a ringeta ku kavanyeta mafambiselo ya yona u ta kombiwa xa ncila wa bulubulu. Hi nga tlhela hi tiyisisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nakambe leswaku hambiloko munhu a dyondzile a kala a ya dliva tilo, loko a nga yimbanga a hi nchumu.

Mavito yo fana na Chavani, Gezani, Mukhachani, Musisinyani, Masenyani na Xitlhavangoma hi man'wana ya lawa vanhu va xinuna va thyiwaka kumbe lawa va tithyaka wona engomeni. Vavasati va tolovele ku thyiwa kumbe ku tithya mavito ya va Njhakeni, Muhlava, Kiyasi, Phukwani, Tsatsawani na man'wana.

2.3.5 Mavito ya le Nyimpini kumbe ya Vugevenga

Rixaka rin'wana ra mavito i rixaka ra mavito ya le nyimpini. Theme ra Xifurhwa leri tirhisiwaka ku vula mavito ya muxaka lowu i ra *Nom de Guerre*, leri hi Xitsonga ri vulaka vito leri tirhisiwaka hi munhu enyimpini. Vito leri ri va ri tirhisiwa hi yena n'wini na valwikuloni. Ehandle ka mavito ya le nyimpini, theme leri ri nga tirhisiwa nakambe ku vula mavito ya vanhu va milandzu kumbe va madzolonga ni vaphikizamfumo lawa va nga tithyaka hi xikongomelo xa ku tifihla leswaku va nga kumeki hi ku olova loko mfumo kumbe vanhu vo karhi va va lava.

2.3.6 Mavito ya Tindhawu

Theme ra mavito ya tindhawu ri kongomisa eka mavito lawa ya thyiwaka tindhawu. Mavito lawa tanihi mavito man'wana a yo thyiwa ntsena kambe ya thyiwa hikokwalaho ka swilo swo karhi leswi tshameke swi humelela kumbe leswi swa ha humelelaka etindhawini leti thyiwaka mavito lawa. Mikarhi yin'wana vito ra ndhawu ri nga thyiwa hi ku landza vito ra munhu loyi a endleke swo karhi kumbe loyi a sunguleke ku aka endhawini leyi. Vito ra ndhawu ri nga thyiwa nakambe hi ku landza mavito ya tihosi, mitolovelo leyi tshamelaka ku endliwa, na swin'wana leswi hlawulekisaka ndhawu yoleyo. Eka mavito ya tindhawu hi kona laha ku humaka mavito man'wana yo duvulela. Hileswaku munhu a nga duvuleriwa hi ku landza vito ro karhi leri hi ntumbuluko ku nga vito ra ndhawu. Davey na Mackinnon (2002:3) va tiyisisa mhaka leyi hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> The largest category of nicknames is place names. They usually refer to where (the person/worker) lives or where he came from.

Ntshaho lowu wu hi komba leswaku mavito yo tala lawa ya tirhisiwaka ku duvulela vanhu i mavito ya tindhawu. Davey na Mackinnon eka ntshaho lowu va vulavula hi ta mavito yo duvulela lawa ya duvuleriwaka vanhu ya ri karhi ya suka eka mavito ya tindhawu. Hileswaku vito leri duvulelaka i vito ra ndhawu leri vaduvuleri va ri tekaka va ri tikirheta munhu hikokwalaho ko va munhu loyi a huma eka ndhawu leyi kumbe a tirhela kona. Etikweni ra Zimbabwe, loko munhu a tirha eJoni (vito ra Joni ri tekiwa ri ri leri vulaka tiko ra Afrika-Dzonga hi ku angarhela) va n'wi vula *Mujonijoni*. Swi tano na loko a ya gova eJoni eka malembe yo tala va ta n'wi thya *Mujubeki*. Mavito lawa ya seketela leswaku mavito yo tala yo duvulela hi lawa ya humaka eka mavito ya tindhawu.

2.3.7 Mavito ya Magondzo ni Switarata (*Hodonym)*

Hodonym i theme leri kongomisaka eka rixaka ra mavito ya mapatu kumbe switarata. Dyondzo ya mavito lawa yi vuriwa *hodonomy*. Mavito lawa ya nga thyiwa hi ku landza swiyimo swo karhi leswi nga vaka na tinhlamuselo leti tiviwaka hi vaakandhawu. Man'wana ya nga va mavito lawa ya nga twisisekiki kumbe lawa ya nga riki na vuxaka na mapatu kumbe xitarata lexi thyiwaka. Swikombiso swa mavito ya mapatu i N1, ku nga gondzonkulu ra Afrika-Dzonga. Swikombiso swa le Zimbabwe i Binya Road, ku nga patu lero leha leri tsemakanyaka miganga ya Vatsonga va le Xifundzeni xa Chiredzi.

2.3.8 Mavito ya Tindhawu ta Mati (*Hydronymy)*

Theme ra *hydronymy* ri kongomisa eka dyondzo ya mavito lawa ya thyiwaka mikova, milambu, malwandle na kun'wana lomu ku kumekaka mati. Mavito yo fana na Lwandle ra Indian, nambu wa Limpopo, tiva ra Sala na nkova wa Guvulo ya wela eka rixaka leri ra mavito. Chauke (2004:31) u nyika nhlamuselo leyi nge, *Hydronymy refers to names of bodies of water, which include the names of rivers, streams and oceans.* Hi nhlamuselo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leyi, hi nga vula leswaku theme leri kaneriwaka ri angarhela tindhawu hinkwato lomu ku kumekaka mati, ku katsa na leti ti kombisiweke laha henhla.

2.3.9 Mavito ya Tintshava (*Oronomy)*

Theme leri ri kongomisa eka dyondzo ya mavito ya tintshava. Tintshava na tona ti nga thyiwa mavito yo karhi hi ku landza swiyimo swo karhi. Hileswaku mavito ya tintshava na wona ya nga va na vuyimeri byo karhi erixakeni. Xikombiso, emugangeni wa Hosi Xikundu ku na ntshava leyi va nge i *Mayimayoxe*. Vito ra *Mayimayoxe* ri thyiwile hikokwalaho ko va ntshava leyi yi yime yi ri yoxe. Hileswaku a yi khomanangi na tintshava tin'wana leswi humelelaka eka tintshava to tala. Hi ndlela leyi, vito ra *Mayimayoxe* ri va ri ri na nhlamuselo yo twala leyi kombaka ku va ntshava leyi yi ri endhawini ya yona yi ri yoxe.

2.3.10 Mavito yo Duvulela

Mavito yo duvulela, lawa ya nga wona xividzi xa ndzavisiso lowu, i mavito lawa munhu a nga tithyaka kumbe ku thyiwa hi vanhu van'wana hi xikongomelo xa ku humesela erivaleni leswi munhu loyi a nga xiswona hambi swi ri leswi a navelaka ku swi fikelela evuton'wini bya yena. Mavito yo duvulela yo tala a ma tsakeriwi hi vanhu lava thyiwaka hi ku va ya tala ku humesela ehandle leswi vaduvuleriwa va nga tsakeriki leswaku swi tiviwa hi vunyingi bya vanhu. Hi nga vula leswaku mavito yo duvulela ya tala ku komba ku phewa ka vumunhu bya muduvuleriwa, ku fana na loko muduvuleriwa a ri munhu wo faya mimiti ya van'wana, wo teka vavanuna va vanhu, wo yiva swifuwo swa vaakelani, wo tsandzeka ku tshama kahle na vaakelani, wo biwa hi nsati, ni hinkwaswo leswo huma endleleni. Hi nga vula nakambe leswaku a hi mikarhi hinkwayo laha mavito yo duvulela ya kombaka vuhava bya vutomi lebyi munhu a byi hanyaka. Mavito man'wana ya vulavula hi leswinene mayelana na vaduvuleriwa. Chauke (2004:157) u hlamusela mhaka leyi hi marito lawa:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Vatsonga have the tendency of giving names which act as tokens of appreciation or disapproval. Nicknames are therefore one of the forms of address which Vatsonga as a nation use to either praise or show disapproval of a person's behaviour.

Ntshaho lowu wu komba leswaku ku thyiwa ka mavito yo duvulela i maendlelo ya Vatsonga, naswona va swi endla hi swikongomelo swo karhi. Mavito lawa ya nga tirhisiwa tanihi ndlela yo byela munhu leswaku leswi a swi endlaka a swi amukeleki. Leswi swi endla leswaku ku hanyisana exikarhi ka Vatsonga ku tiyisiwa hikokwalaho ko va vuxaka byi hlayiseka, byi nga onhiwi hi ku holovisana ka vanhu va karhi va kombetelana hi tintiho.

2.3.10.1 Tinxaka ta Mavito yo Duvulela

Mavito yo duvulela ya nga aviwa hi tinxaka leti landzelaka:

(a) Mavito yo Duvulela lama Tsongahataka Munhu

Mavito yo duvulela ya ntsongahato i mavito lawa ya kombaka vusoleki bya xiyimo kumbe xivumbeko xa miri wa munhu loyi a duvuleriwaka. Munhu loyi a duvuleriwaka hi vito ra ntsongahato u va a tsongahatiwa hakunene, a nga kombisiwi tanihi munhu loyi a fanaka na vanhu van'wana lava nga na swiyimo kumbe miri leyi amukeriwaka emahlweni ka ntshungu. Webusayiti ya Wikipedia yi kombisa leswi boxiweke laha henhla hi ndlela leyi:

> …a single personal name may be insufficient requiring alteration to a hypocoristic/diminutive nickname or addition by a byname based on a specific individual's traits, family, occupation, or other.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu swi veka erivaleni leswaku munhu a nga tikirhetiwa hi vito ro duvulela hikokwalaho ka swihlawulekisi swo karhi swa munhu yoleyo kumbe swa ndyangu wo karhi. Leswi hi swona swi vangela ku duvuleriwa ka yena hi vito leri nyikaka vuxokoxoko lebyi hetisekeke bya vumunhu bya yena. Loko a ri munhu wa rhambu ro soleka u ta duvuleriwa hi ku landza xiyimo xexo. Loko a ri munhu wa miri va ta n'wi nyika vito ro fambelana na xivumbeko xa yena. Chauke (2004) u hlamusela vito ra xithicarana, leri nga vito ra ntsongahato hi ndlela leyi:

> This name Xithicarana may also be given to a teacher in relation to his small physical appearance. Nevertheless, the name Xithicarana may also be given to a teacher occupying a junior position in a particular school.

Hi ntshaho lowu, hi vona hilaha vito ra Xithicarana ri nga thyiwaka hakona. Hileswaku vito leri ri nga thyiwa munhu wo soleka hi ku ya hi xivumbeko xa yena kumbe swiyimo swin'wana swa le ntirhweni. Mavito ya muxaka lowu ya nga katsa lawa ya landzelaka:

Xikomani - munhu loyi a thyiwaka hikokwalaho ko va a komile swinene.
Ximherhana - munhu loyi a thyiwaka hikokwalaho ko va a ri na miri wo soleka swinene lero loko u nga langutisisanga u nga ehleketa leswaku u vona xihlangi kambe yena a ri munhu lonkulu.
Xivokwana - munhu loyi a duvuleriwaka hikokwalaho ko va a limale voko kumbe a ri na voko leri nga ritsongo eka rin'wana.
Ximutana - munhu loyi a duvuleriwaka hikokwalaho ko va a tshama eximutanini lexitsongo lero munhu un'wana na un'wana wa xi sola ni ku xi tekela ehansi.

(b) Mavito yo Duvulela lama Kombaka Xichavo/ni ku Hlonipha Munhu

Mavito yo duvulela ya nga thyiwa hi ndlela yo komba xichavo kumbe ku xixima munhu wo karhi loyi a tihlawulekisaka hi mitirho na mahanyelo kumbe matikhomelo ya yena

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

lawa ya amukelekaka erixakeni. Vanhu va muxaka lowu va va va nga ri na leswi vanhu va kanakanaka haswona mayelana na matikhomele ya vona eka vutomi bya vona bya masiku hinkwawo. Hikokwalaho vanhu va hetelela va humesela erivaleni vumunhu lebyi byo amukeleka hi ku thya munhu loyi a khumbekaka vito ro duvulela. Loko vanhu va thya vanhu lava chavisekaka mavito yo duvulela, mikarhi yin'wana va va va nga swi lemuki leswaku va le ku thyeni ka vito ro duvulela ku fika laha mavulavulele lawa va ma tirhisaka mayelana na muduvuleriwa ya hundzukaka vito leri tirhisiwaka hi mani na mani. Mikarhi yin'wana vanhu va nga vitana munhu wo karhi hi vito ra ntirho wa yena tanihi ndlela yo komba xichavo ehandle ko swi lemuka leswaku vito leri ri ta hetelela ri va vito ro duvulela leri nga ta tirhisiwa tanihi vito ra yena ematshan'wini ya ku tekiwa tanihi vito ra ntirho. Xikombiso, munhu loyi a nga mufundhisi wa kereke a nga vitaniwa hi vito ra mufundhisi ku fika laha ri hetelelaka ri va vito ra yena ehandle ka ku va vito ra ntirho wo dyondzisa rito ra Xikwembu. Ni loko munhu loyi a ta fika kun'wana a hluleka, a tshika tintswalo vanhu va nga ha ala va n'wi vitana mufundhisi lero na le mutini wa yena va ta ala va ha ku vitana mufundhisi hikokwalaho ka vito ra ntirho lowu a tirhaka wona siku na siku.

Xn'wana xikombiso xa vito leri kombaka xichavo xi nyikiwa hi Chauke (2004:169), laha a kombaka vito ra Muchaviseki tanihi vito ro duvulela leri welaka eka mavito lawa ya kombaka xichavo. Leswi swi andlariwa hi ntshaho lowu landzelaka:

> Muchaviseki is a colourful nickname which may be given to a person who is held in high esteem. The name bearer commands and enjoys respect within the community and is regarded as a role model in all respects. The community looks up to him for help and advice. The name Muchaviseki may thus be given to community leaders who bring change and development to people's lives.

Hi ntshaho lowu, Chauke u tiyisisa leswaku Muchaviseki i vito leri thyiwaka munhu loyi a hloniphiwaka emugangeni lowu a kumekaka eka wona. Hileswaku vanhu va va va n'wi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xixima na ku n'wi komba xichavo, va tlhela va langutela eka yena eka swo tala leswi nga va pfunaka hi ku va olovisela vutomi.

(c) Mavito yo Duvulela lama Vulavulaka hi ku koya Muduvuleriwa

Eka mavito yo duvulela ku tlhela ku va na mavito lawa ya nga vulavuriki leswinene ehenhla ka muduvuleriwa kambe ya va ya koya hambi ku ri ku khovolela munhu loyi a duvuleriwaka. Mavito yo fana na lawa yo tsakeriwa ntsena hi valala kumbe vathyi va vito leri, yena muduvuleriwa u va a nga ri tsakeri. Ni loko o tshuka a twa vanhu va karhi va ri tirhisa a nga swi kota ku holova na vona hikokwalaho ko va a swirheka hi ku twa vito leri.

(d) Mavito yo Duvulela ya Nsaso

Mavito ya muxaka lowu i mavito lawa ya vulavulaka leswinene hi munhu loyi a duvuleriwaka. Munhu loyi u va a tiva swinene leswaku vito leri a vitaniwaka harona i vito ro duvulela kambe u va a twa onge vaduvuleri va nga tshamela ku tirhisa rona loko va n'wi vitana na loko va vulavula hi ta yena. Leswi swi endliwa hikokwalaho ko va vito leri ri n'wi khoma kahle na ku n'wi nyika ndhawu ya yena exikarhi ka van'wana lava a hanyaka swin'we na vona. Vito ra nsaso ri endla leswaku loko muduvuleriwa a vitaniwa a kota ku pfumela kahle a tshunxekile na ku va a n'wayitela tanihi ndlela yo komba ku tsakela vito leri ri n'wi sasaka.

(e) Mavito yo Duvulela ya Mafenya

Mavito yo duvulela ya nga va lawa ya kombaka na ku nyika mafenya evanhwini. Hileswaku ya thyiwa hi ndlela leyi endlaka leswaku vanhu lava va ma twaka va tshoveka ni timbambu hi ku hleka. Mavito ya muxaka lowu na wona ya nga va lawa munhu a tithyaka kumbe lawa ya ngo thyiwa hi vanhu van'wana lava xiyaxiyeke vumunhu bya muduvuleriwa va vona byi ri na ku yelana na vito ro karhi. Man'wana ya wona hi lawa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vaduvuleri va ma tsavulaka eka marito lawa muduvuleriwa a tshamelaka ku ma vulavula evanhwini. Davey na Mackinnon (2002:3) va tsala hi ta mavito ya mafenya loko va vula leswi:

> Many of the nicknames combine humour, aptness and a witty turn of phrase to create entertaining examples of names that give insights into the lives of miners, their work and their community.

Eka ntshaho lowu, rito ra *humour* hi rona ri kombaka ku va vito ro duvulela ri ri ra fenya. Hi tlhela hi vona na leswaku vavanuna lava tshahiweke va tsala hi ta vatirhi va le migodini lava nga na mavito yo duvulela lawa ya kombaka timhaka ta mafenya. Hileswaku mavito ya mafenya tanihi mavito yo duvulela ya nga heleri eka ku hlekisa vanhu lava ma twaka kambe ya ya emahlweni ya paluxa swihundla swo enta mayelana na vutomi lebyi hanyiwaka hi vatirhi lava. Mavito lawa ya nga tlhela ya endla leswaku vanhu va susa mitshikelelo na ku vava ka ntirho hikokwalaho ko va vanhu va dzumbela ku hleka. Turner (2001:453) eka Chauke (2004:173) u vula leswi landzelaka:

> Humour is one of the aspects that make life interesting as (it) serves as a source of entertainment, removal of stress and tension, and a social corrective in the work environment.

Leswi swi komba leswaku mavito ya mafenya tanihi xiphemu lexi welaka eka mavito yo duvulela ya ni nkoka na wona evuton'wini bya vanhu. Farkas (2012:10) u vulavula hi ta mavito ya mafenya hi ndlela leyi:

> Proper names can be the sources of humour in many ways. Real names can become humorous especially in certain situations; humorous names can be given to existing persons or places; and names can also convey humour in fiction.

Ntshaho lowu wu hi komba hilaha mavito ya vanhu ya nga vaka ya mafenya hakona. Ehandle ka mavito ya mafenya lawa ya thyiwaka vanhu hi tlhela hi twa leswaku mavito ya mafenya ya nga thyiwa nakambe eka tindhawu loko man'wana ya wona ya kumeka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

eka vutsari byo karhi. Eka swiyimo leswi hinkwaswo, mavito lawa ya mafenya ya nga va lawa ya duvuleriweke vanhu kumbe swimunhuhatwa eka matsalwa. Mavito yo fana na lawa ya landzelaka ya nga wela eka mavito yo duvulela ya mafenya:

Mabyalatingamili, Makhapakhapa, Xitalahimberha, matshwomotshwomo, Botikunandziha na man'wana.

(f) Mavito yo Duvulela lama Humaka eka Mavito ya Tindhawu

Mavito ya muxaka lowu i mavito ya vanhu lawa ya thyiwaka ya huma eka mavito ya tindhawu. Nhlamuselo leyi yi huma kahle loko hi tlhantlha rito ra Xinghezi leri nge *topoanthroponomastic* ri yima hi swiphemu leswi swi ri vumbaka. Xirhangi xa *topo-* xi kongomisa eka ndhawu kasi *–anthrop-* swi vula vanhu. Rito ra *-onomastic* ri kongomisa eka dyondzo ya mathyelo ya mavito. Loko swiphemu leswi swi hlanganisiwile swi vula dyondzo ya mathyelo ya mavito ya vanhu lawa ya thyiwaka ya huma eka mavito ya tindhawu. Eka mavito ya muxaka lowu ku huma mavito yo duvulela vanhu hikokwalaho ko va va huma etindhawini leti thyiweke mavito lawa kumbe va va ni vuxaka, hambi wu ri ntokoto wo karhi wa tindhawu leti. Swikombiso swa mavito yo duvulela ya muxaka lowu hi leswi landzelaka:

Makhosiya - Wanuna loyi a humaka endhawini leyi vuriwaka Makhosiya
Mugezani - Wanuna loyi a rhurheke ku suka ka Gezani a ya tshama eGuvulo.
Mujubeki - Wanuna loyi a nga ya kholwa eJoni
Mujonijoni - Munhu loyi a tirhaka Joni, loyi ekaya a ngo vonaka hi mikarhi ya ku wisa kumbe tiholideyi. Nhlamuselo ya muxaka lowu wa mavito yo duvulela yi nyikiwa hi webusayiti ya www.familyhistorydata.parallaxview.co loko yi ku:

> A topographic anthroponym or (topoanthroponym) is a personal name derived from a place name. This usually means a given name or a surname that equates to the name of a place…

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

However, the use of birth toponyms was more common in ancient times

Ntshaho lowu wu seketela leswi kombisiweke laha henhla leswaku theme ra *topoanthroponomastics* ri vula dyondzo ya mathyelo ya mavito lawa ya thyiwaka vanhu ya huma eka mavito lawa ya thyiweke tindhawu. Hileswaku vito leri duvuleriwaka harona munhu ri va ri fana na vito leri ndhawu yo karhi yi tiviwaka na ku vitiwa harona. Eka ntshaho lowu, marito ya "*birth toponyms*" ya kongomisa eka mavito ya tindhawu lawa ya thyiwaka n'wana loko a ha ku velekiwa. Maendlelo ya muxaka lowu a ma ha tolovelekanga eka manguva lawa tanihilaha ntshaho lowu wu swi vekaka hakona naswona, i maendlelo lawa a ya toloveriwile emikarhini yoleyo, ematikweni ya le handle ku nga ri exikarhi ka MaAfrika.

2.4 VATHYI VA MAVITO YO DUVULELA

Eka ndzima leyi ku ta kaneriwa hi ta vanhu vo hambanahambana lava nga na vutihlamuleri eku thyiweni ka mavito yo duvulela. Ku ta kombisisiwa mitlawa yo hambanahambana leyi nga na xiave eka mhaka leyi naswona hi nga ka hi nga kanakani ku boxa leswaku vito ro duvulela ri hava milawu leyi kombaka leswaku ri fanela ku thyiwa hi mani. Leswi swi endliwa hikokwalaho ko va vito leri ri nga ri ra ximfumo naswona ri thyiwa, mikarhi yin'wana, n'wini wa rona kumbe maxaka ya yena va nga ri tsakeri. Hikokwalaho mitlawa ya vathyi leyi nga ta kombisiwa eka ndzimana leyi hi leyi yi yimelaka vathyi hi ku angarhela. Hambiswiritano a swi kotekanga ku va yi kombisiwa hinkwayo.

2.4.1. Swirho swa Ndyangu

Mavito yo duvulela ya nga thyiwa hi swirho swa ndyangu lowu loyi a thyiwaka a welaka eka wona. Hileswaku vatswari, vamakwavo ni swirho swin'wana swa ndyangu swi nga thya n'wana, ntukulu kumbe xirho xo karhi xa ndyangu vito hi xikongomelo xo hundzisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hungu ro karhi. Swirho leswi swi nga va swi vekela ku paluxa mahanyelo, matikhomelo, tintswalo, tihanyi, mavondzo, ku tikarhata, ntirho ni swin'wana leswi xirho lexi thyiweke xi tihlawulekisaka haswona. Vito leri thyiweke xirho lexi ri nga va leri koyaka kumbe leri paluxaka vuamukeleki bya xirho lexi hambileswi mikarhi yo tala swi endliwaka eku tsakeni ku nga ri na madzolonga tanihi swirho swa ndyangu.

2.4.2 Vathori/Valanguteri Emitirhweni

Mikarhi yin'wana mavito yo duvulela ya nga thyiwa mutirhi hi muthori kumbe mulanguteri wa yena entirhweni. Leswi swi humelela laha mutirhi wo karhi a talaka ku tsaka ni ku hleka na muthori wa yena. Eka xiyimo xo fana na lexi muthori a nga thya mutirhi vito ro duvulela leri bumabumelaka kumbe leri khutazaka mutirhi loyi. Loko mutirhi a nga kumani kahle na muthori wa yena a nga kota ku duvuleriwa hi vito leri nga tsakisiki, leri ngo humesela ehandle vuhava na hinkwaswo leswi nga amukelekiki mayelana na mutirhi yoloye. Leswi swi va, mikarhi yin'wana, wu nga ri ntiyiso, kambe swo endliwa ntsena hi xikongomelo xo lava ku xumbaza mutirhi loyi na ku n'wi susa ndzhuti. Davey na Mackinnon (2002:2) va kombisa mhaka leyi hi ku nyika xikombiso xa ku duvuleriwa loku a ku endleriwa vatirhi va le mugodini wo karhi hi ndlela leyi:

> One person with the power to bestow nicknames was the company paymaster. Sometimes it was used to tell people with identical names apart but occasionally it was a form of revenge.

Hi ntshaho lowu hi nga boxa leswaku lava nga henhla emitirhweni va swi kota ku nyika mavito yo duvulela eka lava nga hansi ka vona. Marito ya *identical names* na *revenge* hi wona ya hlavutelaka swikongomelo swa ku duvuleriwa ka vatirhi hi loyi a nga ni vutihlamuleri eka timhaka ta ku holela vatirhi. Hileswaku u va duvulela hi xikongomelo xa ku kota ku va hlawula un'wana eka un'wana. A nga va duvulela nakambe hi ndlela yo va twisa ku vava loko na vona va tshama va kandziyana swikun'wana ni muholeri wa vona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.4.3 Vatirhikuloni

Mikarhi yin'wana mavito yo duvulela ya thyiwa hi vatirhikuloni. Loko vatirhi va karhi va tirha na ku hanyisana va ri endhawini yin'we va hetelela va tivana leswi hetisekeke hi ku va va dyondzana siku rin'wana na rin'wana. Ku va vanhu va tivana hi ndlela leyi hi swona swi endlaka leswaku swi va olovela ku va va duvulelana hi mavito yo karhi. Mavito lawa vatirhi lava va talaka ku duvulelana hi wona ya talaka ku va lawa ya kombisaka matirhelo ya xirho xo karhi, mavulavulelo, mafambelo, malangutelo, maambalelo na swiyimo swin'wana leswi mutirhi a nga swi paluxaka loko a ri karhi a tirhisana na vatirhikulobye. Loko vito ro duvulela ri nga tsakisi mutirhi a nga ringeta, eka masiku yo sungula, ku komba ku hlundzuka hikokwalaho ka rona loko a vitaniwa, naswona ri sungula ri karhi ri tirhisiwa ntsena hi lava nga chaviki mutirhi loyi. Hi ku famba ka nkarhi mutirhi loyi a nga hetelela a ri toloverile ivi a ri amukela loko a vitaniwa. Chauke (2004:173)

> The nicknames in the work environment transform personal expression into collective expression as they foster a sense of belonging, group dimension and identification. These nicknames often create colourful caricatures which refer to the physical, behavioural and characteristic oddities. However, in the work place, nicknames may also be used to express appreciation for a person's behaviour or character.

Hi ntshaho lowu, hi nga vona hilaha mavito yo duvulela ya tirhisiwaka hakona emitirhweni. Hileswaku mavito yo duvulela ya tirhisiwa ku fikelela swikongomelo swo hambanahambana, swo tanihi ku komba vumunhu bya munhu wo karhi, xivumbeko xa yena na swihlawulekisi swin'wana. Hi ndlela leyi, hi nga vula leswaku mavito yo duvulela a ya hambananga na mavito man'wana. Ya hambana ntsena hilaha ko va wona ya hundzela emahlweni ya hlavutela, hi ndlela ya xiyimo xa le henhla, leswi munhu loyi a duvuleriwaka a nga xiswona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.4.4 Vatirhi

Mavito yo duvulela ya nga thyiwa nakambe vathori hi vathoriwa. Mavito lawa ya welaka eka xiphemu lexi hi lawa ya paluxaka leswi muthori a nga xiswona, laha ku katsiwaka mpaluxo wa vumunhu bya yena na makhomelo lawa a endlaka vatirhi va yena. Loko muthori a ri loyi a karhataka vatirhi, u thyiwa vito leri yelanaka na ku karhata ka yena. Swi tano na loko muthori a ri loyi a khomaka kahle vatirhi va yena, u duvuleriwa hi vito leri kombaka ntirhisano na ntwelavusiwana.

Hakanyingi, vito leri duvuleriwaka muthori loyi a khomaka kahle vatirhi ri tala ku hatla ri tiviwa hi vanhu naswona ri nga hatla ri fika ni le tindleveni ta muduvuleriwa hikuva ri va ri paluxa vunene na vuamukeleki bya vumunhu bya yena. Loko muthori a ri loyi a karhataka a swi olovi ku va vito leri a duvuleriwaka harona a hatla ku ri tiva. Vathori van'wana va ta ya ri tiva ku hundzile malembe yo hlaya swinene naswona van'wana swi nga endleka a kala a hundza emisaveni a nga ri tivanga loko a ri loyi wo chavisa bya nghala. Mavito ya muxaka lowu ya nga tiviwa ntsena hi ntlawanyana hambi ku ri vanhu vambirhi ntsena lava nga vanghana, naswona a swi olovi ku va vito leri ri hangalaka ni vatirhi hi ku chavela leswaku van'wana va nga kala va ya ri fikisa eka muthori swi ta tisa makhombo.

2.4.5 Machudeni

Mavito yo duvulela ya nga thyiwa nakambe mathicara hi machudeni. Machudeni ya swi kota ku duvulela thicara kumbe prinsipala ya xikolo hi ku ya hi leswi a tikhomisaka xiswona loko a ri entirhweni kumbe etlilasini. Ku fana na vatirhi lava duvulelaka muthori wa vona, machudeni na wona ya nga duvulela thicara hi vito lerinene kumbe lero biha hi ku ya hi leswi a nga xiswona. Nkarhi lowu muduvuleriwa a wu tekaka a nge se tiva vito leri a duvuleriwaka hi rona wu lawuriwa ngopfu hi vunene kumbe vubihi bya vito leri a duvuleriwaka hi rona.

Machudeni ya tala ku duvulela mathicara loko ya vona onge thicara wa tsona timakisi, u ba ku hundza mpimo, a nga tshunxekanga ku burisana na vona, a nga koti ku dyondzisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

kahle, u tshamela ku hleka, u dyondzisa hi ndlela leyi endlaka leswaku un'wana na un'wana a swi twisisa hi ku olova; u ni tintswalo, wa hanana kumbe ku duvuleriwa hi ku landza marito kumbe swivulwa swo karhi leswi thicara a tshamelaka ku swi vulavula loko a ri eku dyondziseni.

2.4.6 Vanhu lava va nga Tintangha /Vanghana

Mavito yo duvulela ya nga thyiwa hi vanghana kumbe vanhu van'wana lava munhu a tlangaka na vona. Laha vanhu lava duvulelaka munhu loyi va va va n'wi dyondzile va n'wi heta, va tiva mahanyelo ni maendlelo ya yena hinkwawo. Vito leri munhu loyi a duvuleriwaka ha rona ri tala ku ka ri nga kanakanisi. Hileswaku ri tala ku fika ri tshama muduvuleriwa hi ndlela leyi hetisekeke, ivi na lava va ri twaka va vona a faneriwile hi rona.

Xikombiso xa munhu loyi a duvuleriweke hi tintangha ta yena i xa N'wa-Masocha, wansati un'wana loyi a ri xinwi xa byala kambe a nga hlweri ku dakiwa. Wansati loyi u hetelele a duvuleriwile hi van'wikuloni hi vito ra Xitalahimberha. Vito ra Xitalahimberha ri hlamuseriwa hi Mapindani (2010:11-12) hi ndlela leyi:

> Vito ra Xitalahimberha ri thyiwa xinwi xa byalwa lexi dakiwaka hambi laha ku nga languteriwiki leswaku munhu a nga dakiwa. Munhu wo tano u fanisiwa ni xinkobyana lexi talaka hambi mpfula yi nga nanga swo ya kwihi. Hi mhaka leyi, swi vonaka swi fana niloko xi tala hi mberha. Hikokwalaho, munhu loyi a dakiwaka hambi ku nga ri ni byalwa byo languteriwa ku daka munhu u thyiwa Xitalahimberha hikuva swibyalwana leswi n'wi pyopyaka swi fana ni mberha leyi tataka xinkobyana

Ntshaho lowu wu hlavutela mathyelo ya vito ra Xitalahimberha leri wansati loyi a vuriweke a thyiweke hi swidakwakuloni. Mhaka leyi yi komba ku va munhu a duvuleriwa hi vito ro karhi hi vanghana kumbe swidakwa leswi a nwisanaka na swona ebyala.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.4.7 Yena n'wini

Mavito man'wana yo duvulela ya va kona endzhaku ka loko munhu a tithyile hi yexe. Munhu a nga tithya vito ro duvulela hi xikongomelo xo lava ku titsakisa, ku endlela leswaku vanhu van'wana va n'wi tekela enhlokweni na ku n'wi vona a ri munhu loyi a tikotaka; hambi ku tithya tanihi ndlela ya ku titiyiseta eka ntshwimbirisano wa yena na makhombo yo karhi lawa ya n'wi welaka. Eka xiyimo xo tani, yi va yi ri ndlela ya ku komba leswaku a nga vuri nchumu hi wona naswona u ta ma hlula. Guma (2001:269) u kombisa maendlelo lawa yo va munhu a tithya ha yexe vito loko a ku, *This name may be ... one that he has acquired or coined for himself on the basis of his deeds*. Ntshaho lowu wu komba leswaku munhu a nga tithya hayexe vito hi xikongomelo xa ku va a haxa evanhwini leswi yena a tivonisaka xiswona. Hileswaku ku va ku ri na miginghiriko kumbe swihlawulekisi swo karhi leswi munhu a swi endlaka, leswi a tinyungubyisaka hi swona kambe u va a vona onge vanhu a va swi voni hambi ku ri ku swi tekela enhlokweni. Hi ku tithya vito u va a endla leswaku munhu un'wana na un'wana loyi a n'wi vitanaka a va, hi ndlela yoleyo, a karhi a n'wi tekela enhlokweni. Herbert (1992:348) eka Chauke (2004) u tsala a ku, *Nicknames may be either self-selected by an individual or imposed by others.* Ntshaho lowu u tiyisisa leswaku vito ro duvulela ri nga va leri munhu a ti thyaka ha yexe kumbe ku thyiwa hi vanhu van'wana. Tindlela leti hinkwato ti tirhisiwa hi xikongomelo xa ku humesela erivaleni leswi munhu loyi a thyiwaka a nga swona.

2.4.8 Vaakelani/Vanhu va Muganga lowu a Tikumaka a ri eka Wona

Vito ro duvulela ri nga thyiwa munhu hi vaakelani va yena. Mikarhi yo tala munhu loyi a thyiwaka vito ro duvulela u va a tihlawulekisile hi ku endla swilo swo karhi leswi nga vaka leswinene kumbe leswo biha, naswona swilo leswi a vaka a swi endlile hi swona leswi susumetaka ku duvuleriwa ka yena hi vaakandhawu. Vaakandhawu lava va nga thya munhu vito ro duvulela hambi loko ku nga ri na leswi a swi endleke. Xivumbeko xa yena, mavulavulelo ya yena kumbe swin'wana leswi fambelanaka na vuyena bya yena i

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swin'wana leswi nga susumetaka ku duvuleriwa ka yena. Kahari (1990:129) u kombisa ku tiya ka mhaka leyi hi ndlela leyi:

> …is given by society members. The name is usually descriptive, summing up the individual's character, physical appearance or idiosyncracies.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku munhu a nga nyikiwa vito ro duvulela hi vanhu va muganga lowu a tshamaka eka wona hi ku landza xivumbeko xa yena, kumbe maendlelo ya yena yo karhi.

2.4.9 Valala

Vito leri duvulelaka ri nga thyiwa munhu hi nala wa yena. Leswi swi humelela ngopfu laha hi kumaka leswaku vanhu va vengana hikokwalaho ka swivangelo swo karhi leswi tiviwaka hi vona. Vanhu lava va nga komba ku ka va nga kumani ka vona hi ku duvulelana hi mavito lawa ya vavisaka muduvuleriwa. Xikongomelo xa ku duvulela muvengi i ku n'wi twisa ku vava ni ku n'wi khomisa tingana evanhwini kumbe ku endla leswaku munhu un'wana na un'wana loyi a vonaka muduvuleriwa a ehleketa leswaku u bihile swinene. Xikongomelo xin'wana lexi endlaka leswaku munhu a duvulela muvengi wa yena i xa ku phofula mabibi ya mbilu. Hi ku duvulela u va a tibyela leswaku u ta sala a karhi a vevukeriwanyana na ku bela hi moya hikuva u ta va a boxe tshumba leri a ri n'wi tikela.

2.5 NKATSAKANYO WA NDZIMA YA 2

Eka ndzima leyi, ku kaneriwile hi ta matimu ya mathyelo ya mavito, tinxaka ta mavito na vathyi va mavito yo duvulela. Eka xiphemu xa matimu ya mathyelo ya mavito ku kombisiwile hilaha swi nga oloviki hakona ku va munhu a byela vanhu ehandle ko tilumaluma leswaku dyondzo ya mathyelo ya mavito yi sungurile rini. Ku kombisiwile leswaku tibuku leti tsariweke mayelana na dyondzo leyi na tona a ti koti ku swi andlala

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

kahle swi basa kambe to khomakhoma kunene, leswi siyaka vahlayi va ha twa torha ro navela ku tiva masungulo ya mhaka leyi. Leswi swi komba leswaku vuxokoxoko lebyi tiyeke mayelana na matimu ya dyondzo ya mathyelo ya mavito byi fihliwile endzeni ka vukhale bya matimu ya misava laha lava hanyaka swi nga va oloveriki ku byi fikelela. Mhaka leyi yi tikisa hi ku va hi nga tivi kumbe ku kuma tsalwa leri paluxaka mhaka leyi ehandle ka Bibele.

Mayelana na tinxaka ta mavito, ku kaneriwile hi ta mavito ya vukhongeri, mavito ya rixaka, mavito yo duvulela, mavito ya le ngomeni, mavito ya le nyimpini, mavito ya tindhawu, mavito lawa ya thyiwaka hi ku landza vito ra manana kumbe tatana, ti*hodonym*, ti*hydronym* na ti*oronym*. Mavito lawa ya thyiwaka eka rixaka ra mavito rin'wana na rin'wana ya va ya hambanile hi swivumbeko na hi tinhlamuselo hikokwalaho ko va ya thyiwile hi ku landza swiyimo, mikongomelo na mikucetelo leyi hambaneke.

Ku kombisiwile nakambe eka ndzima leyi leswaku munhu a nga thyiwa vito ro duvulela hi vanhu vo hambanahambana. Hileswaku munhu a nga thyiwa hi vaakelani va yena, muthori wa yena entirhweni, vavengi va yena, vanghana va yena, vatirhikuloni, maxaka ya yena na van'wana lava nga twaka va navela ku thya munhu wo karhi vito ro karhi. Hi nga vula leswaku hinkwavo lava thyaka munhu loyi va va, nkarhi wun'wana, va nga tibyeri leswaku va le ku thyeni ka vito leri nga ta tshama hi laha ku nga heriki kambe va va tibyela leswaku vo hundzisa nkarhi na ku va va hundzisa leswi va swi vonaka na ku swi twa. I swa nkoka nakambe ku kombisa leswaku hambileswi mavito yo duvulela ya nga thyiwaka hi vanhu vo hambanahambana, mathyelo ya vona i man'we. Ku thyiwa ka vito rin'wana na rin'wana ku kuceteriwa hi ku va muthyi a xiyaxiya matikhomelo, xivumbeko, ku humelela na ku hluleka ka muduvuleriwa eka swa vutomi ni swihlawulekisi swin'wana. Leswi hi swona swi endlaka leswaku loko vito ri thyiwa ri endla onge munhu a nga si tshama a va na vito rin'wana ehandle ka lero duvulela.

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3. NXOPAXOPO WA MAVITO YO DUVULELA

3.1 MANGHENELO

Eka xiyenge lexi ku ta xopaxopiwa mavito yo duvulela yo hambanahambana. Mavito yo tala ya ta va lama vumbiweke ku suka eka swihluvi swa mbulavulo (ngopfungopfu maviti na maendli) kasi laman'wana, lama nga riki mangani, ya ta huma eka swihluvi swa mbulavulo swa tindzimi timbe. Lama nga ta thyiwa ya huma eka tindzimi timbe ya ta va mavito na wona lama thyiweke Vatsonga naswona ya ta tlhantlhiwa hi vuenti ku komba leswi muduvuleriwa a ri kumiseke xiswona. Swivangelo swo hambanahambana leswi kuceteleke ku duvuleriwa ka munhu, swo tanihi xivumbeko xa munhu, mahanyelo ya munhu na ntirho lowu a wu endlaka na miginghiriko yo karhi leyi a tikumaka a ri eka yona, ndhawu leyi a tshamaka eka yona, muhlovo wa nhlonge ya yena, ku humelela kumbe vusweti bya muduvuleriwa, mavulavulelo ya munhu na swiyimo swin'wana hi ku hambanahambana ka swona swi ta tekeriwa enhlokweni..

3.2 MAVITO YO DUVULELA LAMA XOPAXOPIWEKE

3.2.1 Xidotana/Xindodana

Hi ku vulavula ka masiku hinkwawo, dota swi vula munhu loyi a phyeke mano, loyi a pfunaka ehubyeni ku avanyisa timhaka na ku lawula swiyimo swo tika. Vito ra Xidotana ri duvuleriwile wanuna loyi a a nge se fikelela xiyimo xa vudota, loyi a tsakela ku tiendla dota. Hileswaku a tsakela ku tinghenelerisa eka timhaka leti nga n'wi khumbiki, na ku rhambiwa a nga rhambiwanga. Loko a kuma vanhu va karhi va kwetlembetana hi swivulavula swo karhi yena u fika a tihoxa endzeni ka mbulavulo lowu a nga tiviki na lomu wu sunguleke kona ivi a tiendla dota leri lawulaka xiyimo lexi. Maendlelo lama hi wona ya kuceteleke leswaku vanhu va n'wi thya vito ra Xidotana hikuva yena a hi dota naswona a nge se ringanela ku va dota kambe wo tiendla dota. Mathyelo ya vito ra Xidotana ya hlamuseriwa hi Tatana Hobyani hi ndlela leyi landzelaka:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Vito ra Xidotana ri thyiwile wanuna loyi hikokwalaho ka mahanyelo na matikhomelo ya yena ya ku tiendla munhu lonkulu yena a ha ri lontsongo. Hambi u fika emutini wa yena u ta n'wi kuma a tshamile onge i dota, swiendlo swa yena swi yelana na swa vanhu lavakulu.

Nhlamuselo ya Tatana Hobyani leyi nyikiweke laha henhla yi tiyisisa leswaku vito ra Xidotana hi leri thyiweke hikokwalaho ka ku va muduvuleriwa a encenyeta mahanyelo na matikhomele ya vanhu lavakulu kumbe lava nga madota. Eka nhlamuselo leyi nyikiweke laha henhla, hi xiya mhaka ya ku va muduvuleriwa lowu ku ri ni leswi a swi endlaka hi ku navela ka yena ku va dota na leswi a ngo tikuma a ri eka swona, kumbe a ri eku swi endleni ehandle ka ku tiyimisela. Swiyimo leswi hi swona swi endlaka leswaku hakunene a va xidotana. Hileswaku i dota ku ya hi swiendlo kambe hi vukhale a nga se fikelela xiyimo lexi. Tatana Mavunda vona va nyika nhlamuselo leyi landzelaka:

> Vito ra Xidotana ri vile kona hikokwalaho ko va munhu loyi a rhandza ku tenga milandzu leyi languteriwaka ku tengiwa hi lavakulu. Ntangha ya yena a yi n'wi pfumeleri ku va a ya ehubyeni ku ya tenga milandzu kambe yena wa tinghenelerisa eka miginghiriko leyi.

Nhlamuselo ya Tatana Mavunda yi seketela leswi vuriweke hi Tatana Hobyani leswaku Xidotana i wanuna loyi a a rhandza ku tlatlambela a tiveka eka xiyimo xa vudota yena a nge se vupfa ku fika kona. Tinhlamuselo leti havumbirhi bya tona ti komba swinene leswaku wanuna loyi a a nge se fikelela ku va dota. Xa yena a ku ri ku navela ku avanyisa timhaka leti vanhu va nga n'wi languteriki leswaku a ti avanyisa.

3.2.2 Funani

Funani i vito ro duvulela leri lombiweke ku suka eka ririmi ra Xindhevele "u funani". Vito leri ri thyiwile wanuna un'wana loyi a rhandza ku endzela Mandhevele. Kute loko a fikile laha a va tshama kona va vuye va n'wi vutisa hi Xindhevele va ku, "u funani?".

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Loko a tlherile ekaya u fikile a vikela varikwavo leswi a hlanganeke na swona hi ku va byela leswaku u fikile a vutisiwa xivutiso xa "u funani" hi Mandhevele. Loko varikwavo va swi twa va swi tekile onge u fikile a ku "funani" ematshan'wini ya "u funani?" leswi vulaka leswaku "u lava yini?" hi Xitsonga. Leswi swi endlile leswaku Funani ri hetelela ri va vito ra yena. Lantern loyi ku nga muleteri wa ririmi ra Xindhevele eunivhesiti ya Great Zimbabwe u hlamusela theme ra "u funani" hi ndlela leyi:

> The literal meaning: what do you want? Kutsho ukuthi kungabe kulolutho umuntu alufuna komunye. Emuntu ekunanga, ekuhlupha efuna ulutho ongaluzwisisiyo ube subuze ukuthi, "u funani?"
>
> (Ku fana na ku va ku ri na xanchumu lexi munhu a xi lavaka ku suka eka munhu un'wana. Munhu a ta ta eka wena a karhi a lava nchumu lowu u nga wu twisisiki se u ku "u lava yini?")

Hi marito lawa, muhlokohlisiwa u hlamusela leswaku rito ra 'u funani' ri tirhisiwa laha ku nga riki na ku twanana kahle eka leswi munhu wo karhi a swi lavaka eka un'wana. Rito Funani rona ri hlamuseriwa nakambe hi Lantern laha a nge:

> Lelibala lingasetshenziswa ngumfazi opha umntanakhelelibizo "FUNANI" esenzela ukuletha ingqondo zomkakhe ongasamnaki, ukuthi amnake, amthande. Kulesisehlakalo litsho akufana lokuti "need" or "love" that is equivalent to "funa", 'thanda" all these words can be suffixed with "ni" , this time this suffix is not used as a questioning suffix but on a respectful note, which tends to pluralise the person addressed…
>
> (vito ra Funani ri nga tirhisiwa hi wansati loyi a nga ri thyaka n'wana hi xikongomelo xa ku lemukisa nuna wa yena loyi a nga n'wi rhandziki leswaku a ta n'wi rhandza. Rito leri ri nga fana na ku vula leswaku 'rhandza' kumbe 'lava')

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ku suka eka nhlamuselo leyi nyikiweke laha henhla hi kuma leswaku vito ra Funani ri nga tirhisiwa xi ri xivutiso lexi vutisaka munhu leswaku u lava yini, naswona ri nga tirhisiwa nakambe ku byela munhu un'we kumbe vanhu vanyingi kumbe loyi a hloniphekaka leswaku a rhandza munhu loyi swi vonekaka onge a nga n'wi tsakeri swona. Hambileswi nhlamuselo leyi yi kombaka ku hambana na leswi muduvuleriwa a thyisiweke xiswona, nhlamuselo ya mathyelo ya vito ra yena ya ha ri yona na yona. Hileswaku "Funani" i vito leri nga xivutiso lexi lavaka ku tiva leswi munhu un'wana a lavaka swona.

3.2.3 Machisa

Machisa i vito ra wanuna loyi a tshamaka endhawini ya Chambuta. Vito ra Machisa ri vile kona endzhaku ka ku va a tithyile hayexe emabyaleni lomu a hamba a cina kona. Hileswaku loko a xurhe byala a a sungula ku cina a karhi a vula leswaku wa hisa misava loko a yi kandziyela hi ku cina ka yena. Leswi a swi endla hi ndlela ya ku tibumabumela na ku komba leswaku loko a cina a swi endla hi ndlela leyi hetisekeke na hi matimba ya yena hinkwawo. Vito leri ri hlamuseriwa hi kokwana N'wa-Chambuta hi ndlela leyi:

> Vito leri ri thyiwile wanuna loyi a hamba a cina lomu mabyaleni. Loko a cina a tithemendhela hi ku vulavula a ku, "laha ndzi cinaka kona ka chisa", hileswaku ku sala ku karhi ku hisa. A engeta hi ku vulavula a ku, "Ndzi Chisaboy mina hikuva laha ndzi cinaka kona ndza hisa misava".

Kokwana N'wa-Chambuta va tshikelela leswi vuriweke laha henhla leswaku vito ra Machisa i vito leri muduvuleriwa a nga lo tithya tanihi ndlela ya ku tibumabumela eka macinelo lawa a nga ma endla. Ku tibumabumela loku ku humeseriwa erivaleni laha muduvuleriwa loyi a tirhisaka xithathelo hi ku vula leswaku loko a cina ehenhla ka misava yi sala yi karhi yi hisa. Ku tibumabumela ka yena ku tlhela ku humesiwa nakambe hi vito leri a tithyeke yena n'wini ra "Chisaboy" leri kombaka ku titwa na ku tirhandza ka yena. Ku va a tivula "boy" yena a ri munhu lonkulu swi komba ku va a ha tivona tanihi lontshwa hambileswi a kuleke, naswona swi endla leswaku ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tibumabumela ka yena hi ku vula leswaku loko a cina misava yi sala yi karhi yi hisa swi amukeleka hikuva munhu loko a ha ri lontshwa u va a ri ni matimba swinene.

3.2.4 Mabikiri

Vito ra Mabikiri i ro duvulela leri thyiweke Tatana Musengi Ngomani va le ka Vhelemu. Vito leri ri thyiwile hikokwalaho ka maendlelo ya vona ya ku ka va nga tsakeri ku keriwa byala hi xindzhekwana lexitsongo. Loko va nyikiwa byala hi xinwelo lexi va xi solaka a va nga byi amukeri kambe a va vula leswaku va lava ku keriwa hi 'bikiri' ku vula xinwelo lexikulu. Tatana Musengi va basisa mhaka leyi laha va nge:

> Vito leri ndzi ri thyiwile hi vanhu lava a ndzi nwa na vona byala. A ndzi ku loko munhu a lava ku ndzi nyika byala hi xiphaphana ndzi ku a ndzi byi lavi kana hi dyibikiri ledyikulu.

Nhlamuselo leyi yi tiyisisa leswaku vito ra Mabikiri ri thyiwile hi ku landza maendlelo ya Tatana Musengi ya ku ka va nga lavi ku nyikiwa byala hi xinwelo lexitsongo. Yin'wana nhlamuselo ya mathyelo ya vito ra Mabikiri yi nyikiwa hi Kokwana N'wa-Mundyangaya loko va ku:

> Mabikiri u kale a thyiwa vito leri hikuva mikarhi hinkwayo a nga rhandzi ku nwela byala eka xikhapana. Nkarhi wun'wana na wun'wana loko a lava ku nyikiwa byala u fanela a vitanela bikiri, leswi endleke leswaku vanhu va hetelela va ku i Mabikiri.

Hi marito lawa, hi nga vula ehandle ka ku tilumaluma leswaku vito ra Mabikiri ri thyiwile munhu loyi a ri xinwi xa byala, loyi loko a keriwa a nga langutela leswaku byi ta hi ntalo. Ku phikelela na ku sindzisa ka yena leswaku byala ri ta ri ri eka xin'welo lexikulu hi swona leswi kuceteleke ku duvuleriwa ka yena hi vito ra Mabikiri. Hileswaku hi loyi wo lava ku nyikiwa byala hi bikiri, ku nga khapu ya nsimbhi leyi kuleke ku tlula tikhapu tin'wana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.5 Macokoce

Hi ku vulavula ka masiku hinkwawo ni hi matirhiselo ya ririmi ra vatlangi va makariti va Vatsonga va le Zimbabwe, ku cokoca i ku teka makariti u ma hlanganisahlanganisa leswaku ma ta hetelela ma nga ha tikombi leswaku ya landzelelana hi ndlela yihi. Hileswaku vatlangi kumbe loyi a ma khomeke u hetelela a nga ha tivi leswaku ma landzelelana hi nongonoko wa njhani. Leswi swi endliwa tanihi ndlela yo vona leswaku ntlangu wu fambisiwa kahle, ehandle ka vuxisi byo karhi. Loko makariti ya cokociwile leswi faneleke, swi vula leswaku munhu loyi a nga dyiwa a nge kumi xivangelo xo vanga madzolonga hikuva hinkwaswo swi ta va swi fambisiwile kahle. Vito ra Macokoce ri hlamuseriwa hi Tatana Risimati Marhanele, ku nga vona muduvuleriwa hi ndlela leyi:

> Ku cokoca i ku hlanganisa makariti ku endlela leswaku loyi a gwandaka a nga voni kariti leri a lavaka rona. Mina ndzi thyiwile vito leri hikokwalaho ko va ndzi teka nkarhi wo leha ndzi karhi ndzi cokoca ku kala vatlangikulorhi va borheka. Leswi swi endlile leswaku va hetelela va ku loyi i Macokoce hikuva u cokoca a nga heti.

Tanihilaha swi boxiweke hakona eka nhlamuselo leyi, ku cokoca i ku endla leswaku makariti ma nghenananghenana leswaku ku nga vi na loyi a salaka a karhi a tiva leswaku kariti ro karhi ri tlhomiwile kwihi. Eka ntlangu wa makariti, rito ra 'kugwanda' ri vula ku tsavulanyana makariti to karhi loko mufambisi wa tona a nga se sungula ku ma fambisa. Loko munhu a gwanda u tlhela a vula na kariti leri a lavaka leswaku ri wela etlhelo ra yena leswi vulaka ku humelela ka yena eka ntlangu; kasi loko yi wela etlhelo ra lowun'wana swi ta va swi vula leswaku mugwandi u dyiwile hi loyi a chovhaka makariti. Hi nga vula leswaku ku cokoca ku endleriwa ku lahlisa loyi a gwandaka leswaku a nga koti ku tiva leswaku kariti leri a gwandaka rona ri fihliwile kwihi exikarhi ka lama yo tala. Ku va Macokoce a cokoca makariti eka nkarhi wo leha a ku ri ku endlela leswaku mugwandi a hetelela a lahlekile a nga ha ehleketeleri leswaku kariti leri a ri lavaka ri nga va ri fihliwile kwihi. Tatana Chambuta va seketela mathyelo ya vito ra Macokoce hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Vito ra Macokoce ri thyiwile wanuna un'wana loyi a ri mutlangi wa makariti. Wanuna loyi a tshamela ku tikhuza hi ku vula leswaku wa swi kota swinene ku cokoca makariti. Ku tithemendhela ka yena loku hi kona ku endleke leswaku lava a va tlanga na yena va hetelela va ku i Macokoce, yi ri ndlela yo vula leswaku hi loyi wo tshamela ku vula leswaku wa swi kota ku cokoca.

Nhlamuselo leyi yi hi nyika mavonelo man'wana lawa vito ra Macokoce ri nga thyiwaka ha wona. Vito ra wanuna loyi ku vulavuriwaka hi ta yena eka nhlamuselo leyi ri thyiwile hi ndlela leyi hambaneke na ndlela leyi loyi a nga eka nhlamuselo leyo sungula ri thyisiweke xiswona. Hileswaku vavanuna lava a va endla miginghiriko leyi hambaneke hambileswi va duvuleriweke hi vito rin'we. Leswi swi seketela mhaka ya leswaku vito rin'we ri nga thyiwa hi mathyelo yo hambanahambana ku ya hi swiyimo leswi vaduvuleriwa va tikumaka va ri eka swona.

3.2.6 Goli

Vito ra Goli i ra Xiqhoza leri vulaka Joni. Goli i vito ro duvulela leri thyiweke wanuna loyi a humaka emugangeni lowu vuriwaka Ximpfungwanini. Vito leri ri tile hikokwalaho ko va a nga tshama a tirha eJoni. U thyiwile vito leri hi vanghana va yena lava a a tirha na vona eHippo Valley. Eka vulavisisi lebyi endliweke, ku kumekile leswaku wanuna loyi a tshamela ku vulavula vito ra Goli hi ndlela ya ku tithemendhela na ku tinyungubyisa tanihi munhu loyi a nga xwa a ya tirha eJoni. Maendlelo ya yena yo tshamela ku kumbuka vito ra Goli hi wona ya endleke leswaku vanghana va yena va hetelela va n'wi duvulerile hi vito leri. Ku fika na namuntlha emutini wa yena ku tiviwa hi vito leri ra Goli naswona na yena n'wini wa rona se u ri amukerile tanihi hi vito ra yena. N'wana wa tatana Goli u nyika vumbhoni bya mathyelo ma vito leri hi ndlela leyi landzelaka:

> A va ri munhu loyi a nga tirha Joni vanhu vo tala va nga se ya tirha kona. Va vuyile va fika va hundzela eHippo Valley le va

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> nga fika va tirha kona va karhi va tikhuza va ku hi mina Goli ndzi suka Goli le khacana.

Marito lawa ya seketela swinene leswaku wanuna loyi u thyiwile vito ra Goli endzhaku ka ku va a yile a ya tirha eJoni. Leswi swi komba leswaku u thyiwile hi ku landza vito ra doroba ra Afrika-Dzonga leri hi Xinghezi va nge i Johannesburg. Hi kuma nakambe leswaku wanuna loyi se a ngheniwile hi ririmi ra Xiqhoza leri a ri vulavuriwa endhawini leyi a nga tirhela eka yona. Tatana Goli na vona va seketela mathyelo ya vito leri hi ndlela leyi:

> Goli i vito ra Xiqhoza, ri vula Joni. Ndzi tirhile kona eka malembe mambirhi. Lava va lomu hi vona lava nga ndzi thya vito leri loko ndzi tikhuza ndzi ku, 'N'i funi sekuphenduka eGoli'.

Marito lawa ya ha hlamusela mhaka yin'we ya leswaku vito ra Goli ri thyiwile hikokwalaho ka ku va Tatana Goli va tirhile eJoni ivi na loko va tlhelele ekaya va ya fika va hundzela emahlweni na ku vulavula timhaka ta le Joni. Mhaka yikulu leyi kuceteleke ku duvuleriwa ka vona hi leya ku va va tshamela ku tivulavurisa Xiqhosa eka vanhu lava a va nga xi tivi, lava a vo twa ntsena ku Goli, Goli. Maendlelo lawa ya endlile leswaku lava a va tirha na vona va hetelela va va duvulela hi vito ra Goli, tanihi ndlela yo komba leswaku hi loyi wo tshamela ku vulavula a karhi a ku 'Goli, Goli'.

3.2.7 Xikhapana

Xikhapana i komichi leyitsongo leyi nga tirhisiwaka ku nwa hayona mati hambi ku ri ku pima hayona michumu yo karhi. Vito ra Xikhapana ri duvuleriwile mufana loyi a xavisa mase lama a ya pimeriwa vanhu hi xikhapana xintsongo lexo soleka swinene. Hikokwalaho ko va mufana loyi a ya emahlweni a tirhisa xikhapyana lexi hambileswi vanhu a va vilerisa hi xona, u hetelele a duvuleriwile hi vito ra Xikhapana, tanihi ndlela yo komba leswaku i mutirhisi wa xikhapana xo soleka.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.8 Chelaxitala

Chelaxitala i vito leri tirhisiweke ku duvulela un'wana wa vafana lava a va hamba va xava masi eka Xikhapana. Mikarhi hinkwayo loko mufana loyi a xaviseriwa masi a lerisa muxavisi a ku, "chela xi tala!". ku va a tshamela ku vula marito ya "chela xi tala" swi endlile leswaku a duvuleriwa hi vito ra Chelaxitala. Hambileswi vito ra Chelaxitala ri tivekaka hi ku va ri thyiwile hi ku kongoma eka mufana loyi a duvuleriweke, vito leri ri nga tlhela ri thyiwa munhu un'wana na un'wana loyi a tshamelaka ku vulavula marito ya Chelaxitala. Xiyimo xin'wana lexi nga kucetelaka ku duvuleriwa ka munhu hi vito ra Chelaxitala xi kombisiwa hi Farai loko a ku:

> Loyi i munhu wo kalala loyi a nge loko a cheleriwa nchumu a wu kalala a ku a wu talanga chela wu tala. Ku nga va emabyaleni kumbe kun'wana lomu munhu a nyikiwaka nchumu a wu kalala a ku a xi talanga chela xi tala, se vanhu va hetelela va ku i Chelaxitala.

Marito lawa ya komba swinene leswaku vito ra Chelaxitala ri nga thyiwa munhu wihi kumbe wihi loyi a tshamelaka ku vulavula marito ya Chelaxitala. Ya komba leswaku munhu a nga duvuleriwa eka swiyimo swo hambanahambana kambe lexikulu i ku va a vulavula marito ya chela xi tala. Loko ku ri ebyaleni u ta va a karhi a vulavula hi ta xikalo xa byala lexi loyi a kelelaka byala a fanelaka ku chela xi tala. Tatana Vhelemu na vona va nyika mavonelo ya vona mayelana na mathyelo ya vito leri hi ndlela leyi:

> Munhu loyi loko a fika ebyaleni wo chelani xi tala a nga lavi leswaku xi va hafu. Un'wana hi loyi a nge loko a ri eku nweni a nga lavi leswaku xinwelo xa yena xi hunguteka, se wo tshamela lero chelani xi tshama xi tele. Eku heteleleni, va n'wi duvulela va ku i Chelaxitala.

Marito lawa ya tshahiweke ya tiyisisa leswaku vito ra Chelaxitala ri thyiwa munhu loyi a vulavulaka marito ya chela xi tala loko a ri eku nweni ka byala. Hi ku ya hi Tatana Vhelemu, lexi a tshamelaka ku xi khuza leswaku xi cheriwa xi tala i xikalo xa byala. Hi ku langutisisa tinhlamuselo hinkwato leti nyikiweke laha henhla, hi nga vula leswaku vito

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ra Chelaxitala a ri thyiwi vanhu emabyaleni ntsena kambe ri nga thyiwa munhu kun'wana na kun'wana lomu a tshamelaka ku tirhisa marito lawa.

3.2.9 Mandzamandza

Eka mbulavulo wa siku na siku, ku mandza swi vula ku va munhu a hima (kumbe ku bela ku dlaya) nchumu wo nkarhi hi dzandza a karhi a tirhisa matimba ya yena hinkwawo. Ku va rito leri ri mbirhihatiwile swi nyika ntshikelelo wa rito leri hi ku nyika miehleketo ya ku va nchumu lowu nga ku mandziweni wu dlayisetiwa, wu nga ha vulavuriwi hi wona. Vito ra Mandzamandza i vito leri thyiweke wanuna un'wana endhawini ya le Chambuta loyi a nghena kereke ya Z.C.C.. Eka kereke leyi vakhongeri va dzunisa Xikwembu hi ku yimbelela tinsimu na ku cina hi macinelo ya tinxakaxaka evukhongerini bya vona. Hikokwalaho ka leswi, ku vuriwa leswaku wanuna loyi a ku loko ku fika nkarhi wa ku cina a lerisa muchayi wa ngoma leswaku a "mandzamandza" ngoma, leswi vulaka leswaku u fanele a ba ngoma hi matimba ya yena hinkwawo ehandle ko yi tsetsakumbe ku titsetsa. Mayelana na mathyelo ya vito leri, Tatana Matsilele va le Chambuta va hi tivisa leswi:

> Loyi i Mufundhisi wa Z.C.C. se va n'wi thyile Mandzamandza hikokwalaho ka ku loko mubi wa ngoma a karhi a ba ngoma ekerekeni yena u huwelela a ku 'mandza…mandza…mandza' ku ri ku vula leswaku mubi wa ngoma a a yi be hi matimba tanihiloko a mandza xan'wanchumu.

Tanihilaha Tatana Matsilele va swi vekaka na ku swi seketela hakona, hi nga vula hi nga kanakani leswaku mufundhisi loyi u thyiwile Mandzamandza hikokwalaho ka maendlelo ya yena ya ku khutaza vabi va ngoma hi ku tirhisa rito "mandza". Hi ndlela leyi, mufundhisi loyi a endla leswaku mubi wa ngoma a kuma matimba ya ku ba ngoma ku fika laha mufundhisi wa yena a navelaka leswaku a fika kona. Maendlelo lawa ya mufundhisi loyi hi wona ya endleke leswaku a duvuleriwa hi vito ra Mandzamandza.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.10 Xipotwana

Xipotwana i vito leri kongomisaka eka poto leritsongo, leri hakanyingi ri tirhisiwaka ku swekela xixevo. Vito ra Xipotwana ri thyiwile wanuna loyi a tsakela ku tiswekela hayexe xixevo, ngopfungopfu xixevo xa nyama, hambi nsati wa yena loyi hi ku landza ndhavuko wa Xintima a nga yena loyi a lulameriwile hi ku n'wi swekela a ri kona naswona a tilulamisele swona. Hilero loko ku dlawa xiharhi kumbe xifuwo xo karhi a tsakela ku tihlawulela swirho swo karhi a titselekela xipotwana xa yena hi le tlhelo. Nyama leyo tala ya ku ta phamela vunyingi bya muti a yi ta swekiwa hi nsati eka poto lerikulu, xipotwana a xi lawuriwa na ku langutana na yena ntsena. Hikokwalahō ka maendlelo lama, wanuna loyi u hetelele a thyiwile vito ra Xipotwana.

3.2.11 Matlala

Matlala i vito leri duvuleriwaka munhu un'wana na un'wana loyi a nga na tihanyi. Matlala i vito ra wanuna loyi a sunguleke murhundzu etikweni ra Zimbabwe, loyi a huma etikweni ra Mozambiki. Wanuna loyi a ri ni tihanyi swinene lero vanhu van'wana lava a va ya engomeni a va ya fela kona va dlaye hi yena hi xikongomelo xa ku tiyisa murhundzu. Hikokwalaho ka miehleketo leyi, na namuntlha ka ha khorwiwa leswaku murhundzu wu tiyisiwa hi ku fa ka munhu. Loko munhu a nga fanga murhundzu a wu vonaki wu hetisekile. Hambileswi masiku lawa Xilungu xi nga nghenelela hi ntamu eka mhaka ya murhundzu vanhu va ha chava leswaku loko munhu a ya emurhundzwini swa endleka a nga vuyi. Vito ra Matlala ri hlamuseriwa hi Tatana Xirhilele Magudu va le Chambuta hi ndlela leyi:

> Khale loko ngoma yi sungula yi sunguriwile hi wanuna loyi a va ku i Matlala. A a ri wanuna wa tihanyi swinene hikuva a dlaya tikhomba (vakwerha) hi xikongomelo xa ku lava ku tiyisa murhundzu. Hikokwalaho na namuntlha loko munhu a endla tihanyi leto chavisa va n'wi duvulela va ku i Matlala.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi ntshaho lowu, hi nga vula leswaku vito ra Matlala ri thyiwa vanhu va namuntlha hi ku landza, maendlelo ya tihanyi ya wanuna loyi loko va kombisa ku va na maendlelo lama ya yelanaka na ya yena. Tatana Matsilele va seketela nhlamuselo leyi loko va ku:

> Khale vavanuna a va yimbisiwa hi Matlala wo huma eMozambiki. Leswi wanuna loyi a a ri na tihanyi, un'wana na un'wana loyi namuntlha a vonakaka a ri wa tihanyi a nga duvuleriwa hi vito leri na yena.

Tatana Matsilele na vona va seketela leswi hi swi tweke laha henhla leswaku vito ra Matlala ri sungurile ri ri vito ra wanuna loyi a huma Mozambiki, loyi a yimbisa vavanuna. Hi nga tlhela hi boxa leswaku ku va wanuna loyi a ri wanuna wa tihanyi swi endlile leswaku vanhu loko va twa vito ra Matlala va endla onge vo lo twa rito leri nge 'tihanyi' hikokwalaho ka maendlelo ya Matlala. Leswi swi hetelele swi nyikile nhlamuselo ya tihanyi eka vito ra Matlala emiehleketweni ya vanhu hikuva a va nga ha koti ku hambanyisa exikarhi ka rito 'tihanyi na vito ra 'Matlala'.

3.2.12 Mabutsu

Butsu i rito ro lomba leri tumbulukeke eka Xinghezi (boots), leri kongomisaka eka ntanghu. Vito leri ri duvuleriwile wanuna loyi a ri xinwi xa byalwa, loyi endzhaku ka ku khunguvanyisiwa hi vanwikuloni a nga va kumbukela ku va "butsula". Hileswaku loko a kala a khunguvanyisiwa hi munhu a n'wi tshembisa ku n'wi raha. Hikokwalaho ko tshamela ku byela vanhu marito ya "ku butsula" vanhu va hetelele va ku loyi i "Mabutsu". Muduvuleriwa loyi wa ha vuriwa Mabutsu na namuntlha hambileswi a amukeleke Yesu Kriste a ponisiwa. Ku ya hi yena, wa ha ri Mabutsu na sweswi kambe a nga ha "butsuri" swidakwa kumbe vanhukuloni, kambe u butsula Sathani loyi a lwaka na yena eka nyimpi ya vupfumeri. Ku seketela mhaka leyi, Tatana Mabutsu va tivulavulela havoxe va ku:

> Ku kala ndzi thyiwa vito ra mabutsu a ku ri ku butsula vanhu. Loko hi kala hi hambana mavonelo a ndzi nga hlweri ku ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> raha. Ni vanhu a va ndzi tiva. Se nkarhi ndzi nga ponisiwa ndzi te a ndza ha ri lavi vito leri hikuva ndzi ponisiwile kambe sweswi a ndza ha khatali hi rona hikuva leswi se ndzi nga na Yesu a ndza ha butsuri vanhu kumbe swidakwa kambe se ndzi raha Sathani.

Marito ya Tatana Mabutsu ya tiyisisa leswaku vito ra Mabutsu hi leri muduvuleriwa a ri kumeke hikokwalaho ko tshamela lero rahetela vanhu na ku va byela marito ya ku 'butsula'. Hi marito lawa, hi tlhela hi vona leswaku muduvuleriwa loyi a endla hinkwaswo leswi a nga se ponisiwa. Ku ponisiwa ka yena ku endlile leswaku a hambana na mahanyelo ya yena lawa yo rahetela vanhu a hundzuka loyi a lwisaka Sathani. Mathyelo ya vito ra Mabutsu ya kombisiwa nakambe hi Tatana Muromo loko va ku:

> Vito leri ri nga thyiwa munhu hi tindlela timbirhi. Munhu a nga thyiwa hikokwalaho ko va a ri na madyintanghu lamakulu se vanhu va ku i mabutsu. Ri nga tlhela ri thyiwa kambe munhu loyi a tshamelaka ku rahetela vanhu. Munhu loyi a nge loko mi karhi mi burisana a ku ndzi ta ku nyika butsu va hetelela va ku loyi i Mabutsu.

Eka marito lawa hi vona hilaha vito ra Mabutsu ri nga thyiwaka munhu hakona. Hileswaku vito leri ri nga thyiwa munhu hi tindlela timbirhi, laha munhu a nga thyiwaka hi ku va a tshamela ku ambala tintanghu leti nga tikulu eka yena, kumbe hikokwalaho ko va a ri na vutswaka lebyi tikombaka hi ku rahetela vanhu. Ku rahetela vanhu kumbe ku ambala tintanghu letikulu hi wona maendlelo mambirhi lawa ya kucetelaka ku thyiwa ka vito leri.

3.2.13 Muchangana

Muchangana hi un'wana wa lava kaleke va wela ehansi ka mfumo wa Soshangana, hambi va ri vatukulu va vona. Ririmi ra vanhu lava ri vuriwa Xichangana. Eka ndzavisiso lowu

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Muchangana i vito ro duvulela leri thyiweke Mulungu loyi a rimile mova exifundzeni xa Chiredzi. Vahlokohlisiwa va boxa leswaku loko Mulungu loyi a vona vanhu va karhi va dya mova wa yena a a va holovela hi Xichangana a karhi a va arisa ku dya mova wa yena. Maendlele ya Mulungu loyi ya ku vulavula na vanhu hi Xichangana hambileswi a ri Mulungu wa nhlonge yo basa paa, hi wona ya kuceteleke ku duvuleriwa ka yena hi vito ra Muchangana hikuva vanhu a vo vona onge i Muchangana. Ku va a duvuleriwile hi vito ra Muchangana swi kuceteriwile nakambe hi leswi na vana va yena va nga vulavula Xichangana. Na loko van'watipolitiki va fika va karhi vā lava ku twisisa swin'wana, ku vuriwa leswaku vana va Mulungu loyi a va va hlundzukisa hi ku va vulavulela Xichangana lexi a va nga xi twi. Nhlamuselo ya mathyelo ya vito ra Muchangana yi nyikiwa hi Tatana Xigombe loko va ku:

> Vito ra Muchangana ri thyiwile Mulungu loyi a tsakela Xichangana. Mulungu loyi a tsakela ku vulavula Xichangana kambe a nyenya Xixona. Leswi swi endlile leswaku vanhu va ku i Muchangana.

Marito lawa ya seketela leswi kombisiweke laha henhla leswaku Mulungu loyi a tsakela Xichangana na ku xi vulavula. Etikweni ra Zimbabwe, loko munhu a twiwa a karhi a vulavula Xichangana hi vanhu va Xixona a nga tekeriwi enhlokweni naswona va n'wi sorisa va vuyelela. Swi va tano nakambe eka munhu loyi a nga kotiki ku vulavula, kumbe loyi a nga twiki ririmi ra Xixona. Leswi swi endla leswaku hi nga kanakani ku boxa leswaku Mulungu loyi a duvuleriweke vito ra Muchangana u duvuleriwile hi Maxona lava a va nyenyetsiwa hi ku n'wi twa a karhi a vulavula ririmi leri a va nga lavi na ku ri twa hikokwalaho ko va va ri yelanisa na ririmi ra vanhu va xiyimo xa le hansi, na lava va nga kule na ku tlatlambela nhluvuko.

3.2.14 Madetswule

Vito ra Madetswule hi rin'wana ra mavito yo duvulela lawa ya nga oloviki ku ma hlamusela. Hi ku ya hi tinhlamuselo ta vahlokohlisiwa ku detswula swi vula ku va nchumu wu lehile ku hundza mpimo. Hikokwalaho ko va nchumu lowu wu lehile ngopfu,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

wu fika laha wu tsandzekaka ku yima wu ololokile. Leswi swi endla leswaku wu petseka. Na loko a ri munhu loyi a nga leha swinene, loyi hikokwalaho ka ku leha ka yena a nga kotiki ku yima kahle a nga govekanga, a nga thyiwa vito leri ra Madetswule. Matsilele wa le Chambuta u seketala mhaka leyi a ku:

> Vito leri ra Madetswule ri thyiwa munhu wo leha swo hundza mpimo. Tatana Musisinyani va thyile n'wana wa vona hikokwalaho ko va a lehile hi ndlela yo hundzeleta.

Nhlamuselo leyi yi komba swinene leswaku "ku detswula" i ku va munhu a lehile hi ndlela leyi nga ha tsakisiki, leyi endlaka leswaku a hetelela na yena n'wini a titsandzeka. Ku ya hi mathyelo ya vito ra Madetswule, hi nga boheka ku vula leswaku eka mavito yo duvulela, mavito man'wana a ma olovi ku va vanhu va kuma nhlamuselo yo twala ku suka eka marito lawa ya vumbeke vito ro karhi. Tinhlamuselo tin'wana hi leti ti ngo va miehleketweni ya munhu loyi a thyaka vito ro karhi. Hileswo vaduvuleri van'wana vo titumbuluxela mavito ivi va ma nyika na tinhlamuselo to karhi. Hi ku famba ka nkarhi, vanhu va hetelela na vona va amukela na ku twisisa tinhlamuselo ta mavito lawa eku sunguleni ma nga tikomba ma nga twisiseki.

Mayelana na vito ra Madetswule, nhlamuselo yo fana na leyi nga ehenhla yi nyikiwa nakambe hi Manana N'wa-Chambuta hi ndlela leyi:

> Vito ra Madetswule ri thyiwa munhu wo leha swinene. Munhu wo tano u ta va a lehile lero na loko a famba wa petseka tanihi nkhavi. Ku petseka loku a ku endlaka ku endla leswaku vanhu va ku i Madetswule.

Nhlamuselo ya vito ra Madetswule yi humeseriwa erivaleni hi marito lawa ya nyikiweke laha henhla. Hambi leswi nchumu lowu wu kotaka ku yima wu nga wi, wu khotseka na ku petsekapetseka tanihi nkhavi lowu wa ha tsakamaka lowu debyaka.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.15 Vhekenya

Vhekenya i vito leri, eku sunguleni, ri duvuleriweke Mulungu loyi a hanya tanihi Muchangana. Mulungu loyi a tekile ni nsati wa Muchangana. Vito ra Vhekenya ri tile hikokwalaho ka maendlelo ya hanci leyi a fambafamba hayona. Ku vuriwa leswaku loko hanci leyi yi karhi yi famba a yi ku, "vhekenya-vhekenya-vhekenya-vhekenya" hikokwalaho ka ku tikhotsakhotsa na ku tipetsapetsa ka yona. Maendlelo ya hanci leyi ma endlile leswaku Mulungu loyi a yi tirhisa a hetelela a duvuleriwa hi vito ra Vhekenya hikuva a hamba a fambafamba hi hanci leyi a yi vhekenyekavhekenyeka. Hi ku famba ka nkarhi vito ra Vhekenya ri hetelele ri va Xivongo xa vatukulu va yena, lava se va nga Machangana ya xiviri, lexi ku fika na namuntlha va tiviwaka haxona.

Ehandle ka nhlamuselo leyi nyikiweke ehenhla ya mathyelo ya vito ra Vhekenya hi tlhela hi va na nhlamuselo leyi nyikiweke hi Bulpin (1954) eka buku ya yena ya *The Ivory Trail*, leyi andlalaka hi ta vutomi bya Vhekenya hi vuenti. Eka buku leyi, vito ra Vhekenya ri tsariwile tanihi Bvekenya ka ha vulavuriwa hi munhu un'we hikuva ka ha ri Vhekenya wa Mulungu loyi a hanyisana ni Machangana. Bulpin u tlhantlha vutomi bya Vhekenya hi vuxokoxoko, hi ku kombisa mahanyelo ya yena na miginghiriko ya yena exikarhi ka Machangana na le xikarhi ka swihari swa nhova loko a karhi, a tsemakanya mananga a pepetseka na matiko ya Zimbabwe, Mozambiki na Afrika-Dzonga. Mikitsikitsi, madzolonga na ku pfilungana ka vutomi na tinghozi to lava ku dyiwa hi swihari swa nhova hi swin'wana swa leswi a hlangana na swona. Hi rin'wana ra masiku, endzhaku ka loko a fambile mpfhuka wo leha swinene, u humelerile kun'wana laha a ku tshama Machangana ivi a pfuniwa hi swakudya. Machangana lava hi vona lava Bulpin a va vulaka vaduvuleri va Vhekenya vo sungula. Bulpin (1954:44) u kombisa masungulelo ya vito leri hi ndlela leyi:

> Later that afternoon he started off again. Towards evening he met a party of Shanganes, returning home from working on the mines. They regarded him in blank astonishment. To encounter a white man at all along that path would have been an event; to encounter a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.16 Mafelambiteni

Vito ra Mafelambiteni i vito leri munhu a thyiwaka rona hikokwalaho ko va a nga hambani na byala. Vito leri hi leri eka ririmi ra Xixona va nge i *Musiyadzasukwa*, ku vula leswaku loko a fikile ebyaleni a nga suki ku kala a ya vona vini va byala va karhi va hlantswa timbita. Na loko munhu a ku wa hi loyi wo fela embiteni u ta va a ri munhu loyi a nga hambaniki na byala. Hilero a wu n'wi susi loko a kala a fika laha ku nwiwaka byala. Van'wana va vanhu lava hi lava vo nwa byala ri kondza ri ya pela ivi na loko ri perile a nga tibyeri ku ya ekaya van'wana va yena va endla swo kokakoka kunene. Tatana Pikela va hlamusela mathyelo ya vito leri hi ndlela leyi landzelaka:

> Mafelambiteni i munhu loyi a rhandzaka ngopfu byala. Munhu loyi loko a fika laha ku n'wiwaka byala u beja hi ku hela ka byona hikokwalaho ko va a rhandza ngopfu byala.

Hi marito lawa hi nga swi vula ehandle ko tipfinyinga leswaku munhu loyi a duvuleriwaka hi vito ra Mafelambiteni hi loyi a nga xidakwa xa xiviri. Hileswaku loko a fika laha ku nwiwaka a nga tibyeri hi ku suka a famba loko byi nga helanga. U boheka ku va na ntiyiso wo vona leswaku timbita a ta ha ri na nchumu a nge se muka. Loko a ha ehleketa leswaku va nga va va tumbetile byin'wana u ta ala a tshamile ku kala va ya byi humesa se a ta huma a famba. Nhlamuselo leyi yi seketeriwa hi Tatana Chambuta loko va ku:

> Munhu loyi u thyiwile vito leri hikokwalaho ka ku va a nga suki embiteni loko a fikile laha ku nwiwaka byala. Hileswaku u tinyikela ku fela embiteni a karhi a nwa byala.

Hi marito lawa ya nyikiweke laha henhla hi nga seketela ehandle ka ku kanakana leswaku Mafelambiteni i munhu loyi a nga xidakwa xo hetelela. I munhu loyi a tinyikeleke vutomi bya yena hinkwabyo eku nweni ka byala. Munhu wa muxaka lowu a nga vabya loko ro pela a nga kumanga byala. Hileswaku nyama ya yena a ya ha swi koti ku tshama yi nga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hlangani na byala. Loko a byi pfumala eka nkarhi wo karhi nyama ya yena ya swi twa leswaku ku ni lexi kayivelaka, leswi endlaka leswaku yi tsana. Loko se a kumile laha ku nga ni byala u tivona a kumile lexi n'wi tshungulaka eka mavabyi ya yena, leswi endlaka leswaku a lava na ku fela kona. Xiyimo lexi hi xona xi endlaka leswaku vanhu va n'wi thya vito ra Mafelambiteni.

3.2.17 Xiburukwana

Hi ku vulavula ka masiku hinkwawo, xiburukwana i rito ra ntsongahato leri humaka eka riviti ra 'buruku'. Riviti leri ri lombiwile ku suka eka ririmi ra Xibunu leri nge "broek", leswi vulaka xiambalo xa xinuna lexi rhungiweke xi va na xivumbeko xa milenge mimbirhi. Vito ra Xiburukwana ri nga thyiwa munhu un'wana na un'wana loyi a tshamelaka ku ambala xiburukwana lexi khomaka, hikokwalaho ko va xi ri lexitsongo swinene eka munhu loyi. Tatana Masango va nyika nhlamuselo leyi landzelaka mayelana na mathyelo ya vito ra Xiburukwana:

> Wanuna loyi a thyiweke a a ri eku xambileni eJoni, naswona a nga ri na mpahla ya ku cinca. A a ri munhu wa miri swinene. Buruku leyi a a ri na yona yi handzukile se a boheka ku ambala xiburukwana lexi a lombiweke hi un'wana wa lava a a ri na vona. Xiburukwana lexi a xi ri lexitsongo swinene loko xi pimanyisiwa na miri wa yena. Lava a ri na vona hi vona lava n'wi thyeke vito ra Xiburukwana.

Nhlamuselo leyi yi yelana na leswi kombisiweke laha henhla leswaku Xiburukwana i vito leri thyiwaka munhu loyi a ambalaka buruku leritsongo leri nga n'wi ringaniki. Eka nhlamuselo leyi, wanuna loyi u thyiwile vito leri hikokwalaho ko va a ri na miri lowu endleke leswaku a nga ringani 'xiburukwana' lexi n'wini wa xona a nga vona onge i buruku. Leswi swi hi komba leswaku xiburukwana lexi na xona a xi ri eka xiyimo xa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nxungeto hikokwalaho ka miri wa wanuna loyi. Xiyimo xa miri wa yena na xa xiburukwana hi swona swi endleke leswaku a duvuleriwa hi vito leri.

Ku yisa emahlweni, Tatana Xigombe va hlamusela mathyelo ya vito leri hi ndlela yin'wana. Ku ya hi vona, vito ra Xiburukwana ri nga thyiwa munhu un'wana na un'wana naswona ri nga thyiwa hi tindlela tinharhu leti landzelaka:

(i) **Ndlela yo sungula**

Munhu a nga thyiwa vito ra Xiburukwana hikokwalaho ko va a ambala buruku leyi nga n'wi ringaniki. Buruku leyi yi va yi khoma lero na mafambelo ya yena ya cinca a hetelela a famba hi ndlela ya ku tsetselela buruku leyi a yi chavelaka leswaku yi nga handzuka a ta nyuma, kumbe ku va a cinca mafambelo hikokwalaho ko va buruku leyi yi n'wi bohile hi ntamu lero hambi ku vaviwa a nga va a karhi a vaviwa.

(ii) **Ndlela ya vumbirhi**

Munhu a nga thyiwa na kambe vito ra Xiburukwana hikokwalaho ko va a tshamisa sweswo a ambarile buruku yin'we leyi nga cinciwiki. Buruku leyi yi va yi ri yona yoxe kumbe a ri na tiburuku to hlaya kambe a tsakela ku tshama a ambarile yona mikarhi hinkwayo. Leswi swi endla leswaku vanhu va ehleketa leswaku hi yona a nga na yona ntsena naswona va hetelela hi ku n'wi tsundzuka hi buruku leyi. Xiyimo lexi hi xona xi endlaka leswaku munhu loyi a duvuleriwa vito leri.

(iii) **Ndlela ya vunharhu**

Vito leri ri nga thyiwa nakambe vanhu va xinuna lava nga tshembekangiki. Loko munhu a kumeka a ri na nsati wa munhu ivi a baleka hi ku vona leswaku se ti bihile, a siya buruku kumbe xiburukwana a nga thyiwa vito leri ra xiburukwana. Vito leri ri va ri khomele rixaka matimu yo vava no nyanyula, lawa ya tshamelaka ku tsundzuxa lava n'wi vonaka leswaku "hi loyi wo kumiwa a ri na nsati wa munhu a baleka a siya buruku". Loko wanuna a kumeka a ri eka xiyimo lexi kombisiweke laha henhla a nga duvuleriwa vito ra Xiburukwana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.18 Mapfumelele

Mapfumelele i vito leri humaka eka riendli, "ku pfumelela" leswi vulaka ku va munhu a amukela leswi nga le ku vulavuriweni. Vito ra Mapfumelele ri nga thyiwa munhu un'wana na un'wana loyi a nge loko ku karhi ku vulavuriwa a nga humesi miehleketo ya yena kambe u amukela hinkwaswo leswi vavulavuri kumbe vakaneri va timhaka va bohaka swona. Leswi swi nga humelela ngopfu ehubyeni laha madoda ya bohekaka ku vonisana leswi un'wana na un'wana a ehleketisaka xiswona mayelana na mhaka yo karhi. Loko van'wana va karhi va nyika miehleketo ya vona yena u va a karhi a komba ku yima na mavonelo ya vona. Hilero a swi koteki ku va a kumeriwa karhi wa ku vulavula hilaha a titwaka hakona hikuva a nga kombi ku va na miehleketo yo hambana na van'wana. Xa yena i ku seketela vavulavuri hi ku komba leswaku miehleketo ya vona yi kahle ehandle ko yi kaneta kumbe ku yi antswisa. Tatana Musisinyani Lihinga va hlamusela mathyelo ya vito ra Mapfumelele hi ndlela leyi:

> Vito ra mapfumelele ri thyiwa munhu, ngopfungopfu wanuna loyi a nga ndoda ehubyeni. Munhu loyi a nga nyiki mavonelo ya yena eka mhaka leyi vaka yi ri eku tengiweni kambe wo pfumelela kunene xin'wana na xin'wana lexi madoda man'wana ya xi vulaka.

Hi marito lawa hi nga vula leswaku ku va vito ra Mapfumelele ri ri leri thyiwaka munhu loyi a ngo amukela xin'wana na xin'wana lexi vulavuriwaka yi tiyile. Hileswaku munhu loyi u va ehubyeni ku endlela ku engetela nhlayo wa vatengisi va milandzu kambe a nga na mpfuno wo khomeka lowu a wu endlaka tanihi xirho xa huvo. Na loko ku ri ku burisana na van'wana mayelana na nhlokomhaka yihi kumbe yihi ya ta vutomi leyi nga riki na ntikelo ngopfu, munhu wa muxaka lowu a nga kumeka na kona a ri loyi a ngo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

seketela hinkwaswo leswi vulavuriwaka. Ku seketela leswi vulavuriweke laha henhla kokwana N'wa-Chambuta va tiyisisa mhaka leyi hi marito lawa:

> Vito ra Mapfumelele ri thyiwa munhu loyi a nge loko a hlangana na vavanuna van'wana va karhi va kanela mhaka yo karhi a nga nyikiki miehleketo ya yena kambe wo pfumelela xin'wana na xin'wana lexi va xi vulaka. Munhu loyi wa swi kota ku seketela miehleketo mimbirhi yo hambanela ekule hikokwalaho ko va yena a ri loyi wo pfumelela kunene.

Nhlamuselo leyi yi tiyisisa swinene leswi boxiweke eku sunguleni leswaku vito ra Mapfumelele ri thyiwa munhu loyi a ngo amukela xin'wana na xin'wana lexi vulavuriwaka ehandle ka ku nyika mavonelo ya yena eka mhaka leyi vaka yi ri eku kaneriweni. Mhaka yin'wana ya nkoka mayelana na munhu loyi hi leyi boxiweke eka ntshaho lowu ya ku va munhu loyi a kota ku seketela miehleketo mimbirhi yo hambana. Leswi swi komba leswaku munhu loyi i munhu loyi a nga tiviki timhaka ta yena, kumbe loyi a tivaka leswi a swi endlaka kambe a nga lavi ku tinghenelerisa eka timhaka leti a vikeriwaka tona. Hi marito man'wana u vula a ku, "Endlani xin'wana na xin'wana lexi mi xi ehleketaka mayelana na mhaka leyi. Mina mi nga ndzi nghenisi hikuva a yi ndzi khumbi."

3.2.19 Madakiwe

Madakiwe i vito ro duvulela leri thyiwaka munhu loyi a ngo tshama yena a dakiwile mikarhi hinkwayo. Munhu wa muxaka lowu u kumeka mikarhi yo tala a ri exipotsweni a karhi a nwa byala hambi wu ri nkarhi lowu munhu a nga languteriwiki ku va a ri exipotsweni. Ni loko a nga ri na mali ya ku xava Madakiwe a nga kumeka a karhi a rhendzelekarhendzeleka exipotsweni, a karhi a lavalava leswaku i mani loyi a nga n'wi hoxaka macheleni ya ku a ta xava byala, kumbe loyi a nga n'wi twelaka vusiwana a xava a nwa na yena. Leswi hi swona swi vangaka leswaku munhu loyi a tshama a dakwiwile mikarhi hinkwayo. Tatana Chavani Chambuta va hlamusela mathyelo ya vito ra Madakiwe hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Vito ra Madakiwe ri thyiwa munhu wo tshama a dakwiwile kumbe a pyopyiwile hi byala. Loko va n'wi thya vito leri va ta va va karhi va kombisa leswaku nkarhi hinkwawo munhu loyi u tshama a byi twile byala.

Nhlamuselo leyi yi seketela leswi nga henhla leswaku Madakiwe i munhu loyi a tshamaka a dakwile. Hileswaku i munhu loyi kun'wana na kun'wana laha u hlanganaka na yena u ngo vona leswaku a hi yena, kumbe a hi swona leswi loko a nga lawuriwi hi byala a fanelaka ku va xiswona. Hileswaku malangutekelo, mavulavulelo na hinkwaswo leswi n'wi hlawulekisaka swi ta va swi komba leswaku u ni nkucetelo wa byala. Leswi hi swona swi endlaka leswaku a duvuleriwa hi vito ra Madakiwe hikuva u tshama a dakwile. Tatana Thomas Makondzo tanihi un'wana wa lava nga thyiwa vito leri va vula leswi landzelaka:

> Khale ka mina a ndzi nwa byala hi ndlela yo tlurisa mpimo. Leswi hi swona swi endleke leswaku ndzi hetelela ndzi thyiwile vito leri.

Marito lawa ya hi nyika ku kholwa swinene leswaku vito ra Madakiwe ri thyiwa xidakwa. Eka ntshaho lowu nga laha henhla, vuxokoxoko bya mathyelo ya vito leri byi huma eka loyi a duvuleriweke hi vito leri ku lavisisiwaka ehenhleni ka rona. Leswi swi endla leswaku swi khorwisa swinene leswaku vito ra Madakiwe ri thyiwa hi ndlela leyi. Hambiswiritano, hi nga tlhela hi boxa leswaku a hi hinkwavo vaduvuleriwa va kotaka ku paluxa ntiyiso wa mathyelo ya mavito ya vona.

3.2.20 N'wamahlaveni

N'wamahlaveni i vito leri tirhisiweke ku duvulela wansati un'wana loyi a tshamela ku famba a nga tshami ni le kaya, ni ku rima a nga rimi. Vito leri ra N'wa-Mahlaveni ri thyiwile ri suka eka vito ra Mahlavahlavani, ku nga vito ra xihadyana lexi nga na milenge yo tala lexi talaka ku tsutsumatsutsuma laha ku tshameke vanhu nivusiku. Ku va wansati loyi a duvuleriweke a nga tshami hansi a tshamela lero famba swi fanisiwa na maendlele

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.21 Xijekana

Vito ra Xijekana ri thyiwa munhu wa xisati kumbe wa xinuna loyi a tshamelaka ku fambafamba a ri na xijekana. Munhu loyi a nga va loyi a nwaka byala loyi a tekaka xijekana hi xikongomelo xa ku ta rhiyela byala loko a nwile a xurha. Munhu wa maendlelo lawa wu va wu ri ntolovelo wa yena ku teka xijekana a ya na xona kun'wana na kun'wana lomu a twaka leswaku ku ni byala. Vanhu lava nwaka na yena byala hi vona, hakanyingi, va n'wi duvulelaka hi vito ra Xijekana. Vito leri ri va ri komba na ku byela vanhu leswaku munhu loyi hi loyi wo tshamela ku teka xijekana a jikajika na xona. Tatana Muromo va hlamusela vito ra Xijekana hi ndlela leyi:

> Xijekana i munhu loyi a talaka ku famba a khomile xijekana. Xijekana lexi u tala ku chela byala. Vanhu va hetelela va ku i Xijekana hikokwalaho ko va kun'wana na kun'wana lomu va n'wi vonaka kona va n'wi vona a ri na Xijekana.

Hi nhlamuselo leyi hi nga vula leswaku vito ra Xijekana i vito leri thyiwaka xidakwa lexi ngo ehleketa byala mikarhi hinkwayo. Ku va munhu loyi a duvuleriwaka a rhiyela byala i ku navela ku tshama a ri na byona a karhi a nwa mikarhi hinkwayo. Maendlelo lawa ya munhu loyi ma endla leswaku vanhu va n'wi duvulela hi ndlela leyi. Tatana Ribombo na vona va seketela leswi hlamuseriweke ehenhla hi ndlela leyi:

> Vito leri ri thyiwile hikokwalaho ko va loko munhu loyi a ya emabyaleni a teka xijekana hi xikongomelo xo lava ku ya rhiyela byala loko a xurhe. Leswi u swi endlela leswaku loko a fikile ekaya a ta nwa byala lebyi. Hikokwalaho ka sweswo u thyiwile Xijekana.

Tatana Rivombo va yima na leswi kombisiweke laha henhla leswaku munhu u thyiwa Xijekana loko vanhu va tshamela ku n'wi vona a khomile xijekana mikarhi hinkwayo. Mitshaho leyi tshahiweke yi ri yimbirhi yi komba swinene leswaku vito ra Xijekana ri thyiwa ngopfu lava nwaka byala. Hileswaku swijekana va swi tirhisa ku rhiyela byala endzhaku ka ku va va nwile va xurha. Ku 'rhiyela' i rito leri vulaka ku va munhu a chela

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

byala eka nchumu wo karhi hi xikongomelo ka ku vekela lava nga kaya kumbe ku ri ku tiendlela yena leswaku a ta ya nwela ekaya.

3.2.22 Dyambu

Dyambu i nchumu lowu voningelaka misava ni nhlekanhi, lowu hikokwalaho ko ka wu nga ri kona nivusiku ku vaka ni xinyami. Vito ra Dyambu ri thyiwile wanuna loyi a tinyungubyisa swinene hi ku tibyela na ku byela vanhu leswaku lomu a tshamaka kona i muganga lowu welaka ehansi ka mfumo wa vukosi bya ka vona. Hileswaku yena i wa nyimba ya tihosi. Hikokwalaho ka leswi, a a vona onge a swi fanelanga ku va a vutisiwavutisiwa lomu a humaka kona hikuva yena u fana na dyambu, hinkwako vuhosi bya yena byi kona, tanihi dyambu ri vonakaka hinkwako. Mhaka leyi yi hlamuseriwa hi Tatana Masango loko va ku:

> Vito leri ri tirhisiwile ku duvulela wanuna un'wana loyi a suka endyangwini wa vuhosi. Loko wanuna loyi a karhi a fambafamba etindhawini leti a ti ri hansi ka vuhosi bya ka yena a nga tsakeri ku vutisiwavutisiwa hi vanhu leswaku u huma kwihi. Loko a vutisiwa leswaku u huma kwihi a hlamula hi ku byela muvutisi leswaku a nga fanelanga a vutisiwa lomu a humaka kona hikuva vona i dyambu, u kona kun'wana na kun'wana. Hi ku tivula dyambu wanuna loyi a ringeta ku tivisa vanhu leswaku miganga hinkwayo yi le hansi ka vuhosi bya ka vona, hikokwalaho a nga fanelanga ku vutisiwa hikuva hinkwako i ka vona.

Hi ndlela leyi, hi nga vula hi nga kanakani leswaku vito ra Dyambu ri thyiwile hikokwalaho ka matikhomelo na vutinyungubyisi bya wanuna loyi a hamba a ala ku tivisa vanhu lomu a humaka kona hikokwalaho ka ku va a ri wa nyimba ya vuhosi. Ehandle ka nhlamuselo leyi nyikiweke laha henhla mayelana na mathyelo ya vito ra Dyambu, ku tlhela ku va na nhlamuselo yin'wana leyi hambaneke na leyi nyikiweke. Ku komba ku hambana loku vito ra Dyambu ri hlamuseriwa hi Tatana Musengi hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Vito ra Dyambu ri thyiwile wanuna loyi hikokwalaho ko va a peleriwile hi dyambu a karhi a vhiya ndlopfu. Vanhu a va vulavula hi ta yena va karhi va ku u hungatiwile hi ku kula ka ndlopfu ku kondza dyambu ri ya pela yena a nga swi lemuki leswaku ri le ku peleni.

Hi nhlamuselo leyi, hi kuma mavonelo na matwisiselo mantshwa mayelana na mathyelo ya vito ra Dyambu. Timhaka ta vuhosi leti ku vulavuriweke hatona le henhla a ta ha ri kona eka nhlamuselo leyi. Ku ya hi Tatana Musengi, wanuna loyi a vuriwaka Dyambu u thyiwile hikokwalaho ka ku peleriwa hi dyambu a ri eku yevuleni ka ndlopfu. Ku hambana ka tinhlamuselo ta vito ra Dyambu swi hi tivisa leswaku vito rin'we ri nga va na mathyelo yo hambana ku ya hi vathyi va rona, tindhawu leti va kumekaka eka tona na leswi kuceteleke ku thyiwa ka munhu loyi a duvuleriwaka.

3.2.23 Ximherhana

Mherha i muxaka wa tinjhiya leti dyiwaka hi vanhu. Ximherhana i mherha leyitsongo ku ya hi xivumbeko kumbe hi ku ka yi nge se kula. Vito ra Ximherhana ri thyiwile wanuna un'wana loyi a nga ndhuna ya muganga. Vito leri ri tile hikokwalaho ko va a tsorile swinene. Ku tsola ka yena hi kona ku yelanisiwaka na ku tsongahala ka ximherhana. Hileswaku loko vanhu lava nga na miri leyi kuleke va vona wanuna loyi, va n'wi sola hi ku vula leswaku lexi xo va ximherhana hi ku tsongahala a hi munhu no va munhu. Tatana Meke lava duvuleriweke vito leri va hlamusela va ku:

> Vito leri ndzi ri thyiwile hi vanhu loko va ringeta ku hlamusela miri wa mina, leswi ndzi tsongahariseke xiswona. Vanhu a va vula leswaku ndzi fana na ximherhana hi ku tsongahala.

Marito ya Tatana Meke ya tshikelela leswaku vito ra Ximherhana ri thyiwile hikokwalaho ka ku tsongahala ka xivumbeko xa miri wa vona. Leswi Tatana Meke va nga tivulavulela ha voxe hi nga va na ku tshemba loku tiyeke ka leswaku leswi va swi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vuleke i ntiyiso wa mathyelo ya vito leri. Ku seketela nhlamuselo leyi, Tatana Timothy va vula leswi landzelaka:

> Vanhu va vula leswaku wanuna loyi u tsongahale ngopfu. Ku tsongahala loku hi kona ku endleke leswaku vanhu va hetelela va ku i Ximherhana.

Leswi boxiwaka hi marito lawa swi seketela swinene marito ya muduvuleriwa lama kombaka ku tsongahala ka miri wa yena, leswi kuceteleke ku thyiwa ka vito leri. Hileswaku ku tsongahala ka miri wa Tatana Meke swi soleka ku fana na ku soleka ka ximherhana exikarhi ka vanhu. Loko vanhu va vona xivumbeko lexo tsongahala swi endla onge vo vona ximherhana lexi nga fanelangiki na ku vuriwa mherha. Xiyimo lexi hi xona xi endleke leswaku ku hetelela ku va na vito ra Ximherhana.

3.2.24 Ximutana

Ximutana swi vula muti lowutsongo, lowu nga ringaneriki ku vitiwa muti tanihi yin'wana leyi akiweke leswi enerisaka. Eka ndzavisiso lowu, Ximutana i vito ro duvulela leri thyiweke wanuna loyi a tshamelaka ku rhurha. Hileswaku a nga swi koti ku tshama ndhawu yin'we kambe u aka laha a rhurha, a aka laha a rhurha. Hi ku ya hi vahlokohlisiwa, u aka laha ivi a nge se heta u ta va a karhi a sungula ximutana kun'wana. Leswi swi endla leswaku a nga heteleri a va na muti wo vonaka kambe miti ya yena yo tshama yi ri swimitana ntsena hikokwalaho ka ku ka a nga vi na nkarhi wa ku antswisa miti ya yena kumbe ku tinyika nkarhi wa ku aka muti wun'we. Maendlelo lama hi wona ya endleke leswaku a duvuleriwa hi vito ra Ximutana. Tatana Chilonga va nyika vuxokoxoko bya mathyelo ya vito leri hi ndlela leyi:

> Vito ra Ximutana ri thyiwile wanuna loyi hikokwalaho ka ku va a rhurharhurha ngopfu. Wanuna loyi a nga tshami endhawini eka nkarhi wo leha u tshamela ku rhurha a karhi a ya aka kun'wana. Lomu a fikaka kona a nga fiki a aka muti wo vonaka, wo fika a aka ximutana xo soleka, naswona swi nga tshembisi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leswaku u aka hi mbilu hinkwayo kumbe leswaku u akela ku tshama eka nkarhi wo leha.

Marito lawa ya tshahiweke ya komba swinene leswaku vito ra ximutana ri thyiwile hi ku landza maendlele ya wanuna loyi ya ku tshamela ku rhurha. Ku ka a nga swi koti ku tshama ndhawu yin'we hi swona leswi endleke leswaku a duvuleriwa hi vito ra ximutana hikuva a tshamela ku va eximutanini lexi nga kuliki hikokwalaho ko tsandzeka ku tshama endhawini yin'we eka nkarhi wo leha. Tatana Baloyi na vona va seketela mhaka leyi loko va ku:

> Ximutana u thyiwile vito leri hikokwalaho ko famba a aketela swimitana etindhawini to tala. Wanuna loyi a nga kali a kuma na nkarhi wa ku tiakela muti wukulu hikokwalaho ko tshamela ku rhurharhurha.

Ku seketela ka Tatana Baloyi hi marito lawa swi endla leswaku hi tiya nhlana, hi va na ku kholwa swinene leswaku Ximutana i vito leri thyiweke hi ku landza ku rhurharhurha ka wanuna loyi a duvuleriweke. Hi nga tlhela hi vula ehandle ka tingana leswaku ku kumeka a ri eximutanini mikarhi hinkwayo a swi vangeriwa hi ku ka a nga tinyiki nkarhi wa ku aka muti wa yena a ri endhawini yin'we. Leswi hi swona swi endleke leswaku a tshamela ku kumeka a ri eswimitanini mikarhi hinkwayo, naswona hi swona swi susumeteke vanhu ku n'wi duvulela hi vito ra Ximutana.

3.2.25 Matlakusetaburuku

Matlakusetaburuku i rivitankatsano leri vumbiweke hi xirhangi xa ntlawa wo sungula ma-, na rimitsu ra riendli -tlakuseta-, leswi vulaka ku khoma nchumu lowu nga eka xiyimo xa le hansi u wu yisa ehenhla. Theme ra buruku rona i ra Xibunu leri kongomisaka eka xiambalo xa xinuna lexi ambariwaka ku sukela exisutini ku ya ehansi. Hambileswi masiku lama na vavasati va ambalaka tiburuku, hi ntumbuluko wa Xintima buruku i xiambalo xa wanuna. Vavasati va ambala ntsena swiburukwana swa ku rhangisa ivi va swi pfala hi ku tlhandlekela swin'wana leswi ambexana miri hi ku angarhela. Vito

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ra Matlakusetaburuku ri thyiwile wanuna loyi a nga khanselara, loyi a nge loko a yimile emahlweni ka ntshungu a karhi a vulavula u vulavula a karhi a tlakusetatlakuseta buruku. Maendlelo lama hi wona ya kuceteleke vaakatiko leswaku va n'wi duvulela hi vito ra Matlakusetaburuku hikuva a nga swi koti ku vulavula a nga tlakuseti buruku. Nhlamuselo ya mathyelo ya vito ra Matlakusetaburuku yi nyikiwa hi Tatana Chauke hi ndlela leyi:

> Munhu loyi u thyiwile hikokwalaho ko vulavula a karhi a tlakusetaburuku. Wanuna loyi i khanselara loyi a tihlanganisaka na vanhu vo hambanahambana hi mikarhi yo tala. Ku tlakuseta buruku loku u ku endla loko a yimile emahlweni ka vanhu a karhi a vulavula na vona. Eku sunguleni a hi ehleketa leswaku tiburuku ta yena a ti n'wi ringani, ti kurile ngopfu kambe hi tile hi ta vona leswaku u lo tolovela sweswo, hikokwalaho vanhu va n'wi thyile vito leri ra Matlakusetaburuku.

Tatana Masenyani va ta ni mavonelo man'wana mayelana na mathyelo ya vito leri. Hi ku ya hi vona, vito ra Matlakusetaburuku ri tirhisiwile ku duvulela wanuna loyi hi ndlela leyi:

> Wanuna loyi a a ri socha leri a ri lwela ntshuxeko. Swiambalo leswi a a swi ambala loko a ri entirhweni a swi kurile ngopfu eka yena lero a swi n'wi endla ku tshamela ku tlakuseta buruku leyi a a yi ambala. Hikokwalaho ko va a toloverile ku tshamela ku tlakuseta buruku vanhu va hetelele va n'wi thyile vito leri.

Ntshaho lowu wu komba ku hambana eka timhaka ta mathyelo na lowu tsariweke ehenhla. Ku hambana loku endleke tinhlamuselo leti hi kona ku hi khorwisaka leswaku mavito ya thyiwa hi tindlela to hambanahambana. Vito ra Matlakuseta buruku i vito rin'we kambe ri va ri ri na mathyelo lama hambaneke hi ku ya hi vanhu lava thyiweke. Ku hambana loku ku ta hikokwalaho ko va va thyiwile hi ku ya hi swiyimo leswi, emikarhini leyi va thyiweke hayona, va tikumeke va ri eka swona. Hikokwalaho, mathyelo lawa ya ri mambirhi ya amukeriwa ya ri tano ehandle ko sorisa man'wana hikuva eka mathyelo ya mavito a ku na nhlamulo yin'we leyi nga yona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.26 Xikome

Xikome i theme leri kongomisaka eka xintshabyana lexi lava xi gonyaka va gonyaka hi ku tikeriwa. Vito ra Xikome i vito leri thyiweke wanuna loyi a tikaka ku n'wi fikelela loko u ri na lexi u xi lavaka eka yena. Hileswaku a nga lavi ku vikeriwa timhaka kun'wana na kun'wana laha u n'wi kumaka kona kambe u lava leswaku u n'wi yela kaya ka yena loko u ri na leswi u lavaka ku n'wi vikela. Loko u n'wi kuma a ri endhawini yin'wana u ta ku byela leswaku u fanele u ya kaya ka yena u ya n'wi byelela kona. Maendlelo lama hi wona ya kuceteleke ku duvuleriwa ka wanuna loyi hi vito ra Xikome, hikuva u fana na xikome xa xintshabyana lexi na xona xi nga oloviki ku xi gonya. Tatana Simion va hlamusela mathyelo ya vito leri va ku:

> Tatana loyi u thyiwile vito leri hikokwalaho ko ka a nga olovi ku n'wi fikelela na timhaka. Wanuna loyi u tikisa timhaka hambiloko ti nga tikanga hi ndlela yoleyo. Hikokwalaho ka maendlelo ya yena lawa, vanhu va hetelele va n'wi thyile vito ra xikome.

Marito ya Tatana Simion ya komba ku tiya ka mhaka ya ku va wanuna loyi va nge i Xikome a duvuleriwile hikokwalaho ka ku va a va na mbhulo wo tikisa timhaka hambiloko ti nga fanelanga ku tikisiwa. Ku va wanuna loyi a tikisela vanhu van'wana hi ndlela leyi swi endlile leswaku a duvuleriwa hi vito ra Xikome. Tatana Baloyi na vona va seketela mhaka leyi loko va ku:

> Vito ra xikome ri thyiwile ku ya hi maendlelo ya nkulukumba loyi loko a vikeriwa timhaka. Vanhu va tikeriwa swinene loko va lava ku ya n'wi vikela timhaka ku fika laha va vulaka va ku, 'I xikome a xi gonyeki', ku vula leswaku hambi u ya eka yena na mhaka ya wena a hi kanyingi ku tshunxeriwa yona u sala u tengile.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Marito lawa ya tiyisisa leswi kombisiweke laha henhla leswaku Xikome i vito leri thyiweke hikokwalaho ko va munhu a rhandza ku tikisa timhaka hambi loko ti nga fanelanga ti tikisiwa. Loko vanhu va n'wi duvulela a va vonile maendlelo ya yena ya ku tikisela vanhu na le ka leswi a ta va olovisela.

3.2.27 Mambhukuta

Mambhukuta i vito leri duvuleriweke wanuna un'wana wa Muchangana hikokwalaho ka mafambele ya yena. Wanuna loyi loko a famba a famba hi xihatla lexo chavisa naswona laha a nga famba kona a siya ritshuri. Vito leri a duvuleriweke harona i ra Xindzawu leri loko va ri tlhantlha ri nge "Masiyab'ukuta". Eka vito leri, b'ukuta swi vula ritshuri. Loko va ku Masiyab'ukuta va va va vula leswaku "Masiyaritshuri". Tatana Makamu va nyika nhlamuselo ya vito leri hi ndlela leyi:

> Vito leri i ra Xindzawu. Va thyiwile hikokwalaho ko va loko va famba va famba hi *speed*. Leswi a swi endla leswaku va humesa ritshuri. Vanhu va hetelele va ku loyi i Masiyab'ukutakaXitanga, hikuva a va tala ku ya ka Xitanga

Nhlamuselo leyi yi fambelana na leswi hlamuseriweke ehenhla leswaku munhu loyi a ri wa mafambele ya yena yexe, ya ku famba hi ku jaha na a karhi a humesa ritshuri. Hi tlhela hi kuma leswaku a tala ku voniwa loko a ri endleleni leyi a yi kongoma eMozambiki, emugangeni wa ka Xitanga. Manana N'wa-Masocha na vona va hundzela emahlweni va nyika nhlamuselo leyi landzelaka:

> Vito leri u ri thyiwe hi ku famba ngopfu a karhi a kahlula. Vanhu va hetelele va ku i Masiyaritshuri. Hileswaku loko a karhi a famba u kahlula ngopfu se va hetelele va ku i Masiyab'ukuta hi Xindzawu.

Eka tinhlamuselo leti timbirhi hi kuma mhaka yin'we ya ku va muduvuleriwa loyi a duvuleriwile hikokwalaho ko va a nga swi koti ku famba khwatsi kambe u famba hi ku hatlisa mikarhi hinkwayo. Hilero loko a famba swi endla onge u lo holova na munhu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Maendlelo lawa ya wanuna loyi hi wona lawa ya kuceteleke ku duvuleriwa ka yena vito ra Masiyab'ukuta leri heteleleke ri va Mambhukuta.

3.2.28 Ntswotswotswo

Ntswotswotswo i riviti leri kongomisaka eka ku va munhu a endla nchumu wun'we dyambu hinkwaro. Vito ra ntswotswotswo ri thyiwile wanuna loyi a nge loko a vona vanhu va ri ndhawini yo karhi, hambi ku ri ku a nga tivi leswi va swi endlaka kumbe nkarhi lowu va wu tekeke, na lowu va nga ta wu teka va karhi va endla leswi va swi endlaka yena u fika a ku, "*Ntswotswotswo mi karhi mi endla sweswo*!". Hi ndlela leyi a va a karhi a va byela leswaku dyambu ri ta kala ri ya pela mi karhi mi endla sweswo. Hi ntolovelo, rito ra ntswotswotswo ri tirhiseriwa munhu loyi a hetaka nkarhi wo leha kumbe loyi a endlaka nchumu wo karhi, lowu vonakaka wu nga ri na nkoka ngopfu, siku hinkwaro a nga siyeri nkarhi eka miginghiriko yin'wana leyo vuyerisa. Hi marito man'wana, wanuna loyi a famba a karhi a byela vanhu leswaku leswi a va kumaka va karhi va swi endla i swa hava. Hileswaku a va fanelanga va tlangisa nkarhi va ri eku endleni ka swona. Ku va wanuna loyi a hamba a endlela vanhu vo hambanahambana leswi swi endlile leswaku a duvuleriwa hi vito ra Ntswotswotswo. Tatana Masango va le ka Chilonga va hlamusela mathyelo ya vito ra Ntswotswotswo hi ndlela leyi:

> Loyi i wanuna loyi a nge loko a kuma vanhu va karhi va tirha mitirho ya vona u fika a ku ''ntswotswotswo mi karhi mi tirha mi nga heti.''

Marito ya Tatana Masango ya tiyisisa leswaku wanuna loyi u duvuleriwile hi vito ra Ntswotswotswo hikokwalaho ka ku hamba a vulavula marito ya ntswotswotswo kun'wana na kun'wana laha a kumaka vanhu va karhi va ti tirhela mitirho ya vona. Tatana Johannes va le ka Chilonga va vula leswi:

> Ntswotswotswo swi vula ku va munhu a heta dyambu hinkwaro a karhi a endla nchumu wun'we. Wanuna loyi a nga languti leswaku i nkarhi wihi wa siku, yena o fika a ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> 'ntswotswotswo'. Hambi a kuma vanhu va lo titshamela ku ri hava lexi va tirhaka yena u fika a vula rito leri. Wanuna loyi u rhandza ngopfu ku hlekisa vanhu hi ku vula rito leri ra ntswotswotswo.

Marito lawa ya kombaka nhlamuselo ya Tatana Johannes hi wona lawa ya nyikaka vuxokoxoko byo tiya mayelana na mathyelo ya vito ra Ntswotswotswo. Hi marito lawa, hi kuma ntiyiso wa leswaku wanuna loyi a heteleleke a duvuleriwa hi vito leri i munhu loyi a rhandzaka ku hlekisa vanhu. Leswi swi tikomba hi ku va a hamba a byela vanhu marito ya 'ntswotswotswo' na lomu swi nga yelaniki. Ku va a kuma vanhu va karhi va endla leswi va swi endlaka, a nga tivi leswaku va sungurile nkarhi muni naswona va ta heta nkarhi muni yena a fikela ku va byela leswaku ''ntswotswotswo'' va karhi va tirha sweswo hi swona swi kombaka leswaku i munhu loyi a ngo tsakela ku hlekisa vanhu. Hileswaku i ndlela ya yena yo tihlanganisa na ku hleka na vanhu vo hambanahambana, ehandle ka ku swi endla a khunguvanyekile kumbe ku va sola.

3.2.29 Tshamelakumita

Vito leri ra Tshamelakumita i vito leri vulaka ku va munhu a nga tinghenelerisi eka miginghiriko ya siku kambe xa yena i ku langutela leswaku van'wana va ta huma mano va n'wi tisela swakudya. Ku mita loku vulavuriwaka hi ta kona i ku dya swakudya leswi lulamisiweke hi van'wana. Hilero a nga lavi ku swi tiva leswaku swakudya swi ta ta swi huma kwihi, xa yena i ku langutela na ku swi amukela a dya. Tatana Mageleza va nyika nhlamuselo ya mathyelo ya vito ra Tshamelakumita hi ndlela leyi:

> Munhu loyi u thyiwile hikokwalaho ko ka a nga tirhi. Va vulavula hi ta yena va ku u tshama kunene a nga yi entirhweni le ku yaka vavanuna van'wana. Hambi yi ri mitirho ya kwala kaya a nga tirhi. Munhu loyi i munhu wa vulolo loyi a lavaka ku dya kunene a nga tirhi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Marito lawa ya tshahiweke ya komba swinene leswaku Tshamelakumita i munhu wa vulolo loyi a nga tsakeriki ku tirha. Ku tirha eka yena i nala kambe lexi a xi tsakelaka na ku va a xi endla i ku dya, loku eka vito ku kombisiweke hi rito 'mita'.

Ku yisa emahlweni, hi nga vula leswaku vito ra Tshamelakumita a ri hambananga na vito ra Ntamuwavuswa. Vito ra Ntamuwavuswa na rona ri kongomisa eka mhaka ya ku va munhu a nga tsakeri ku tirha kambe a tsakela ku dya loko va n'wi tikirhetela swakudya. Hileswaku ntamu wa yena a wu le kun'wana ehandle ka swakudya. Loko va n'wi kumbukela ku tirha a va kumani na yena hikokwalaho ko va a nga tibyeri hi ta ku endla xin'wana ehandle ka timhaka ta ku dya ntsena. Loko munhu a ri na maendlelo lawa vanhu a va hlweri ku n'wi duvulela hi vito ra Ntamuwavuswa, tanihi ndlela ya ku vula leswaku u tlharihela ku dya ntsena a nga tsakeri ku tirha.

3.2.30 Manon'weni

Manon'weni i vito ro duvulela leri thyiweke wanuna un'wana loyi a ri xitlangi xa makhazi. Wanuna loyi a tiveka swinene hi ku tsakela na ku khuza khazi leyi vuriwaka "Jeke" loko a karhi a tlanga. Hikokwalaho ko va khazi leyi a yi tsakela ngopfu, u hetelele a nga ha yi vitani hi vito ra yona ra ntolovelo, "Jeke" kambe se a a yi vitana hi vito leri a yi duvuleleke ha rona hi ku landza xifaniso lexi dirowiweke eka yona xa munhu loyi a nga na milomu leyikulu, a ku i "Malon'weni". Ku va wanuna loyi a tshamela ku huwelela vito leri a thyeke khazi leyi hi swona leswi endleke leswaku vatlangikuloni (va makhazi) va hetelela va n'wi duvulele hi vito ra Manon'weni. Tatana Matsilele va le Chambuta va hlamusela mathyelo ya vito ra Manon'weni hi ndlela leyi:

> U thyiwile vito leri swi sukele eka ku tlanga makhazi. A tsakela khazi ya Jeke leyi yena a yi khuza a ku i malon'weni hikokwalaho ko va yi ri na xifaniso xa munhu loyi a nga na milomu leyikulu. Vanhu va hetelele va ku hi yena malon'weni.

Marito lawa ya tiyisisa leswaku vito ra Manon'weni ri thyiwile wanuna loyi ri suka eka leswi a duvulerisa xiswona khazi ya Jeke. Eku sunguleni, a a tibyela leswaku u duvulela

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

khazi kambe ku hetelele ku duvuleriwile yena hi vito leri. Leswi swi komba leswaku vito ro duvulela ri nga huma eka leswi munhu loyi a duvuleriwaka a swi endlaka.

Ku yisa emahlweni, vito ra Manon'weni ri nga thyiwa nakambe hi ndlela yin'wana ehandle ka leswi ri hlamuserisiweke xiswona laha henhla. Vito leri ri nga duvuleriwa munhu loyi a nga hlawuriki kumbe ku hlela marito ya yena loko a karhi a vulavula. Hileswaku a nga sunguri hi ku languta a vona leswaku leswi a swi vulavulaka u swi vulavulela va mani naswona swi ta va khoma njhani. Xa yena ku hlanta marito hilaha a rhandzaka hakona. Munhu loyi a nga va nakambe loyi a vulavulaka hi ndlela yo holovela vanhu hi ku va vulavulela nhlambha na swin'wana swo fana na swona. Leswi swi endla leswaku vanhu loko va n'wi vona va nga titwi kahle va tlhela va nyuma na ku va va chava ku khomisiwa tingana. Farai u kombisa mathyelo ya vito ra munhu loyi hi ndlela leyi:

> Vito leri ri thyiwa munhu, ngopfungopfu wo nwa byala loyi loko a nwile a sungulaka ku holovisa vanhu hi ku va vulavulela leswi nga nyawuliki. Hambiloko a nga nwi byala loko a ri munhu wo tshamela ku holovaholova hambi swi nga nyawulanga hi manon'weni yoloye.

Marito lawa ya tiyisisa mhaka ya ku va Manon'weni ku ri munhu loyi a tshamelaka ku tirhisa nomo wa yena ku vulavulela vanhu leswi nga nyawuliki na ku va holovisa. Hileswaku munhu loyi a nga swi koti ku lawula ririmi ra yena. Swin'wana wo tikuma a vulavurile kunene ivi na vanhu va hlamala leswaku i munhu wa njhani. Loko munhu a endla leswo fana na leswi hlavuteriweke laha henhla a nga thyiwa vito ra Manon'weni tanihi ndlela yo komba vumunhu bya yena lebyo tirhisa nomo hi ndlela leyi nga fanelangiki.

3.2.31 Mabaji

Hi ku vulavula ka masiku hinkwawo, baji i xiambalo xo dzivela lexi ambariwaka loko ku karhi ku titimela kumbe loko muambari a tilulamisele ku ya eka ndhawu yo xiximeka yo

© University of Venda

University of Venda

fana ni le kerekeni hambi ku ri nkhuvo wo kan[illegible] Xiambalo lexi va xi hambanile na jesi leri na rona ri nga ambariwaka loko ku titimela hikokwalaho ko va xi rhungiwile hi miceka ku nga ri tiwulu. Munhu loyi a duvuleriwaka hi vito ra mabaji u va loyi a tshamelaka ku ambala baji mikarhi hinkwayo. Vanhu vo tala a va tolovelanga ku tshamela ku ambala baji. Hilero va tiva leswaku baji ri ambariwa loko munhu a ya lomu a fanelaka ku ya tihlanganisa na van'wana a ri na xindzhuti. Ehandle ka swiyimo swo fana na leswi, munhu loyi a voniwaka a ri na baji u endla leswaku vanhu va tinwaya tinhloko hi ku kala va nga twisisi leswaku u ngheniwile hayini. Leswi hi swona swi kucetelaka ku duvuleriwa ka munhu hi vito leri. Manana Juwawa va hlamusela mathyelo ya vito ra Mabaji hi ndlela leyi:

> Vito leri ri fana na vito ra Majasi. Ri thyiwa munhu loyi a tshamisaka sweswo a ri ambarile. Na loko a hlamba u heta ku hlamba a teka a ri hayeka. U tshamisa sweswo a ambarile.

Eka marito lawa, hi kombisiwa na mathyelo ya vito rin'wana leri va nge i Majasi. Jasi hi xin'wana xa swiambalo swo leha leswi swi nga rhungiwaka swi ri na xivumbeko xa baji. Ku va munhu a duvuleriwa hi vito ra Majasi u va a ri na maendlelo yo fana na ya Mabaji ya ku tshamisa sweswo a ri ambarile. Eka ntshaho lowu ku kombisiwa leswaku munhu loyi a duvuleriwaka hi vito leri a nga hluvula baji ntsena loko a hlamba kambe u tlhela a nghena eka rona loko a hetile ku hlamba. Maendlelo lawa ya endla leswaku vanhu va hetelela va ku munhu loyi i Mabaji. Tatana Pikela va hlamusela leswi nga kucetelaka ku duvuleriwa ka munhu hi vito leri hi ndlela leyi:

> Mabaji i vito leri thyiwaka munhu loyi a tsakelaka ku tshama a ambarile baji mikarhi hinkwayo. Munhu loyi u tshama a ri na baji loko ku karhi ku titimela na loko ku karhi ku hisa. Leswi swi endla leswaku vanhu va ku i Mabaji.

Tatana Phikela na vona va seketela leswi vuriweke hi Manana Juwawa leswaku munhu loyi a thyiwaka vito leri hi loyi a tshamaka a ambarile baji mikarhi hinkwayo. Hi tlhela hi twa, eka nhlamuselo leyi, leswaku munhu wo fana na Mabaji a nga khumbeki hi maxelo. Ka hisa, kumbe ka titimela, yena u tshamisa sweswo a ambarile baji. Hileswaku baji u ri

© University of Venda

twisisa ngopfu ku hundza swiambalo swin'wi[illegible]waswo leswi a nga vaka na swona. A nga cincanisela swiambalo hi ku tala ka swona kambe u boheka ku tlhandleka baji ehenhla ka swona. Maendlelo lawa hi wona ya susumetaka vanhu leswaku va n'wi thya vito ra Mabaji.

3.2.32 Dlayani

Dlayani i vito leri hakanyingi ri thyiwaka vana hi vatswari lava va xanisekeke hikokwalaho ko loveriwa hi vana. Vito leri va ri thya tanihi ndlela yo ba bembela eka vanhu lava va ehleketeleriwaka leswaku hi vona va va dlayelaka vana. Hileswaku va va byela leswaku na yoloyi hi velekele n'wina leswaku mi ta dlaya, se hi lowu nkarhi wa ku mi endla ntirho wa n'wina. Leswi va swi endla va ri na miehleketo ya leswaku vanhu lava va ta nyuma va ehleketa leswaku va lemukiwile se vat a nyuma ku dlaya na loyi a thyiweke vito leri.

Eka ndzavisiso lowu, vito leri ri ta xopaxopiwa tanihi vito ro duvulela. Vito ra Dlayani ri thyiwile wanuna un'wana loyi a nwa byala swinene. Wanuna loyi byala a byi n'wi tsandza hikuva loko se a xurhile, a sungula ku holovisa vanhu. Loko vanhu lava a va holovisaka va sungula ku n'wi ba, a nga va tlheriseri hikuva mongo a nga ri na wona. Lexi a nga xi endla i ku huwelela a karhi a ku, "dlaya, dlaya, dlayani!". Leswi swi endlile leswaku vanhu va ku i Dlayani, yi ri ndlela yo vula leswaku hi loyi wo huwelela a karhi a ku dlaya kumbe ku dlayani. Tatana Makamu va hlamusela mathyelo ya vito ra Dlayani hi ndlela leyi:

> Vito leri ri thyiwile papantsongo wa mina Samuel. I munhu loyi a nga fambafamba ngopfu lomu mabyaleni. Loko ku nwiwe ku xurhiwa a va sungula ku holovisa vanhu kambe vona ku lwa a va nga swi koti. Loko va biwa a va tirha ku dlaya, dlayani, se vanhu va hetelela va ku i Dlayani.

Hi nhlamuselo leyi, hi nga vula leswaku munhu loyi a duvuleriweke hi vito ra Dlayani u duvuleriwile hikokwalaho ko va a ri na vuntswaka lebyi a byi vangiwa hi ku tsandzeka ka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

yena ku tilawula loko a nwile byala. Hi ku vulavula loku nga toloveleka, wanuna loyi byala a byi n'wi tsandza. Leswi swi endlile leswaku a tikumela hakelo ya maendlelo ya yena ya ku duvuleriwa hi vito ra Dlayani, leri nga nkomiso wa vumunhu bya yena.

Vito leri ra Dlayani ri lava ku yelananyana na vito ra Mabulale. Vito leri ri thyiwile ri suka eka ririmi ra Xindhevele naswona ri vula munhu loyi a dlayaka. Ri thyiwile wanuna loyi a a ku loko a vulavula na vanhu a kombisa ku navela ku va dlaya hi ku va tivisa leswaku u ta va dlaya. Manana Fumani va hlamusela mathyelo ya vito leri loko va ku:

> Vito leri ri thyiwile wanuna un'wana loyi a tshamela ku vulavula a ku lawa ndzi ta ma dlaya, lawa ndzi ta ma dlaya. Mavulavulelo lawa ya endlile leswaku vanhu va n'wi tlherisela va ku i Mabulale hikuva u tshamela ku vulavula a ku lawa ndzi ta ma dlaya.

Eka mavito mambirhi lawa ya nyikiweke, hi vona leswaku ya ni nkongomelo wun'we wa ku dlaya hambileswi ya thyiweke hi ku landza swiyimo swo hambana. Eka vito ra Dlayani, muduvuleriwa hi yena loyi a nga fanela ku dlawa kambe eka Mabulale muduvuleriwa hi yena loyi a navela ku dlaya lava va n'wi kavanyetaka eka mahanyelo ya yena. Maendlelo ya vavanuna lava havumbirhi bya vona hi wona ya kuceteleke leswaku un'wana na un'wana a duvuleriwa ku ya hi leswi swi yelanaka na swiendlo swa yena.

3.2.33 Makhapakhapa

Makhapakhapa i wanuna loyi a tshamaka endhawini leyi kumekaka exifundzeni xa Chiredzi leyi vuriwaka Guvulo. Wanuna loyi i munhu loyi a ngo vulavula xin'wana na xin'wana lexi n'wi telaka naswona i munhu wa misawu. Ku vulavula loku a ku endlaka, a karhi a vulavula na leswi swi nga yelaniki hi swona leswi kuceteleke ku thyiwa ka yena vito ra Makhapakhapa hikuva ku vulavula ka yena ku fana na loko a khapakhapa kunene. Ku seketela mhaka ya mathyelo ya vito ra Makhapakhapa, kokwana N'wa-Masenyani va nyika vuxokoxoko lebyi landzelaka:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Vito leri ri thyiwile n'wana wa mina hi nuna wa mina a ha hanya. A hamba a vula leswaku miehleketo ya yena ya khapa tanihi mati. Leswi a swi vula hi ku komba leswaku a yi nga tshamisekanga.

Ku ka miehleketo yi nga tshamisekanga eka ntshaho lowu swi komba leswaku wanuna loyi a duvuleriweke a nga tlharihanga swona. Hileswaku a nga koti ku vulavula leswi a faneleke ku swi vulavula hi nkarhi wa swona, naswona eka vanhu lava a faneleke ku va vulavulela. Ku va munhu a va na miehleketo leyi khapaka swi yelana na ku va munhu a ri na mijamujamu. Hilero a nga koti ku hluta marito lawa a fanelaka ku ma vulavula eka ndhawu kumbe nkarhi wo karhi. Xa yena i ku vulavula na leswi nga fanelangiki kumbe leswi khomisaka tingana. Ndzisana ya muduvuleriwa ku nga Tatana Mukhacana va tshikelela mhaka leyi va ku:

> Boti Makhapakhapa va thyiwile vito leri hikokwalaho ka mavulavulelo ya vona. Loko va thyiwa vito leri a ri komba leswaku miehleketo ya vona ya khapa.

Nhlamuselo leyi nyikiweke hi Tatana Mukhacana ya fambelana swinene na leswi kombisiweke laha henhla. Tinhlamuselo hinkwato ti komba leswaku wanuna loyi u duvuleriwile hikokwalaho ko ka a nga koti ku vulavula mahungu yo twala kumbe yo amukeleka eka lava ma twaka. Tanihi mati lawa ya ngo khapakhapa ya humela ehandle n'wini wa wona a nga swi lavi, Makhapakhapa na yena swo endla onge miehleketo ya yena a yo tikuma yi humele ehandle, ehandle ka ku va a tilulamisele ku yi humesa. Hi ndlela leyi, wanuna loyi u nyikiwile vito leri tanihi ndlela yo hlamusela maendlele ya yena.

3.2.34 Nhlikihliki

Hi ku vulavula ka masiku hinkwawo, rito ra nhlikihliki ri vula ku va nchumu wu cheriwa swilo wu tala lero sala wu nga ha koti ku cheriwa swin'wana. Vito ra nhlikihliki ri nga tirhisiwa ku duvulela munhu, wa xisati loyi a nga na miri wo tiya naswona na loko a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ambala swiambalo wa swi tata ivi swi vambeka na ku xurha hi yena. Van'wana va lava hlokohlisiweke a va komba leswaku vito leri ri tirhisiwa ku duvulela munhu wa nhwana loyi a nge se kulaka ku ya hi malembe ya yena ya ku velekiwa kambe ku tiya ka miri wa yena ku komba onge i munhu lonkulu. Nhlamuselo ya mathyelo ya vito leri yi nyikiwa hi Manana N'wa-Madzimani hi ndlela leyi:

> Vito ra Nhlikihliki ri thyiwa, hakanyingi, munhu wa xisati, ngopfungopfu loko a ha ri nhwana. Vito leri ri thyiwa eka munhu loyi a vaka na miri lowu n'wi endlaka onge hi lonkulu kambe yena a ha ri xihlangi.

Marito lawa ya tshahiweke ya komba na ku tiyisisa swinene leswaku vito ra Nhlikihliki ri thyiwa eka nhwana loyi a ngo kula miri kambe yena, hi vukhale, a ha ri lontsongo. Hileswaku loko vanhu va n'wi languta hi ku ya hi vuhandle na xivumbeko xa miri wa yena va vona wansati lonkulu kambe lava n'wi tivaka hi vona va n'wi vulaka xihlangi. Ku yisa emahlweni, Kokwana N'wa-Chikuzana va le Chambuta va kombisa mathyelo ya vito ra Nhlikihliki hi ndlela leyi:

> Vito ra Nhlikihliki ndzi ri thyile ntukulu wa mina hikokwalaho ko va a ri na miri wo tlurisa mpimo. Loko a karhi a famba wo kunene hlikiliki, hlikiliki.

Marito lawa ya ha seketela nakambe leswi boxiweke le henhla leswaku vito leri ri thyiwa munhu wa miri lowu tlurisaka mpimo. Riencisi ra nhlikiliki ri encenyeta xiyimo xa matiyelo ya munhu loyi a duvuleriwaka. Hileswaku miri wa yena wu tiyile swinene naswona na loko a karhi a famba nhluvi wa miri wa yena wu nga va wu karhi wu gebedzeka na ku fambafambiseka.

3.2.35 Xihuhuri

Xihuhuri swi vula moya lowu hungaka hi matimba, lowu mikarhi yo tala wu rhwalaka matluka na swin'wana, hambi ku ri ku hahlula tiyindlu loko wu hundza hi laha ti nga kona. Vito ra Xihuhuri ri thyiwile wansati wa rifambo loyi a ngo tshamela ku va

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

endleleni. Hileswaku loko u n'wi vona ek[illegible]ndhawu yo karhi u ta tlhela u n'wi vona a ri le, a tlhela a hatla a suka a ya kun'wana ehandle ka nkarhi wo vonaka. Maendlelo lama hi wona ya endleke leswaku vaxiyaxiyi va vona swi n'wi ringanele ku duvuleriwa vito ra Xihuhuri hikuva na xona xihuhuri a xi tshami ndhawu yin'we. Nhlamuselo ya vito ra Xihuhuri leyi yi seketeriwa hi Tatana Juwawa hi ndlela leyi:

> Loko va ku Xihuhuri va to veni va karhi va vula xihuhuri xa moya. Munhu loyi u thyiwa Xihuhuri hi ku famba ngopfu. Vito leri ri nga thyiwa un'wana na un'wana loyi a tshamelaka ku famba.

Nhlamuselo leyi yi tiyisisa leswaku vito ra Xihuhuri ri thyiwa munhu loyi a tshamaka a ri endleleni. Hileswaku a nga karhali ku famba. Loko u n'wi vona endhawini yo karhi u nga tlhela u n'wi vona eka yin'wana ehandle ko swi twisisa leswaku u fambile njhani. Ku yisa emahlweni, Manana N'wa-Masocha va hlamusela mathyelo ya vito ra Xhuhuri hi ndlela leyi:

> Munhu loyi u thyiwa Xihuhuri hi ku famba ngopfu. U va a nga tshami ndhawu yin'we. Un'wana a nga thyiwa Xihuhuri hikokwalaho ko va loko a ri eku fambeni a kahlula ngopfu. Vanhu va hetelela va ku lexi xo va xihuhuri lexi.

Marito lawa ya seketela leswi tshahiweke laha henhla hi ku tiyisisa mhaka ya leswaku vito ra Xihuhuri ri tirhisiwa ku duvulela munhu loyi a tshamelaka ku famba. Eka marito lawa, hi tlhela hi kuma leswaku ehandle ko va munhu a tshamela ku famba, un'wana a nga thyiwa hikokwalaho ko va na mafambelO ya xihatla lawa vanhu va ma yelanisaka na xihuhuri. MafambelO ya muxaka lowu hi wona ya susumetaka vanhu ku thya munhu vito ra Xihuhuri.

3.2.36 Magirini

Girini i theme leri lombiweke eka Xinghezi laha ri tsariwaka hi ndlela leyi, "green", naswona ri vula muhlovo wa rihlaza. Vito leri ri thyiwile wanuna un'wana loyi a byalaka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mirhi yo hambanahambana emutini wa yena a karhi a xavisa. Emutini wa yena ku va ku ri ka "*green*" mikarhi yo tala hikokwalaho ka mirhi ya tinxakaxaka leyi byariwaka hi tinguva to hambanahambana ta lembe. Ku va emutini lowu ku tshama ku ri na mirhi ya rihlaza hi swona swi endleke leswaku vanhu va n'wi duvulela hi vito ra Magirini.

Ehandle ka nhlamuselo leyi kombisiweke laha henhla hi tlhela hi va na nhlamuselo yinwana leyi endleke leswaku wanuna un'wana a thyiwa vito ra Magirini. Wanuna loyi a tirha egen'wini ya Gonarezhou National Park. Tanihi ntolovelo wa vatirhi va le gen'wini leyi, a ambala swiambalo swa yunifomo swa rihlaza. Maendlelo lawa ya kuceterile vanhu lava va nga vona ku cinca ka yena ku suka eka maambalelo ya ntolovelo a nghena eka yunifomo leyi leswaku va ku i Magirini. Hambileswi wanuna loyi a nga ka a nga lavi na ku ri twa vanhu lava nga tsakela ku ri tirhisa va hundzele emahlweni va ri tirhisa exihundleni.

Hi tlhela hi va na nhlamuselo ya vunharhu ya mathyelo ya vito leri. Vito ra Magirini ri thyiwile nakambe eka munhu loyi a vabya hi vuvabyi bya miehleketo. Munhu loyi a toloveta ku famba a karhi a kha matluka ya mirhi a karhi a dya. Maendlelo lawa ya endlile leswaku lava a va n'wi vona va n'wi duvulela hi vito ra Magirini. Ku seketela mathyelo lawa ya vito ra Magirini, Tatana Ntlaweni va vula leswi landzelaka:

> Magirini i vito leri thyiweke munhu wa xinuna wa le Xibyedziva loyi a ri na mavabyi ya miehleketo. Munhu loyi a rhandza ku kha matluka ya *green* a karhi a dya. Vanhu va fikile laha va nga n'wi duvulela va ku i Magirini.

Marito lawa ya tshahiweke ya tiyisa swinene leswaku Magirini i vito leri thyiweke Mupengo. Ku va munhu loyi a tshamela lero dya matluka ya rihlaza mikarhi hinkwayo swi kucetele leswaku munhu loyi va n'wi duvulela hi vito ra Magirini. Hileswaku hi loyi a tshamelaka ku kha matluka ya rihlaza a karhi a dya.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.37 Mugezani

Vito ra Mugezani i vito ro duvulela leri thyiweke wanuna un'wana loyi a teke a huma ka Gezani, ku nga ndhawu leyi kumekaka eDzongavupeladyambu bya xifundza xa Chiredzi. Wanuna loyi u vulavula "Xigezani", ku nga mavulavulelo lama ya yelanaka na mavulavulelo ya ririn'wana ra Xihlave. Swihlawulekisi leswimbirhi hi swa ku va a huma mugangeni wa Hosi Gezani na ku va a vulavula Xigezani (mavulavulelo yo karhi ya Xitsonga xa le Zimbabwe lawa ya tihlawulekisaka eka mavulavulelo ya vanhu va marin'wana man'wana ya ririmi leri) hi swona swi kuceteleke leswaku a duvuleriwa hi vito ra Mugezani. Vito ra Mugezani ri hlamuseriwa hi Tatana Matsilele va le Chambuta loko va ku:

> ...u thyiwile vito leri hikokwalaho ko va a rhulele Chambuta ku suka ka Gezani. Loko vanhu va le Chambuta va n'wi vona a va ku loyi i Mugezani a hi wa lomu Chambuta.

Leswi kombisiweke hi ntshaho lowu nga laha henhla hi swona leswi seketelaka mhaka ya leswaku Mugezani u thyiwile vito leri hikokwalaho ko va a rhurhile a suka endhawini ya Hosi Gezani. Vito ra Mugezani hi rin'wana ra mavito lawa ya vuriwaka mavito ya vanhu yo huma eka tindhawu hikokwalaho ko va ya thyiwa vanhu kambe hi ntumbuluko ya ri mavito ya tindhawu. Tatana Pikela va yisa emahlweni va hlamuselo mathyelo ya vito ra Mugezani hi ndlela leyi:

> Mugezani i munhu loyi a humaka ka Gezani. Munhu loyi u va a ri na mavulavulelo ya vanhu va le ka Gezani. Maambalelo ya yena na wona ya ta va ya karhi ya komba ku va a huma ka Gezani.

Nhlamuselo leyi yi tshikelela leswaku Mugezani i vito leri duvulelaka munhu loyi a humaka eka Gezani. Hileswaku u va a rhurile ku suka ka Gezani a ya tshama endhawini yo karhi kambe a ala a ha khomelele eka mikhuva na mitolovelo ya ka vona. Hi nga tlhela hi vula nakambe leswaku Vagezani va tihlawulekisa ngopfu hi mavulavulelo ya vona lawa ya hambaneke na mavulavulele ya van'wana. Xihlawulekisi lexi hi xona xi endlaka leswaku va hambana na van'wana, na ku va va vuriwa Vagezani.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.38 Madyaswakwe

Madyaswakwe i vito leri humaka eka riendli ku dya, na risivi ra vun'wini. swakwe. Vito ra Madyaswakwe ri thyiwile wanuna un'wana loyi a nga tsakeri ku dya swakudya swa le mitini ya van'wana, loyi hambi byo va byala a nga ka a nga khomi. Maendlelo lawa hi wona ya karhateke vanhu va hetelela va n'wi duvulela hi vito ra Madyaswakwe. Hileswaku u dya swa yena ntsena, a nga dyi swa van'wana. Vito leri ri nga thyiwa nakambe munhu loyi a tsakelaka ku titirhela na ku va a tirhisa swilo leswi nga swa yena ntsena ehandle ka ku kombela kumbe ku lomba swa vambe. Tatana Xigombe va hlamusela mathyelo ya vito leri hi ndlela leyi:

> I munhu loyi a dyaka swa yena. Madyaswakwe i munhu loyi a nga tsakeriki ku lomba swa van'wana kambe u tsakela ku tirhisa swa yena. I munhu loyi a tsakelaka ku titirhela.

Nhlamuselo leyi yi komba leswaku munhu loyi a duvuleriwaka hi vito ra Madyaswakwe i munhu loyi a tsakelaka ku tirhisa swilo leswi nga swa yena ehandle ko tsakela ku pfuniwa hi vanhu van'wana. Hileswaku u tienerisa hi sweswi a nga na swona ehandle ko swi kalala. Loko ku ri ku u navela swin'wana, u tikumela swa yena ehandle ko karhata vanhu hi ku va kombela kumbe ku lomba. Tatana Chauke va le Save va vula leswi landzelaka:

> I vito leri duvuleriweke wanuna loyi a nga lavi ku kombela nchumu eka un'wana munhu. Hambi byi ri byala a nga tsakeri ku nwa emutini wa munhu. Leswi swi endlile leswaku vanhu va ku i Madyaswakwe.

Nhlamuselo leyi nyikiweke yi komba leswaku vito ra Madyaswakwe ri thyiwa hi ndlela ya ku va munhu a tibyela leswaku u hanya hi leswi nga swa yena ehandle ko luvela. Munhu wo fana na loyi hambi emitini ya van'wana a a nga tali ku ya hambi ku ri ku lomba nchumu wa munhu a nga lombi. Leswi swi endla leswaku hambi vaakelani va yena va chava ku ya lomba swo karhi eka yena. Eku heteleleni va n'wi thya vito ra Madyaswakwe hikuva a nga hanyisani na van'wana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.39 Manghendlwani/Mangadyani

Manghendlwani i xinyanyani lexi nga na xivumbeko xo lava ku fana na kondlo, lexi tlharihaka na ku hahahaha nivusiku. Vito ra Manghendlwani ri thyiwile wanuna un'wana loyi a ri ni tindleve to yima, naswona a komba ku va a tlharihile ngopfu. Loko vanhu va vona xivumbeko xa wanuna loyi na hinkwaswo leswi a swi endla vo vheta va ku i Manghendlwani hikuva wo fana na manghendlwani hi xivumbeko na swiendlo. Tatana Chauke va le Save va seketela mhaka leyi loko va ku:

> Vito ra Mangendlwani ri thyiwile wanuna loyi a ri na tindlelve to fana na ta mangendlwani. Mangendlwani i xihari kumbe xinyenyana lexi lavaka ku fana na kondlo xo tlhariha nivusiku. Tindleve ta yena ti endlile leswaku vanhu va ku i mangendlwani.

Nhlamuselo leyi nyikiweke yi komba leswaku nchumu lowu vuriwaka mangendlwani lowu tirhisiweke ku duvulela wanuna loyi a wu twisiseki leswaku i xihari kumbe i xinyenyana. Wanuna loyi a duvuleriweke vito ra Mangendlwani u duvuleriwile hi ku ya hi xivumbeko xa tindleve ta yena lexi yelanaka na mayimelo ya tindleve ta xihadyana lexi. Ku va tindleve ta wanuna loyi ti languteka tanihi ta mangendlwani swi susumetile vaduvuleri ku thya wanuna loyi vito ra mangendlwani. Ku ya hi Farai, vito ra Mangendlwani ri thyiwa hi ndlela leyi:

> Vito ra Mangendlwani ri thyiwa munhu loyi a nga tshamiki ehansi kambe u va a karhi a jikajika. Loko u n'wi vona laha u ta n'wi vona a ri lahaya. Kahlekahle munhu loyi u va a fanisiwa na mahahele lawa xi endlaka xinyenyana lexiya.

Hi marito lawa, Farai u hi nyika mavonelo mantshwa mayelana na mathyelo ya vito leri. Ehandle ko duvulela munhu ku ya hi xivumbeko xa xihadyana lexi leswi endliweke laha henhla, Farai u komba ku va munhu a duvuleriwa hi vito ra Mangendlwani ku ya hileswi xihadyana lexi xi swi endlaka nivusiku (ku hahahaha). Hi ndlela leyi, loko munhu a nga tshamiseki a tirha ku fambafamba hi ndlela leyi nga twisisekiki va hetelela va ku i Mangendlwani.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.40 Lazaro

Lazaro i vito ra wanuna un'wana wa le Bibeleni loyi a siwanekile swinene na swona a tihanyisa hi ku ya rholela leswi a swi wa etafuleni ra xifuwi xin'wana lexi a xi tshama emafurheni. Vuxokoxoko bya Lazaro wa le Bibeleni byi kumeka eka buku ya Luka kavanyisa ka khumetsevu ndzimana ya khumekaye swi ko swi hundzela emahlweni. Hi xikongomelo xa ku basisa mhaka leyi, hi ta tshaha marito lama landzelaka:

> Naswona a ku ri na xisiwana lexi a va ku Lazaro; a a hamba a ta vekiwa kwala nyangweni ya mufuwi, a tele swilondza. A a navela ku xurha hi mahlanhla lama waka hi le tafuleni ra mufuwi; timbyana na tona a ti ta ti ta n'wi lakatsela swilondza.

Eka marito lawa, hi kuma vuyimelo na ntumbuluko wa vito ra Lazaro. Leswi swi endla leswaku na loko hi ta twa hi ta vaLazaro va siku ra namuntlha hi tiva leswaku i vanhu va njhani. Vito ra Lazaro, eka ndzavisiso lowu nga le ku endliweni, ri thyiwile wanuna un'wana loyi a xaniseka swinene hikokwalaho ka ku ka a nga ri na nchumu. Hileswaku a hanya hi koko ra xilondza tanihi Lazaro wa le Bibeleni. Hikokwalaho ka leswi, wanuna loyi u thyiwile Lazaro tanihi ndlela yo komba leswaku wanuna loyi i xipfumari lexi nga riki na nchumu naswona vanhu a va vuri nchumu hi yena.

Hi ku ya hi leswi kombisiweke laha henhla, hi nga kholwa leswaku mavito yo duvulela a ma thyiwa vanhu ku karhi ku tirhisiwa mavito ya le Bibeleni. Leswi swi endliwa hi ku landza leswi vito leri thyiwaka munhu ri vulaka swona. Hileswaku vito leri duvuleriwaka munhu wo karhi ri fanele ri fambelana na swiendlo swa yena, swo tanihi xiyimo xa yena xa swa timali, vukhongeri bya yena, ni swin'wana leswi nga kucetelaka ku duvuleriwa ka munhu. Mhaka ya ku va vaduvuleri na vathyi va tinxaka tin'wana ta mavito va tirhisa mavito ya le Bibeleni ku thya vanhu mavito ya tinxakaxaka yi paluxiwa hi Davey na Mackinnon (2001:3) laha va nge, "*Individuals may also have a Western nickname or an additional Western personal name. These are quite often biblical names.*" Leswi swi seketela no tiyisisa leswaku vanhu va nga tithya kumbe ku thyiwa mavito ya le Bibeleni tanihi Lazaro loyi a thyiweke vito leri hikokwalaho ko va leswi a nga xiswona swi yelana na leswi Lazaro wa le Bibeleni a ri xiswona. Ku seketela mhaka leyi, Chitando

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(2001:144) u kombisa swinene xiyimo lexi nga kona etikweni ra Zimbabwe mayelana na mathyelo ya mavito a ku:

> Contemporary naming trends in Zimbabwe show a marked rise in vernacular names laden with Christian themes. The use of theophoric names by young African Christians demonstrate the vitality of Christianity as infinitely culturally translatable.

Hi ntshaho lowu, Chitando u komba swinene leswaku mathyelo ya mavito exikarhi ka vaakatiko va Zimbabwe ya nghenerìwile hi nkucetelo wa Xikriste. Eka ntshaho lowu, rito ra Vukhongeri ri tirhisiwa ku hlamusela muxaka wa mavito lawa ya thyiweke hi ku landza vukhongeri byo karhi, kumbe hi ku landza mikucetelo ya matsalwa. Hileswaku munhu a nga duvuleriwa hi ku n'wi thya vito ra le Bibeleni leri ri fambelanaka na leswi yena a nga xiswona. Loko munhu a tshembekile eHosini a nga thyiwa vito ra munhu loyi a tshembekile emikarhini ya Bibele, naswona loko a nga tshembekangi a nga thyiwa vito ra munhu loyi a a nga tshembekangi eBibeleni.

3.2.41 Mavuyantsena

Mavuyantsena i riviti leri humaka eka riendli " vuya ntsena", leswi vulaka ku vuya munhu a nga khomanga nchumu. Vito ra Mavuyantsena i vito leri thyiweke wanuna un'wana loyi a nga ya tshama Joni eka nkarhi wo leha a ta ya vuya kaya a nga khomanga nchumu. Loko vanhu va n'wi vona a vuya a nga khomanga nchumu va n'wi thyile Mavuyantsena, tanihi ndlela yo komba leswaku a nga vuyanga na nchumu. Hileswaku u vuyile ximandlamandla. Vito ra Mavuyantsena ri hlamuseriwa hi Manana Juwawa hi ndlela leyi:

> Vito leri ri tala ku thyiwa munhu wa xinuna. Munhu loyi u va a sukile lomu a ri kona, ngopfungopfu entirhweni ko fana na le Hippo Valley kumbe Joni, a nga khomanga nchumu. U to veni a lo vuya ntsena a nga khomanga nchumu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Marito lawa ya seketela leswi vuriweke laha henhla leswaku Mavuyantsena i munhu loyi a ngo tivuyela a suka entirhweni a nga ri na nchumu wo vikela va le kaya. Loko a ri lomu a nga kona a ehleketa ku ya ekaya wo suka a tifambela ehandle ko khomanyana swo karhi swa ku ya va nyika. Maendlelo lawa a ya khomi kahle vanhu lava va langutelaka xo karhi ku suka eka yena naswona hi vona va n'wi thyaka vito ra Mavuyantsena. Hileswaku wo tivuyela ximandlamandla a wu hi vekeri nchumu. Tatana Chauke na vona va seketela mathyelo ya vito leri loko va ku:

> Mavuyantsena i munhu wo ya entirhweni a vuya a nga ri na nchumu. Vito leri ri nga thyiwa munhu loyi a yaka eJoni va sala va langutela leswaku u ta va vekela swo karhi kambe yena a vuya a nga khomanga nchumu.

Marito lawa ya dlayiseta mhaka ya ku munhu loyi a duvuleriwaka hi vito ra Mavuyantsena hi loyi a tlhelaka ekaya ku suka entirhweni a nga khomanga nchumu. Munhu loyi u va a tivuyela ximandlamandla tanihi munhu loyi a nga sukiki entirhweni. Maendlele lawa hi wona ya kucetelaka vaduvuleri leswaku va ku munhu loyi i Mavuyantsena.

3.2.42 Madyaswanyuku

Eka mbulavulo wa siku na siku, nyuku i rito leri kongomisaka eka biku leri munhu dzukaka endzhaku ka loko a tirhile ntirho wo tika swinene. Madyaswanyuku i vito leri thyiwaka munhu loyi a tibyelaka leswaku a nge pfuki a ri muluveri ni siku ni rin'we kambe u ta tihanyisa hi masiku, hi leswi a titirheleke hayexe. Hileswaku munhu loyi u dya ni ku bomba hi leswi a titirhelaka hi ntamu wa yena. Tatana Hasani va le Chingele va seketela mhaka leyi loko va ku, "*I munhu loyi a nge a nga dyi xa munhu kumbe xo luvela kambe u dya xa ku titirhela.*" Marito lawa ya tiyisisiwa hi Manana Xinhavi va le Muhlanguleni loko va ku, "*Madyaswanyuku i munhu loyi a hanyaka hi ku titirhela.*" Hi tinhlamuselo leti andlariweke laha henhla hi nga vula ehandle ko kanakana leswaku Madyaswanyuku i vito leri thyiwaka munhu loyi a kotaka ku titirhela ni ku tiyimela eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hinkwaswo leswi a swi endlaka ehandle ka ku langutela mpfuno ku suka eka vanhu van'wana. Hileswaku rifuwo ra yena ri ta hikokwalaho ko va a tikarhata.

3.2.43 Magudlhajele

Vito ra Magudlhajele i vito leri thyiwaka munhu loyi a tshamelaka lero bohiwa na ku va a pfaleriwa ejele. Munhu wo fana na loyi a swi koteki leswaku a heta nkarhi wo leha a ri ehandle ka jele. Mikarhi yin'wana wa kota ku hemberiwa a nyikiwa milandzu leyi a nga yi endlangiki va n'wi boha va ya n'wi pfalela. Ehandle ka leswi, a nga va munhu loyi a nge hambi a humesiwa ejele u ta hlangana na swin'wana endleleni leswi nga ta endla leswaku a tshova nawu ivi a bohiwa a ya ejele. Leswi swi endla leswaku munhu loyi a duvuleriwa hi vito ra magudlhajele. Tatana Malavhusa va hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

> Magudlhajele i munhu loyi a tshamelaka ku bohiwa a yisiwa ejele. I munhu wo hambi a humesiwa ejele a nga se fika na le kaya swa endleka a hlangana na swin'wana leswi swi to endla leswaku a ya pfaleriwa .

Nhlamuselo leyi yi yelana na leswi boxiweke leswaku magudlhajele i munhu loyi a tshamelaka ku pfaleriwa ejele hikokwalaho ko va a tivangele milandzu leyi bohisaka. Tanihi vito leri a duvuleriwaka harona, munhu loyi u va a tshamela ku gudlha khumbi ra jele hikuva u tshama a ri lomo. Hi ndlela leyi, vito ra Magudlhajele ri tirhisiwa ku hlavutela xiyimo lexi nga tsakisiki lexi a tshamelaka ku tikuma a ri eka xona. Ku seketela leswi vuriweke laha henhla, Tatana Juwawa va nyika mavonelo ya vona hi ndlela leyi:

> Magudlhajele i munhu wo tshamisa sweswo a karhi a bohiwa hikokwalaho ka swidyoho swa yena. Ku va munhu loyi a tshamisa sweswo a karhi a bohiwa swi endla leswaku vanhu va ku i Magudlhajele.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Marito lawa a ya hambananga helo na leswi hlamuseriweke ehenhla. Tinhlamuselo hinkwato leti nyikiweke ti komba leswaku Magudlhajele i munhu wo tshamela ku pfaleriwa ejele.

Kasi nhlamuselo yin'wana ya vito leri hi leyi yi nge. Magudlhakhumbi i vito leri thyiweke wanuna un'wana loyi a nga tsakeriki ku suka kaya a fambafamba a karhi a vonana na van'wana vanhu. Wanuna loyi a kumeka a ri kaya mikarhi hinkwayo. Hambi ku ri ku yimayima a yimayima kwala kaya. Leswi a swo fana na loko a pfukela ku gudlha khumbi masiku hinkwawo hikuva ku famba ka yena a ku ri ku jikajika kwala mutini.

3.2.44 Mahambayedwa

Mahambayedwa i vito leri tumbulukeke eka ririmi ra Xizulu laha "hamba" swi vulaka "famba" hi Xitsonga, kasi "yedwa" swi vula "yexe" naswona ri tirhisiwa ku hlamusela munhu loyi a fambaka a ri yexe. Loko ri tsariwa hi Xitsonga ri helerile i Mafambayexe. Vito leri ri thyiwile wanuna loyi a tsakela ku famba a ri yexe. Hileswaku loko a ehleketa ku khoma riendzo a nga tsakeli ku famba na un'wana munhu kambe o timukela a ri yexe. Maendlelo lawa hi wona ya kuceteleke ku duvuleriwa ka yena hi vito ra Mahambayedwa. Liberty Chauke wa le ka Mahenye u hlamusela mathyelo ya vito ra Mahambayedwa hi ndlela leyi:

> Vito ra Mahambayedwa ri lombiwile eka Xizulu laha ri vulaka munhu loyi a fambaka a ri yexe. Wanuna loyi u thyiwile vito ra Mahambayedwa hikokwalaho ko va a tsakela ku famba a ri yexe. Laha hi kona ku sukeke vito ra Mahambayedwa.

Nhlamuselo leyi yi tsotsosela leswi vuriweke leswaku Munhu loyi a thyiwaka vito ra Mahambayedwa hzi loyi a rhandzaka ku famba a ri yexe mikarhi hinkwayo. Hileswaku a nga tsakeri ku famba a ri na vanhu van'wana kambe u tsakela ku ya hinkwako lomu a navelaka ku ya kona a ri yexe. Munhu wo fana na loyi a nge tsaki loko vanhu van'wana va tshuka va tinyikela ku n'wi heleketa. Leswi swi endliwa hi ku va a tsakela ku famba a ri yexe. Ku seketela mhaka leyi, Farai na Mukhacana va hlangana eka marito lawa:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Mahambayedzwa i munhu loyi a nga fambiki na vanhu van'wana. Na loko a va na riendzo a kumeriwa vaheleketi wa ala a ku mina a ndzi fambi na munhu ndzi ta famba ndzi ri ndzexe. Hi wona mathyelo ya vito leri.

Hi nhlamuselo leyi, mhaka ya ku va vito ra Mahambayedwa ri thyiwa munhu loyi a tsakelaka ku famba a ri yexe ya tiyisisiwa. Munhu loyi u va a nga tshunxeki swona loko a va na vanhu van'wana eka riendzo ra yena. Lexi a xi tsakelaka i ku famba a ri yexe. Leswi hi swona swi endlaka leswaku a duvuleriwa vito ra Mahambayedwa.

3.2.45 Xiribyana

Hi ku vulavula ka masiku hinkwawo, xiribyana swi vula ribye leri nga ritsongo swinene, leri solekaka lero hambi xihlangi xi nga kota ku ri teka xi ri fula ri ya kulenyana. Vito ra Xiribyana i vito leri thyiwaka munhu wo koma swinene. Hilero munhu loyi u fanisiwa na loko a nga yimanga hambiloko a yimile, naswona loko a ri eku fambeni a swi tikombi kahle leswaku ku famba munhu. Leswi hi swona swi endlaka leswaku a duvuleriwa vito ra Xiribyana hikuva vanhu va hetelela va anakanya ku famba ka yena va ku pimanyisa na loko xiribyana xi vumbulukavumbuluka kunene. Ku seketela nhlamuselo leyi nyikiweke laha henhla, Manana N'wa-Sekeni va le Chambuta va vula leswi landzelaka:

> Vito ra Xiribyana ndzi ri thyile vanhu vo tala swinene hikokwalaho ka swiyimo swa vona. Vito leri ri thyiwa munhu wo koma ku hundza mpimo. Munhu loyi a thyiwaka vito ra Xiribyana na loko a famba wo vumbulukavumbuluka kunene tanihi xiribyana lexi vumbulukaka.

Hi ku landza nhlamuselo leyi, hi nga tiyisisa ehandle ka ku tipfinyinga leswaku vito ra xiribyana ri thyiwa munhu loyi a nga wa xiyimo xo koma ku tlurisa mpimo. Hileswo na loko a ri ku fambeni a swi twisiseki kahle leswaku ku famba munhu kambe swo nyika mianakanyo ya ku vumbuluka ka nchumu lowu nga riki na milenge, lowu nga yelanaka na xiribyana. Hi ndlela leyi, munhu wo koma hi ndlela leyi tlurisaka mpimo u duvuleriwa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hi vito ra Xiribyana. Ku ya emahlweni na ku hlamusela mathyelo ya vito leri, Tatana Mukhacana Mashila va swi aneka hi ndlela leyi:

> Vito ra Xiribyana ri thyiwa munhu, ngopfungopfu wansati. Wansati loyi u va a ri wo koma swinene. Ku koma ka yena hi kona ku fanisiwaka na xiribyana.

Marito lawa ya seketela leswaku vito ra Xiribyana ri tirhisiwa ku duvulela munhu loyi vulehi bya yena byi solekaka hi ndlela ya le henhla lero u hetelela a nga ha voniwi tanihi munhu kambe u fanisiwa na xiribyana lexi nga tekeriwiki enhlokweni. Eka nhlamuselo leyi hi thumba mhaka ya leswaku vito ra Xiribyana ri tirhisiwa ngopfu ku duvulela vanhu va xisati. Evuton'wini bya vanhu bya siku na siku, loko wansati a tiya, a tlhela a koma vanhu va vulavula hi ta yena va ku hi loyi wo vumbulukavumbuluka kunene. Leswi swi yelana swinene na mathyelo ya vito leri ra Xiribyana hikuva ri thyiwa wansati wo koma loyi loko a famba a endlaka onge wo vumbulukavumbuluka tanihi xiribyana. Swiyimo leswi hlamuseriweke laha henhla hi swona swi kucetelaka ku duvuleriwa ka vanhu hi vito ra Xiribyana.

3.2.46 Madyaswivandza

Madyaswivandza i vito leri tirhisiwaka ku duvulela munhu loyi a dyaka kumbe ku dlaya swihari leswi vanhu van'wana va chavaka ku swi dlaya. Rito leri nge "swivandza" i riviti leri kongomisaka eka swihari leswi chavisaka swinene hikokwalaho ko va swi swi kota ku dlaya kumbe ku lemata munhu. Hikokwalaho, vito ra Madyaswivandza ri thyiwa munhu loyi a tiyelaka ku hlota ni ku dlaya swihari leswi vanhu van'wana va swi chavaka. Swihari swo fana na nghala kumbe yingwe a swi tali ku dlawa hikuva ematshan'wini yo xi dlaya xi nga swi kota ku hundzulukela muhloti xi n'wi dlaya. Tatana Mapengo va le Chikombedzi va hlamusela mathyelo ya vito leri hi marito lawa:

> I munhu loyi a tibumabumelaka hikokwalaho ko va a dlaya swivandza swo tanihi tinghala, tiyingwe ni swin'wana leswi chaviwaka hi van'wana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi mpaluxo lowu hi nga vula ehandle ko thumaluma leswaku Madyaswivandza i vito leri munhu a tithyaka hi xikongomelo xo komba leswaku u ni xivindzi xo dlaya swihari leswi vanhu van'wana va nga swi tiyeriki, leswi loko va swi vona va ngo tidlayadlaya kunene hi ku tsustsuma. Tatana Chauke va le Chikombedzi na vona va nyika mavonelo ya vona loko va ku:

> Vito ra Madyaswivandza i vito leri munhu a tithyaka hayexe hikokwalaho ko va a kota leswi vanhu van'wana va nga swi kotiki.

Marito lawa ya hi komba hilaha nhlamuselo leyi nyikiweke ehenhla hi Tatana Mapengo yi nga ndlandlamuxiwaka hakona. Nhlamuselo leyi yi boxa leswaku Madyaswivandza i vito leri thyiwaka ri nga kongomananga na swihari ntsena kambe eka vito leri, rito "swivandza" ri nga ha vula swilo swihi kumbe swihi leswi vanhu van'wana swi va chavisaka na ku va tikela ku va va swi fikelala.

3.2.47 Kupetseka

Hi ku vulavula ka siku na siku, ku petseka swi vula ku voyama kumbe ku khotseka. Vito leri i ra wanuna un'wana loyi a duvuleriweke hikokwalaho ko va a lehile swinene. Ku leha loku a endlile a ku endla leswaku a hetelela a khotseka, ivi na loko a famba a famba a petsekile. Hikokwalaho ka ku petseka loku, u hetelele a duvuleriwile vito ra "Kupetseka", leri nga mpetso kumbe nkomiso wa leswi a vumbekiseke xiswona. Vito ra Kupetseka ri hlamuseriwa hi Manana Juwawa hi ndlela leyi:

> Vito ra kupetseka ri thyiwa munhu wo leha loyi loko a famba a fambaka a karhi a petsekapetseka. Munhu loyi u va a lehile lero a nga koti ku famba a nga korhamangi kumbe ku khotseka.

Eka nhlamuselo leyi, hi kuma leswaku vito ra Kupetseka ri thyiwa munhu wo leha swinene loyi, hikokwalaho ka ku leha loku, a nga kotiki ku yima kahle a ololoka kambe wa khotseka. Ku khotseka loku a ku endlaka hi kona loku vuriwaka ku petseka, naswona

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xiyimo lexi hi xona xi kuceteleke ku duvuleriwa ka yena. Tatana Chambuta va nyika nhlamuselo yin'wana ya mathyelo lawa va ku:

> Vito ra ku petseka ri thyiwile munhu wo leha swinene. Munhu loyi va n'wi thyile hikokwalaho ko va a lehile hi ndlela leyo hlamarisa. Leswi swi endlile leswaku va ku i Kupetseka.

Nhlamuselo leyi ya ha vula swin'we na leswi boxiweke laha henhla leswaku munhu loyi a duvuleriwaka vito ra Kupetseka i loyi a vaka a lehile ku tlula mpimo. Ku petseka, tanihilaha swi kombisiweke hakona laha henhla i ku va munhu a khotseka loko a tsandzeka ku yima a ololoka. Hi ndlela leyi, u va a famba a korhamisile na nhloko, a petsile na nkolo, a famba a langutile ehansi. Maendlelo lawa hi wona ya endlaka leswaku a duvuleriwa hi vito leri ra Kupetseka, leri vulaka munhu loyi wo famba a khotsekile.

3.2.48 Macakala

Hi ku vulavula ka siku na siku, macakala i swiambalo leswi swi handzukeleke hikokwalaho ka vukhale na ku va swi ambariwile eka nkarhi wo leha. Ku va munhu a tshamela ku ambala macakala swi nga komba ku va a ri mupfumari kumbe a ri loyi a vabyaka miehleketo. Loko a ri loyi a vabyaka miehleketo swi tala ku tivonakarisa ngopfu hi ku va macakala lawa ya ri na thyaka leri kombaka ku va na tin'hweti hambi malembe ri nga tivi mati. Vito leri ra macakala ri thyiwile wanuna loyi a tshamaka ni swiambalo swo hlakala leswi teleke thyaka. Tatana Matsilele va hlamusela mathyelo ya vito leri hi ndlela leyi landzelaka:

> Wanuna loyi va nge i Macakala u huma Dzindzela naswona u thyiwile vito leri hikokwalaho ko tshama a ambarile mpahla yo handzukela leyi nga ni thyaka swinene. Vanhu va vula leswaku munhu loyi u rhandza macakala.

Nhlamuselo leyi yi seketela leswi vuriweke laha henhla leswaku Macakala i munhu loyi a tshamaka a ambarile macakala. Hambileswi hi nga swi twangiki eka ntshaho lowu leswaku wanuna loyi i mupfumari kumbe i munhu loyi a vabyaka hi miehleketo, hi nga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

kholwa swinene leswaku hi loyi a hanyeke kahle emiehleketweni hikokwalaho ko va vanhu va n'wi vula loyi a rhandzaka macakala. Nhlamuselo leyi yi seketeriwa hi Mukhalabye Ngomani loko a ku:

> Hi mina loyi a n'wi thyeke vito ra Macakala. Ndzi n'wi thyile hikokwalaho ko va a tsakela ku ambala macakala hambiloko swiambalo leswinene a ri na swona.

Nhlamuselo leyi yi seketela leyi nga le henhla hi ku vula leswaku vito ra Macakala ri thyiwile hikokwalaho ko va wanuna loyi a duvuleriweke a ri munhu loyi a tshama a ambarile macakala. Hi nga vula hi tshunxekile leswaku wanuna loyi u thyiwile Macakala hikokwalaho ko ka a nga ambali swiambalo leswinene hambi a ri na swona. Ku n'wi duvulela hi vito ra Macakala swi vula leswaku hi loyi wo tsakela ku ambala macakala swiambalo a ri na swona ehandle ko n'wi hleka leswaku wa pfumala.

3.2.49 Mangwapu

Vito ra Mangwapu ri tala ku thyiwa munhu loyi nhloko kumbe miehleketo ya yena yi nga ha tirhiki kahle endzhaku ka ku va a vabyile miehleketo. Rito ra mangwapu a ri tivikani kahle nhlamuselo ya rona, hambi ya ri matumbulukelO ya rona. Vahlokohlisiwa va kombile leswaku rito leri ri fambelana na ku va miehleketo yi khwapukile kumbe yi tsemekile lero sala yi nga ha tirhi kahle. Kokwani N'wa-Duvula va le ka Vhelemu va hlamusela mathyelo ya vito leri hi ndlela leyi:

> Vito ra Mangwapu ri thyiwa munhu loyi a nga tshama a vabya vuvabyi byo hlangana nhloko. Hikokwalaho ka leswi vanhu va vula leswaku miehleketo ya yena yi ngwapukile a yi ringanangi.

Hi nhlamuselo leyi, hi nga vona hilaha vito ra Mangwapu ri thyiwaka hakona. Hambi leswi rito ra mangwapu ri nga tolovelekangiki evanhwini nhlamuselo leyi nyikiweke laha henhla ya hi nyika vutivinyana bya leswi rito leri ri nga vulaka swona. Ku suka eka matirhiselo ya rito eka nhlamuselo leyi nyikiweke, ku ngwapuka i ku va nchumu wo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Nhlamuselo leyi yi tiyisisa swinene leswaku vito ra Galela ri thyiwile hikokwalaho ka ku va Tatana Chavani va nga hlweri kumbe ku teka nkarhi va karhi va ehleketa hi ta ku ba munhu. Eka marito lawa, swi le rivaleni leswaku ni vanghana va vona se a va va tiva leswaku a va hlweri ku 'galela' munhu. Hi marito ya *ndzi ta ku galela*, Tatana Chavani a va vula leswaku u ta tikuma u biwile ehandle ka ku swi lemuka. Nhlamuselo yin'wana ya mathyelo ya vito leri yi huma eka muduvuleriwa Tatana Chavani lava nge:

> Vito leri ri sungurile khale loko ndza ha ri jaha. A ndzi ri munhu wa ku rhandza kulwa swinene. A ndzi nga hlweri ku galela munhu, ndzi n'wi ba swinene.

Hi nhlamuselo ya vito leri hi nga vula leswaku Tatana Chavani a va ri munhu loyi a nga hanyeki. Hileswaku lava va nga hanya na vona a vo tshama va rhiyile na ku yingisela hi ku chavela leswaku va nga tshuka va galeriwa, va biwa hambi swi nga yelananga. Leswi swi komba leswaku loko va onhelana na munhu a ku nga ri na ku burisana va fika laha va twananaka. Ematshan'wini ya ku vonisana a ku holovisaniwa kunene. Maendlele lawa ya wanuna loyi hi wona ya kuceteleke ku duvuleriwa ka yena hi vito ra Galela.

3.2.53 N'waxikomani

N'waxikomani i vito leri tirhisiwaka ku duvulela wansati wo koma leswo voniwa hi mani na mani. Ku ya hi vahlokohlisiwa, vito leri ri va ri tirhisiwa eka vanhu va xisati ntsena lava nga eka xiyimo lexi. Eka Xitsonga, xirhangi xa N'wa- xi tirhisiwa tanihi ndlela yo fundza munhu kumbe nchumu wo karhi wo tanihi xiharhi, xikombiso: N'wampfundla, N'watimali kumbe tanihi ndlela yo duvulela munhu onge hi laha ka vito ra N'waxikomani. Tatana Malavhusa va le ka Chilonga va nyika nhlamuselo ya mathyelo ya vito ra N'waxikomani hi ndlela leyi:

> Vito leri ri thyiwile un'wana wansati wa le Muhlanguleni. I vito leri thyiwaka munhu wa xisati wo koma. Vito leri ri thyiwa munhu wa xisati ntsena a ri koti ku thyiwa munhu wa xinuna.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Tatana Malavhusa va seketela leswi boxiweke laha henhla hi ku vula leswaku vito ra N'waxikomani hi leri tirhisiwaka ku duvulela wansati wo koma. Marito lawa ya tlhela ya tiyisisa leswaku vito leri a ri koti ku tlula rimbewu ri ya tirha na le ka vanhu va xinuna kambe ri tirha ntsena eka vanhu va xisati. Hi ndlela leyi, hi nga vula leswaku vito ra N'waxikomani i vito ro duvulela ra xisati. Leswi swi endla leswaku ri hambana na mavito man'wana lawa ya kotaka ku tirhisiwa eka vanhu va timbewu to hambana. Vito leri ri tlhela ri hlamuseriwa nakambe hi Tatana Pikela loko va ku:

> Vito ra N'waxikomani ri tirhisiwa ku duvulela munhu wa xisati wo koma. I munhu wo koma. A ri koti ku tirhisiwa kun'wana ri tirha ntsena eka munhu wa xisati.

Nhlamuselo leyi yi tshikelela leswi boxiweke hi Tatana Malavhusa laha henhla leswaku vito leri ri thyiwa munhu wo koma wa xisati. Hileswaku munhu loyi u va a komile hi ndlela leyi endlaka leswaku hambi loko a tinghenisa eka vanhu van'wana kumbe a tiyimela a ri yexe swi ala swa ha tikomba leswaku i loyi wo koma.

3.2.54 Ntamuwavuswa

Vito ra Ntamuwavuswa ri thyiwa munhu loyi a nga tsakeriki ku tirha xa yena i ku dya ntsena. Munhu loyi u va a ri lolo naswona a nga tsakeri ku tinghenisa eka miginghiriko leyi vuyerisaka. Matimba ni ku hiseka ka yena swi tivonakarisa loko a tikirheteriwa ndyelo ya swakudya. Tatana Xibisani va le Ximpfungwanini va seketela mhaka leyi hi marito lawa, *Ntamuwavuswa i munhu loyi a nga kumekiki eka timhaka to tirha kambe u kumeka eku dyeni.* Tatana Ndlovu va le Dzindzela va tiyisisa mhaka leyi boxiweke laha henhla loko va ku, *I munhu loyi a nga laviki ku tirha, xa yena i vuswa ntsena. A nga lavi ku tirha o lava ku dya ntsena.* Swivulwa leswi andlariweke laha henhla swi tiyisisa mhaka ya leswaku munhu loyi a thyiwaka Ntamuwavuswa i munhu loyi ntamu wa yena wu nga n'wi pfuniki xin'wana ehandle ka loko a ri eku dyeni. Hakanyingi vanhu va muxaka lowu va tshamela ku tivika vuvabyi loko va vona leswaku ku pfukapfuka mitirho, kambe loko swi ta eku dyeni va hanya va xa ni le mahlweni. Leswi swi endla

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Tshembaxakwe va vula leswaku i munhu loyi a nga na swa yena.

Nhlamuselo ya Tatana Chauke yi tiyisisa leswaku Tshembaxakwe i vito leri thyiwaka munhu loyi hakunene a nga na swilo kumbe michumu ya yena. Hi ndlela leyi, vito leri ri nga thyiwa munhu hi vanhu lava va hanyisanaka na yena kumbe ku va munhu a tithya tanihi ndlela yo navela ku komba vanhu leswaku hi swo leswi a nga xiswona. Eka ntshaho lowu, ku va munhu a ri na swa yena i ku va a ri na swilo leswi munhu a bohekaka ku va na swona evuton'wini, leswi loko munhu a nga ri na swona a karhataka vanhu hi ku famba a karhi a lomba.

3.2.56 Nsinyawamali

Loko vaduvuleri va duvulela munhu hi vito ra Nsinyawamali va ta va va vonile leswaku munhu wa kona i n'watimali. Hikokwalaho munhu loyi u tekiwa a fanisiwa na nsinya lowu nga na marhavi lawa ya tswalaka mihandzu ya mali. Hi ku ya hi makumelo ya yena ya mali, vanhu va vona swi n'wi olovela lero swi fana na loko munhu (nsinya) loyi a hluka mali, a tswala mali. Hikokwalaho ka leswi, munhu loyi u duvuleriwa hi vito ra nsinya wa mali. Tatana Vhelemu va le Dzindzela va hlamusela mathyelo ya vito leri hi ndlela leyi:

> I munhu loyi a tshamelaka ku kuma mali. Nkarhi wun'wana na wun'wana loko u lava mali eka yena wa yi kuma. Hikokwalaho vanhu va hetelela va ku i nsinyawamali hikuva a swi endleki leswaku u yi pfumala.

Mpaluxo lowu wu hlavutela no tiyisisa leswaku vito ra Nsinyawamali i vito leri thyiwaka munhu hi vanhu van'wana lava va n'wi xiyeke va vona leswaku mali a hi nchumu eka yena hikuva u yi kuma hi ku olova na hi ntalo hi nkarhi lowu a yi lavaka ha wona. Tatana Jongoman va le Dzindzela va hlamusela mathyelo ya vito leri hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ku va u karhi u tiphata hi ku tivula nsinya wa mali. Kumbe wa tirha, u ta va u karhi u tivula wena leswi u nga swona. Wo tivula wena.

Ntshaho lowu wu hi paluxela leswaku vito ra nsinya wa mali hi leri munhu a tithyaka hayexe hi xikongomelo xa ku tinyungubyisa hi xiyimo xa yena xa swa timali. Hi ku katsa tinhlamuselo leti nyikiweke hi vahlokohlisiwa lavambirhi hi nga vula leswaku vito ra Nsinyawamali ri nga va leri munhu a tithyaka hayexe kumbe leri a thyiwaka hi vanhu van'wana, naswona eka swiyimo hinkwaswo ri va ri komba xiyimo xa muduvuleriwa xa ku va a ri munhu wa timali.

3.2.57 Mpondopondo

Hi ku vulavula ka siku na siku, mpondo ku vuriwa mali leyi a yi tirhisiwa khale, enkarhini wa xikolonyi etikweni ra Zimbabwe leyi a yi ri ya le Nghilandi. Mali leyi a yi vuriwa *pound* hi Xinghezi. Namuntlha mpondo ku vuriwa mali ya le Amerika ya tidolara leyi nga ya phepha. Vito ra Mpondopondo i vito leri vaakandhawu va ka Makhosiya na va tindhawu tin'wana leti nga ekusuhi va thyeke wanuna un'wana loyi a rhwalaka vanhu hi mimovha ya yena ku sukela enambyeni wa Lundze a va yisa edorobeni ra Chiredzi. Wanuna loyi u ta hi kwalomo a taka hikona a kuma lava a va ri eka bindzu ra ku rhwala vanhu va karhi va hakela ntlhanu wa tidolara, yena a fika a byela vanhu leswaku u va hakerisa mpondo. Hikokwalaho ko va vanhu lava va n'wi tsakele ngopfu hi ku va a chichile mali ya mimovha, u vile na ndhuma swinene. Vanhu va hetelele va n'wi thya vito ro duvulela leri va ri vitanaka hi tindlela tinharhu, ku nga:

(i) **Mapondo**

(ii) **Mpondopondo**

(iii) na leswi yena n'winyi a tithemendherisaka xiswona eka bindzu ra yena loko a ku "**Pondo Tours**", leswi tlhelaka swi komba ku va a amukerile hi ntsako vito leri a duvuleriweke ha rona. Eka mburisano lowu mulavisisi a wu endleke na muduvuleriwa ku humile vuxokoxoko lebyi landzelaka:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Mina vito ra mina hi mina Isaac Khumbula. Loko ndzi sungula ku ya endhawini ya ka Makhosiya ndzi kumile lava a va ri na mimovha ya vona va karhi va endla *five dollars* ku suka ka Makhosiya va ya eChiredzi. Hi ku famba ka nkarhi va tile va ta hunguta va endla *three dollars*. Hikokwalaho ko va ndzi lava makete, ndzi bohekile ku hakerisa vanhu *two dollars*. Van'wana lava a va ri na mimovha va swi arile mina ndzi tiomisa nhloko ndzi hundzela emahlweni ndzi hakerisa yoleyo. Leswi swi endlile leswaku vanhu va nga ha khandziyi mimovha ya van'wana va ku hi yimela Pondo. Hi ndlela leyi vanhu va hetelele va ndzi vula Pondopondo.

Ntshaho lowu wu endla leswaku hinkwaswo leswi kuceteleke ku thyiwa ka vito ra Pondopondo swi va erivaleni. Hileswaku yena u tihlawulele ku hakerisa mali leyi nga ehansi ka leyi a yi hakerisiwa hi van'wana ku endlela leswaku vanhu va ta tsutsumela eka yena, leswi heteleleke swi endlekisa xiswona. Loko wanuna loyi a vutisiwile leswaku swi n'wi khomile njhani loko a thyiwile vito leri u hlamurile hi ndlela leyi:

> Ekusunguleni a ndzi nga ri tsakeri. A ri ndzi bora swinene hikuva mina a ndzi titiva ndzi ri na vito ra mina. Hi ku famba ka nkarhi ndzi tile ndzi ta vona leswaku hi rona leri nga ta endla leswaku ndzi va *popular*. Leswi swi endlile leswaku ndzi ri tsakela. Ku fika sweswi se hi rona leri ndzi ri lavaka hikuva hi rona leri vanhu va ri tivaka. Se na le kaya ka mina va ri tiva.

Ntshaho lowu wu hi komba masungulele ya mavito yo tala lawa ya tirhisiwaka ku duvulela vanhu. Hileswaku eku sunguleni mavito lawa a ya tsakeriwi hi vanhu lava duvuleriwaka kambe hi ku famba ka nkarhi ya vuya ya duma ya va wona lawa ya tiviwaka ku hundza na mavito ya vanhu ya xiviri. Tawanda loyi a humaka emugangeni wa Chengoma u seketela leswi vuriweke mayelana na mathyelo ya vito leri hi marito lawa:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

U thyiwile vito ra Mpondopondo hikokwalaho ko hakerisa vanhu mpondo. Hi swona swi nga endla leswaku vanhu va hetelela va ku ni Mpondopondo.

Hi ntshaho lowu, hi nga vula ehandle ka tingana leswaku vito ra Mpondopondo ri thyiwile endzhaku ka loko a tinyikerile ku hakerisa mpondo ematshan'wini yo hakerisa vanhu mali leyi a yi hakerisiwa hi van'wana. Eka mitshaho leyi nyikiweke ehenhla, hi vonile leswaku ku va wanuna loyi a tinyikerile ku hakerisa Mpondo swi endlile leswaku a tsakeriwa hi vanhu. Eka nkarhi wa sweswi, munhu un'wana na un'wana loyi a ehleketaka ku suka eka Makhosiya a ya eChiredzi u boheka ku hlayisa tinomboro ta riqingho ta Mpondopondo. Leswi swi endla leswaku vito leri ri duma ri ya emahlweni.

3.2.58 Zambareja

Vito ra Zambareja i vito leri thyiwaka munhu wa rhambu ro bumbula. Matimu ya vito leri ya kumeka eka vanhu va le Save le ku nga tshama ku humelela wanuna loyi a vula leswaku u suka Zambareja. Vuxokoxoko bya mathyelo ya vito leri byi nyikiwa hi Manana Fumani loko va ku:

Vito leri ri sungurile lembe vanhu lava a va hada byanyi va nga hlangana na wanuna loyi a vabya, a balekile exibedhlele. Vanhu lava va hlanganile na yena egen'wini, etintshaveni. Va n'wi vutisile lomu a huma kona a va hlamula a ku u huma Zambareja. Vanhu lava va ehleketile leswaku munhu loyi hi un'wana wa lava va Matshwanga. Leswi swi endlile leswaku va khoma munhu loyi va ba hi ku ehleketa leswaku a nga hetelela a va byerile swin'wana mayelana na ntiyiso wa lomu a humaka kona. Va engetile va n'wi vutisa, a alela eka marito ya yena ya ku huma eZambareja. Leswi swi endlile leswaku va hetelela va n'wi thyile vito ra Zambareja. Un'wana na un'wana wa xivumbeko xa miri xo fana na xa wanuna loyi se u thyiwa vito ra Zambareja.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka marito lawa ya tshahiweke laha henhla, swi vekiwile erivaleni leswaku munhu loyi a heteleleke a duvuleriwa hi vito ra Zambareja a a nga twisiseki. Vito ra Matshwanga leri tsariweke i vito ra mulwisamfumo wa le Mozambique loyi a famba etindhawini to hambanahambana ta tiko leri na le matikweni lawa ya nga kusuhi na tiko ra Mozambiki a karhi a xanisa vanhu hi ku va sendzelela minomu, ku va tsemelela swirho hambi ku ri ku va dlaya. Mathyelo ya vito ra Zambareja ya hlamuseriwa nakambe hi Manana N'wa-Masocha loko va ku:

> Zambareja i vito ra tiva lerikulu leri kumekaka eSave, ematlhelo ya le ka Mahenye. Na loko munhu a ri na miri lowukulu a nga vuriwa Zambareja na yena.

Eka nhlamuselo leyi, hi kuma mavonele mantshwa mayelana na mathyelo ya vito ra Zambareja. Laha hi kona hi kumaka leswaku ndhawu ya Zambareja leyi a yi vuriwa hi muduvuleriwa yi kumeka kwihi naswona i ndhawu ya njhani. Marito lawa ya tshahiweke ya endla leswaku hi kota ku vona leswaku Zambareja leri heteleleke ri va vito leri tirhisiweke ku duvulela wanuna loyi i vito ra ndhawu leyi thyiweke vito ra tiva. Leswi swi endla leswaku hi pfulekeriwa hi tindlela tin'wana leti mavito ya tinxakaxaka ya tisaka xiswona. Tanihi xikombiso xa vito leri, hi vona leswaku ri sungurile ri ri vito ra tiva lerikulu, ri fika laha ri nga endliwa vito ra ndhawu, ri ta tirhisiwa ku duvulela wanuna loyi ku hlanganiweke na yena emananga. Eka siku ra namuntlha, vito ra Zambareja ri nga tirhisiwa ku duvulela munhu un'wana na un'wana wa xinuna loyi a nga na miri lowu wu yelanisiwaka na wa Zambareja. Hileswaku un'wana na un'wana loyi a nga na miri lowukulu.

3.2.59 Muphogori

Muphogori ku vuriwa dyilo dyo leha lero tanani mi ta vona, ledyi ehleketeleriwaka leswaku i moya lowu ringetaka ku tlhela wu hanya wa munhu loyi a hundzeke emisaveni. Dyilo ledyi dyi va dyi ri na xivumbeko xa munhu. Muphogori wu vonaka ngopfu nivusiku naswona wu tala ku chavisachavisa vanhu hi ku tivonakarisa ka wona. Ku vuriwa leswaku loko u wu vona a u fanelanga ku tsutsuma hikuva a wu nge wu siyi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

naswona wu nga ku xanisa hi ku tlanga hi wena wu karhi wu ya ku yimela hi le mahlweni le u tsutsumaka u kongomile kona. Loko munhu a thyiwa Muphogori u ta va a lehile swinene. Vanhu va va va nga swi twisisi leswaku malehele ya munhu loyi ya vula yini. Manana Makamu va hlamusela mathyelo ya vito leri hi ndlela leyi:

> Vito leri ri thyiwile wanhwana loyi a kula swinene a lehile ku hundza na hina lava a hi ri lavakulu eka yena. Nhwanyana loyi a va ku i Mavis. Vanhu a va ku malehele ya nhwanyana loyi i ya muphogori.

Eka nhlamuselo leyi, rito 'swinene' ri hlamusela ku va munhu a kula hi xihatla na hi ndlela leyi vanhu va nga yi langutelangiki. Rito leri ri na ku yelana nakambe na rito ra 'lehaleha' leri vulaka ku va munhu a leha a hundza lavotala hi nkarhinyana lowu nga languteriwiki leswaku munhu a nga leha a fika kona. Mayelana na mathyelo ya vito leri, Tatana Rivombo va engeta va nyika vuxokoxoko lebyi landzelaka:

> Vito leri ri thyiwile munhu loyi hikokwalaho ka ku va a lehile swinene. Na loko a famba a a famba a govekile nhlana. Mikarhi yo tala loko a tikuma a ri exikarhi ka ntshungu, a va yena wo leha ku hundza vanhu hinkwavo.

Nhlamuselo ya Tatana Rivombo yi yelana swinene na leswi kombisiweke laha henhla leswaku Muphogori i vito leri thyiwaka Munhu wo leha. Nhlamuselo leyi yi endla leswaku hi vona leswaku hambi swiyimo swin'wana swo hambanahambana swi nghenelela lexikulu i ku va munhu loyi a duvuleriwaka hi vito leri a lehile hi ndlela yo hlamarisa.

3.2.60 Khwirixatika

Vito ra Khwirixatika ri tirhisiwa ku duvulela munhu loyi a nga na khwiri leri hakunene ri n'wi tikelaka kumbe ku n'wi karhata hikokwalaho ko va ri kurile ngopfu. Khwiri ra muxaka lowu ri va ri nga ri khwiri ra ku va wansati a tikile kumbe khwiri ra wanuna leri kombaka ku va munhu a ri nwatimali. Khwiri leri ri va ri komba nkayivelo wa swakudya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swo ringana kumbe ku va rihanyu ra muduvuleriwa ri nga tshamisekanga. Hikokwalaho, khwiri leri na yena n'wini a nga ri tsakeri hikuva a ri n'wi nyiki xiyimo lexinene. Mathyelo ya vito ra Khwirixatika ya hlavuteriwa hi Rivombo loko va nyika xikombiso xa muduvuleriwa wo karhi va ku:

> Munhu loyi u thyiwile vito leri hikokwalaho ko va a ri na khwiri lerikulu lero na ku famba ka n'wi tikela. Na loko a lava ku tsutsuma swa n'wi karhata. Khwiri leri ri va ri ri lerikulu hambi a nga dyanga nchumu.

Marito lawa ya tshahiweke ya komba swinene leswaku Khwirixatika i munhu loyi a tikeriwaka hi khwiri na ku va ri ri nhlomulo eka yena. Tanihi vito leri munhu loyi a duvuleriwaka harona, khwiri ra yena ri va ri n'wi tikela hakunene. Hi marito man'wana, Khwirixatika swi vula leswaku khwiri ra tika. Ku va munhu loyi a tikeriwa hi khwiri ra yena swi kucetela vanhu leswaku va n'wi duvulela hi vito ra Khwirixatika. Vito leri ri hlamuseriwa nakambe hi Tatana Pikela loko va ku:

> Vito ra Khwirixatika ri hlamuseriwa hi ku ya hi xiyimo xa munhu loyi a duvuleriwaka. Munhu loyi u va a ri loyi wo tiya wa khwiri lerikulu.

Nhlamuselo leyi yi komba ku yelana na leyi nyikiweke laha henhla kambe yi hundzela emahlweni yi komba leswaku munhu loyi a thyiwaka vito leri hi loyi wo tiya. Marito ya ku tiya lawa ya tshahiweke ya kongomisa eka munhu loyi a hanyeke kahle emirini, loyi a nga rilariliki hi swa rihanyu ra yena. Ku ya hi Tatana Pikela, munhu loyi a nga n'watimali loyi a hetelelaka a va na khwiri leri kombaka leswaku i ro xurha na yena a nga thyiwa vito leri ra Khwirixatika loko se a nga ha tikoti hikokwalaho ka khwiri ra yena. Hi nga dlayiseta mhaka ya mathyelo ya vito leri hi ku vula leswaku munhu un'wana na un'wana loyi a fikaka laha a nga ha tikotiki hikokwalaho ka ku tikeriwa hi khwiri ra yena leri n'wi kuleleke a nga duvuleriwa hi vito ra Khwirixatika.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.61 Gugu

Gugu swi vula ku va munhu a hatla ku endla xanchumu a nge se languteriwa ku xi endla kumbe hi xihatla lexi nga languteriwiki hi vahlaleri. Hi ku vulavula kun'wana, i ku va munhu a ri na xifafa kumbe a ri na maendlelo yo jaha ngopfu ku tinghenisa eka swilo, mikarhi yin'wana na leswi ku taka ku ta thumbiwa leswaku a swi nga lumbi yena. Vito ra Gugu ri thyiwile wanuna un'wana loyi a ri muaki wa tiyindlu. Wanuna loyi a ku loko a sungula ku aka a aka hi ku jaha, hinkwaswo a karhi a swi endla hi xihatla. Maendlello lawa hi wona ya endleke leswaku a duvuleriwa hi vito ra Gugu. Tatana Chauke va le Save va kombisa mathyelo ya vito leri hi ndlela leyi:

> Gugu i vito leri thyiweke wanuna wa birida. Wanuna loyi a aka yindlu hi ku jaha. Laha hi kona ku nga suka vito ra Gugu.

Ntshaho lowu wu komba leswi vuriweke laha henhla leswaku vito ra Gugu i ra wanuna loyi loko a ri eku akeni a aka hi xihatla. Tatana Mukhacana va seketela mhaka leyi hi ndlela leyi:

> I munhu wa xihatla loyi a nga hlayisiki xihundla. I munhu wa ku ka a nga koti ku tshama na nchumu exifuveni. Loko a twa nchumu u boheka ku hatla a swi hundzisela un'wana ehandle ka ku swi hlayisa exifuveni xa yena. Hambi ti ri timhaka ta xihundla yena u fanela a hatla a ti kuma ivi a ya ti hoxa le.

Eka nhlamuselo leyi, mathyelo ya vito leri hi ku angarhela ya kombisiwa. Munhu loyi a thyiwaka vito ra Gugu u va loyi a jahaka ku endla swilo kumbe ku fambisa mahungu na lawa ya nga fanelangiki ku haxiwa. Gugu swi vula ku endla xo karhi nkarhi wa xona wu nga si fika, kumbe ku xi endla hi xihatla lexi nga hundzeleta. Hambi van'wana va ha lava ku xi nyika miehleketo munhu loyi a nga wa gugu u tsutsumatsutsuma a ya swi paluxela vambe. Loko munhu a kumeka a ri eka xiyimo xo fana na lexi a nga duvuleriwa hi vito ra Gugu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.3 NKATSAKANYO WA NDZIMA YA 3

Eka ndzima leyi ku xopaxopiwile mavito hi ku tala ka wona lawa ya thyiweke hi ku landza swiyimo swo hambanahambana leswi vanhu va tindhawu leti milavisiso yi endliweke eka tona va tikumaka va ri eka swona. Eka milavisiso leyi endliweke, swi humeseriwile erivaleni leswaku mavito yo duvulela ya ni nkoka swinene evuton'wini bya vanhu. Eka mavito lawa ya xopaxopiweke, ku ni man'wana lawa ya nga ya vanhu vo karhi lava tivekaka ni man'wana lawa ya ngo va mavito yo duvulela lawa ya nga thyiwaka munhu wihi kumbe wihi eka nkarhi wun'wana na wun'wana. Xiyimo lexi xa mavito yo duvulela xi kombisiwile eka maxopaxopelo lawa ya endliweke eka ndzavisiso lowu.

Eku xopaxopeni ka mavito lawa ya hlengeletiweke, swi vonakile leswaku a hi hinkwawo mavito yo duvulela lawa ya nga na tinhlamuselo leti nga erivaleni. Mavito man'wana hi lawa ya nga ni tinhlamuselo leti ngo mbamberiwa kunene. Man'wana ya va ya nga ha tiveki kahle leswaku ya tumbulukile hi ndlela yihi. Exikarhi ka lawa ya ha tsundzukiwaka, ku ni lawa ya hlanganisaka vaxopaxopi tinhloko hikokwalaho ko va ya va na mathyelo mambirhi kumbe manharhu. Leswi swi endla leswaku ku xopaxopa mavito ku va ntirho wa ntlakulavaxurhe.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4. NKOKA WA MAVITO YO DUVULELA

4.1 MANGHENELO

Mavito yo duvulela tanihi xiphemu lexi welaka eka dyondzo ya mathyelo ya mavito ya ni nkoka swinene evuton'wini bya vanhu. Tanihilaha swi kombisiweke hakona eka ndzavisiso lowu, mavito yo duvulela a yo thyiwa ntsena ehandle ko tekela enhlokweni swiyimo leswi vaka kona loko vito ri thyiwa. Loko munhu a duvuleriwa u duvuleriwa hi vito leri fambelanaka na vutomi, mahanyelo, vumunhu, xivumbeko, ntirho wa yena kumbe swin'wana leswi n'wi hlawulekisaka eka vanhu van'wana. Guma (2001:267) u tshikelela mhaka leyi loko a ku:

> The meaning attatched to names…plays a significant role in the definition of 'personhood', because it is believed a given name does not only serve as an identity but also determines the type of person the individual is…names are seldom chosen at random.

Hi ndlela leyi, Guma u tiyisisa leswaku vito ra munhu a ro thyiwa ntsena kambe ri fanela ku khomela rixaka vuxokoxoko lebyi enerisaka mayelana na muduvuleriwa loko ri ta va vito leri thyiweke hi ku landza milawu ya mathyelo ya mavito. Leswi swi nga vula leswaku hambi munhu loyi a thyiweke vito ro karhi hi nga n'wi tivi hikokwalaho ka ku ka hi nge se n'wi vona loko vito ri thyiwile kahle hi nga vhela hi tiva munhu loyi hi ku twa vito ra yena. Xikombiso, loko hi twa vito ra Madyaswilova hi nga vhela hi tiva leswaku munhu loyi a hi wo lombiwalombiwa mali kumbe swilo swin'wana hikuva a nga tlherisi loko a lombiwe nchumu wo karhi. Hi ndlela leyi, hi nga vona leswaku mavito yo duvulela ya ni nkoka hikuva ya khomele rixaka mahanyelo na vumunhu bya muduvuleriwa. Xihlawulekisi lexi xa mavito yo duvulela hi xona xi endlaka leswaku vaduvuleriwa vo tala va nga tsakeri mavito lawa va duvuleriwaka hawona hikuva mavito lawa ya va ya humesela ehandle swiendlo swa vona leswo biha, leswi nga amukelekiki erixakeni, leswaku munhu un'wana na un'wana a swi tiva.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2 Ya komba leswi humeleleke hi nkarhi kumbe lembe leri munhu a velekiweke harona.

Mavito yo duvulela man'wana ya thyiwa ya paluxa leswi humeleleke hi nkarhi lowu muduvuleriwa a nga velekiwa hawona. Loko ri ri lembe ra nyimpi a nga duvuleriwa hi vito ra nyimpi yoleyo, xikombiso, Matshwanga, tanihi ndlela yo komba leswaku munhu loyi u velekiwile hi lembe ra nyimpi ya Matshwanga. Loko a velekiwile hi lembe ra dyandza ra Dungulu a nga duvuleriwa nakambe hi vito ra dyandza leri tanihi ndlela yo tsundzuxa rixaka leswaku munhu loyi u velekiwile hi lembe ra dyandza leri. Swiyimo swin'wana swa ku fana na ku va n'wana a velekiwile manana va yena va ri exitimeleni, ebazini, ni kun'wana swi nga ha kombisiwa naswona hi ku duvulela n'wana loyi. Maendlelo lawa ya ni nkoka wa ku hlayisa matimu ya mavelekiwelo ya n'wana loyi. Hambiloko n'wana loyi a va na vito rin'wana leri a talaka ku vitaniwa harona leri ro duvulela ri va ri ri kona hi le tlhelo ku endlela ku tsundzuxa yena n'wini xikan'we ni maxaka hi ta leswi humeleleke loko a velekiwa. Muponde na Taruvinga (2001:54) va kombisa mhaka yo fana na leyi loko va ku:

> (nicknames) are used to explain the circumstances of an individual's birth…a perculiar incident that has marked an individual's life…a family's protest against society or fate…

Ntshaho lowu wu komba hilaha mavito yo duvulela ya nga na risima hakona evuton'wini bya munhu. Mavito yo duvulela ya va ya khomile vuxokoxoko lebyotala bya munhu ku katsa leswi humeleleke hi siku a nga velekiwa kumbe nchumu lowu nga humelela lowu nga tirhisiwaka ku monya kumbe ku tsan'wa mavonelo ya vaaki ehenhla ka munhu loyi a nyikiweke vito. Vandyangu va nga thya n'wana vito hi xikongomelo xo hlekula mavonelo ya vaaki ehenhla ka n'wana. Simion (2006:2) u seketela mavonele lawa hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> …(they) are a valuable source of information. They can indicate gender, marital status, birthplace, nationality, ethnicity, religion, and position within a family or even within a society.

Hi ntshaho lowu, hi nga vula leswaku mavito yo duvulela ya ni nkoka swinene. I mavito lawa ya kotaka ku nyika vuxokoxoko bya munhu lebyi byi nga lavekaka.

4.3 Ku hambanyisa lava nga na mavito yo fana

Mavito yo duvulela mikarhi yin'wana ya tirhisiwa ku hambanyisa vanhu lava swi nga oloviki ku va hambanyisa hikokwalaho ko va va ri na mavito yo fana. Leswi swi tala ku humelela ngopfu emitirhweni kumbe eswikolweni lomu vanhu va kotaka ku va na mavito kumbe swivongo leswi fanaka leswi hetisekeke. Loko ku ri ku vanhu lava va fanela ku vitaniwa hi swivongo ehandle ka mavito ya vona yo sungula swi fika laha swi tikaka hikokwalaho ko ka swi nga olovi ku va hambanyisa. Loko xiyimo xi ri tano, vito ro duvulela ra teka ndhawu yo hambanyisa vanhu lava nga na mavito yo fana. Tanihi xikombiso, eYunivhesiti ya Great Zimbabwe ku ni valeteri vambirhi lava nga na swivongo swo fana va tlhela va va na maletere yo sungula ya mavito ya vona ya vuhlangi lama fanaka. Hileswaku hinkwavo i va F. Sibanda. Loko munhu a lava ku hlawula un'wana wa vona u fanele a vula ndzawulo leyi muleteri loyi a welaka eka yona, xikombiso, F. Sibanda wa *Religious Studies* kumbe F. Sibanda wa *African Languages and Literature*. Hi ndlela leyi, mavito ya tindzawulo ku nga "*Religious Studies*" na "*African Languages and Literature*" ya tirha tanihi mavito yo duvulela lawa ya hambanyisaka valeteri lava. Mhaka ya ku va mavito yo duvulela ya hambanyisa vanhu lava nga na mavito yo fana yi vekiwa erivaleni hi Davey na Mackinnon (2002:2), loko va ku, *one of the most important uses for nicknames is identifying those who have identical names.* Hi ntshaho lowu hi nga vona hilaha mavito yo duvulela ya nga ya risima hakona. Ehandle ka ku va vanhu lava nga ni mavito yo fana va thyiwa mavito yo duvulela a swi nge olovi ku va hambanyisa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.4 Ku komba ku sola /tsongahala ka munhu

Mavito yo duvulela ya nga thyiwa hi ndlela yo komba ku langutela hansi kumbe ku sola muduvuleriwa. Hileswaku loko swiendlo kumbe swiyimo swa xivumbeko, ikhonomi, vukhongeri na swin'wana eka munhu swi ri leswi kombaka ku tsana a nga thyiwa vito ro n'wi duvulela, leri kombaka leswaku a hi munhu wa nchumu. Mavito yo fana na Manghimani, Lazaro, kumbe Xirhengele ya nga thyiwa vanhu lava nga tekeriwiki enhlokweni evuton'wini hikokwalaho ko va va pfumala kumbe va tsoniwile leswi vanhu van'wana va nga na swona.

4.5 Ku tifihla leswaku munhu a nga kumeki

Mavito yo duvulela ya ni nkoka swinene eka valwi va nyimpi. Theme ra *Nom de guerre* i ra Xifurhwa leri hi Xitsonga ri vulaka vito ra le nyimpini. Valwi va nyimpi va swi kota ku tithya mavito lawa ya ngo tiviwa hi mitlawa ya vona ntsena, kambe ntshungu wu nga ma tivi. Leswi va swi endla tanihi ndlela ya ku tifihla na ku tisirhelela eka valala lava va nga ringetaka ku lava mulwi wo karhi hi ku tirhisa vito ra yena ra ntolovelo. Leswi swi endleka ngopfu laha valala va nga kotiki ku tiva munhu loyi va n'wi lavaka hambi va hlangana na yena kambe vo famba va karhi va vutisela munhu un'wana na un'wana loyi va hlanganaka na yena. Hi ndlela leyi, vaxengi lava va nga hlangana na munhu loyi va n'wi lavaka kambe hi ku va a tirhisa vito leri nga tolovelekangiki a va nge swi koti ku n'wi tiva. Leswi swi endla leswaku munhu a papalata tinghozi to tala.

4.6 Ku heta matimba ya nala

Mavito yo duvulela ya nga tirhisiwa ku heta nala matimba. Enkarhini wa nyimpi ya ntshuxeko eZimbabwe Vantima a va tirhisa mavito yo duvulela hi xikongomelo xo heta Valungu matimba. Mavito ya muxaka lowu hi lawa ya kombaka leswaku Valungu a hi nchumu naswona a va nge pfuki va hlurile eka nyimpi leyi yi nga le ku lwiweni. Hileswaku ku fuma tiko ra Zimbabwe eka vona i norho. Mavito yo fana na Switaswifamba, Lavopfumalamatsolo (hikokwalaho ko tshamela ku ambala tiburuku ta

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mithirawuzi), Vaphangarifuwo i man'wana mavito lawa a ya tirhisiwa ku komba leswaku Valungu va bihile swinene naswona a va fanelanga va fuma tiko leri hikuva a hi ra vona nakambe a va tirheki. Hi ndlela leyi, mavito yo duvulela a ya tirha tanihi swibamu leswi a swi tirhisiwa ku heta matimba ya valala.

4.7 Ku titiyisa eka ntirho wo vava

Mavito yo duvulela ya nga tirhisiwa ku titiyisa hi wona kumbe ku tinyika xivindzi eka swiyimo kumbe ntirho wo tika. Eka swiyimo swo fana na leswi, munhu u tithya vito ro duvulela hi yexe hi xikongomelo xa ku titiyisa leswaku a ta kota ku tiyisela eka swiyimo swo tika leswi nga oloveki. Xikombiso xa vanhu lava tolovelaka ku tithya mavito yo duvulela ya muxaka lowu i vanhu lava tsemaka mova endhawini ya Chiredzi (Hippo Valley). Tanihilaha swi tivekaka hakona, ntirho wa ku tsema mova i ntlakulauxurhe. I ntirho lowu vavaka swinene, lowu nga tsakeriwiki hi votala hikokwalaho ko hlakata miri. Hikokwalaho, vatsemi va mova va tolovela ku tinyika mavito lawa ya endlaka leswaku va tirivala, va tivona onge a va ha ri vona ku endlela leswaku va ta kuma matimba na moya wa ntirho ehandle ko nyenyela na ku titsetselela. Davey na Mackinnon (2002:3) va tiyisisa mhaka leyi hi marito lawa:

> The tradition of nicknaming…has several useful functions. Nicknames can relieve some of the stress of working in a dangerous occupation; provide a relatively safe channel for expressing criticism of company officials and at times, express criticism of fellow miners who fail to work effectively.

Eka ntshaho lowu, rito ra *stress* hi rona ri kombaka leswaku vito ro duvulela ri na nkoka wa ku endla leswaku mutirhi a rivala kumbe ku hunguta miehleketo ya leswaku ntirho lowu a wu tirhaka wu nga n'wi nghenisa enghozini. Hi tlhela nakambe hi kuma leswaku mavito yo duvulela ya swi kota ku hundzisa hungu ra ku komba ku va swilo swi nga famba ekhampanini yo karhi, hambi ku ri ku komba leswaku swirho swo karhi a swi tirhi kahle hi ndlela leyi kombisaka ntirhisano na ku rhula.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.8 Ku nyika mafenya

Mavito yo duvulela ya nga va lawa ya tisaka fenya eka lava va ma twaka. Mavito ya muxaka lowu ya ni nkoka swinene erixakeni hikuva ya endla leswaku vanhu va tshama va tsakile, va tshunxekile. Ku va vanhu va tshamela ku hleka swi endla leswaku va papalata na ku hundziwa hi mavabyi yo tala, yo tanihi vuvabyi bya ntshikelelo wa ngati lebyi munhu a nga byi kumaka hikokwalaho ko tshamela ku ehleketa ngopfu hi ta vutomi na swiphiqo leswi a hlanganaka na swona. Davey na Mackinnon (2002:2) va kombisa nkoka wa mavito yo duvulela lawa ya nga na mafenya emitirhweni loko va ku, *humorous nicknames can relieve the tension of working in a dangerous environment.* Leswi swi komba leswaku loko vatirhi va duvulelana hambi ntirho wu nga tsakisi kumbe wu ri lowu chavisaka va chaveleleka va tlhela va rivala hi ta ku chavisa ka ntirho lowu.

4.9 Ku lemukisa ntshungu

Mavito yo duvulela ya nga thyiwa munhu wo karhi hi xikongomelo xa ku lemukisa vaakatiko leswaku va vona ntshikelelo lowu va nga eka wona. Mavito ya muxaka lowu ya va ya thyiwa hi ndlela yo komba ku landzula makhomelo yo biha na swiyimo swin'wana leswi vatameri va matimba yo fuma xitshungu va swi tirhisaka hi xikongomelo xa ku tihluvukisa kumbe swikongomelo swin'wana swo tano. Mukusha na van'wana (2012:11) va komba xiyimo lexi a xi ri kona enkarhini wa vukolonyi etikweni ra Zimbabwe na matirhiselo ya mavito yo duvulela hi Vantima ehenhla ka Valungu hi ndlela leyi:

> Nicknaming was, therefore, a political process, because names created a group consciousness for the purpose of warning, reminding, describing, evaluating, and resisting the exploitation of Black people on White farms.

Ntshaho lowu wu komba swinene leswaku mavito yo duvulela ya ni ntirho wo hlawuleka eka ku nyika ndzemukiso. Hileswaku vaakatiko va pfuleka mahlo va vona mitshikelelo hinkwayo leyi va nga eka yona. Mavito lawa ya tlhela ya byela vatshikeleri leswaku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vutshikeleri bya vona byi lemukiwile naswona maendlelo lawa ya bihile. Mhaka leyi yi humeseriwa erivaleni hi ntshaho wa Mukusha na van'wana (2012:11-12) loko va boxa leswi landzelaka:

> Nicknames encapsulated a dislike of the exploitative tendency of White farmers- a resistance against the dehumanizing experience at the hands of their White employers. The nicknaming of White farmers indicated an emotional reaction and a dislike of the exploitative and brutal nature of White farmers.

Ntshaho lowu wu tshikelela mhaka ya leswaku mavito yo duvulela ya ni nkoka eka vanhu lava nga eka xiyimo xa ntshikelelo hikokwalaho ko va va ma tirhisa ku landzula xiyimo lexi. Hi ndlela leyi, hi nga vula leswaku mavito yo duvulela ya ni ntirho wo ba bembela eka vanhu lava nga na maendlelo yo soleka. Ya va ya tirhisiwa hi xikongomelo xa ku tivisa, hi ndlela leyi nga pfindlusiki vunghana kumbe vuxaka, lava nga na mahanyelo yo biha leswaku leswi va swi endlaka a swi amukeleki erixakeni naswona swi kavanyeta mahanyelo ya vanhu van'wana. Mavonelo lawa ya hi nghenisa eka nkoka wun'wana wa mavito yo duvulela ku nga ku ba bembela.

4.10 Ku ba bembela

Hi ku vulavula ka masiku hinkwawo, ku ba bembela i ku tivisa munhu leswaku leswi a swi endlaka a swi kahle, naswona swi kavanyeta mahanyelo ya vanhu van'wana, hi ndlela ya vutlhari. Eka ku ba bembela, munhu a nga byeriwi hi ndlela ya ku n'wi kongoma u n'wi byela milandzu ya yena, kambe u tivisiwa hi ndlela ya ku huwelela vanhu hinkwavo va swi twa kambe va sala va nga tivi leswaku ku vuriwa mani. Hileswaku munhu a nga boxiwi vito ra yena kumbe swin'wana leswi nga kusuhi na yena, leswi endlaka leswaku vanhu va hatla va ku i ximanimani ehandle ko vutiselavutisela. Ndlela leyi yi endliwa hi xikongomelo xa ku phofula mabibi ya mbilu na ku endla leswaku vaendli va swo biha va swi twa, va vona ku ri mahanyelo ya vona, vunghana kumbe vuxaka bya vona na loyi a baka bembela byi nga kavanyetiwi. Masaka na van'wana (2012:165) va seketela mhaka leyi hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Typically, immoral practices such as stealing, burglary, raping and even unconditional divorcing are morally counselled by the use of …(nick)names like *Zvirege*. Such veiled but hard-hitting names that are meant to inform the offenders that their deeds are unacceptable and immoral are a form of *bembera*.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswi kombisiweke laha henhla leswaku mavito yo duvulela ya nga tirhisiwa eku beni ka bembela. Eka ntshaho lowu, vito ra *Zvirege* i ra Xishona leri hi Xitsonga ri vulaka swo fana na 'Switshike'. Vito leri ri komba swinene leswaku ku va ku ri na swo karhi leswi nga amukelekiki, leswi munhu loyi a duvuleriwaka a swi endlaka. Ku thyiwa ka yena vito leri i ndlela yo n'wi lerisa leswaku a hambana na maendlelo ya yena yo homboloka. Chauke (2004:158), u vula mhaka yo fana na leyi loko a ku:

> We further note that many nicknames can easily be regarded as powerful symbols of disapprobation and subtle criticism. In a more appropriate manner, one can say that nicknames are commonly used as a means of easing social tensions and minimizing friction among people. This means that nicknames can be used to send out a critical message to friends and neighbours and to avoid direct confrontation.

Ntshaho lowu wu dlayiseta mhaka ya ku va mavito yo duvulela ya tirhisiwa tanihi ndlela yo ba hayona bembela. Marito ya *easing social tensions and minimizing friction* hi wona ya humeselaka mhaka ya bembela erivaleni hi ku komba leswaku mavito yo duvulela ya tshinya van'wamilandzu hi ndlela leyi sivelaka madzolonga na ku dlaya vuxaka exikarhi ka vaakelani. Tani hilaha swi kombisiweke hakona laha henhla, ku ba bembela ku endla leswaku munhu a phofula hinkwaswo leswi swi n'wi vavaka hi ndlela leyi sivelaka mpfilungano wa vuxaka kumbe vunghana. Turner (2001:456) eka Chauke (2004) u seketela leswi kombisiweke laha ehenhla loko a ku:

> Nicknames containing cryptic social messages serve to express dissatification or vent frustration. Thay are also used to cast suspicion

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

or level accusation in the community, ridicule, mock or warn against an unacceptable mode of behaviour.

Eka ntshaho lowu na kona ka ha kombisiwa mhaka yin'we ya bembela, laha mavito yo duvulela ya nga tirhisiwaka hi tindlela to hambanahambana hi xikongomelo xa ku tivisa muendli wa leswo biha leswaku maendlelo ya yena a nga kahle. Hi nga tlhela hi vula leswaku xikongomelo xa ku ba bembela a hi xa ku dlaya vuxaka kambe i xa ku byi vumba. Hi ndlela leyi, hi vula hi nga kanakani leswaku mavito yo duvulela ya ni ntirho wo hlawuleka swinene erixakeni loko swi fika eka timhaka to ba bembela.

4.11 NKATSAKANYO WA NDZIMA YA 4

Ku dlayiseta ndzima leyi hi nga vula leswaku mavito yo duvulela ya ni nkoka swinene evuton'wini bya vanhu. Mavito lawa ya va na nkoka eka vaduvuleriwa ya tlhela ya va na nkoka eka vaduvuleri na vanhu van'wana lava nga tshameriki ku tihlanganisa na muduvuleriwa, lava va ngo hlangana ntsena hi mikarhi leyi nga le kule. Eka vaduvuleriwa, mavito lawa ya ni swo tala leswi ya va endlelaka, swo tanihi ku va engetela matimba ya ku hundzela emahlweni na migingiriko ya vona, ku va nyika milorho leyintshwa evuton'wini, ku va nyika ndzhuti exikarhi ka vanhu van'wana na swin'wana leswinene hambileswi yan'wana ya nga endlaka leswaku va tsana, ku hela matimba na ku va va va vanhu va tingana eku hanyeni ka vona hinkwako.

Eka vanhu van'wana, mavito yo duvulela ya endla leswaku vanhu va tiva kumbe ku tsundzuka leswi tshameke swi humelela evuton'wini bya muduvuleriwa. Xikombiso, munhu loyi a velekiweke hi lembe ra dyandza ra Dungulu a nga thyiwa vito leri. Leswi swi endla leswaku matimu lawa ya hlayiseka eka vito leri ro duvulela. Hi vonile nakambe leswaku hi vito ro duvulela rixaka ri nga swi kota ku dyondza munhu ri n'wi heta hi ku twa vito leri duvulelaka. Hi tlhelo ro hlayisa matimu, vito ro duvulela ri khomela rixaka vuxokoxoko bya leswo tala leswi vaka swi humelerile kambe swi nga kumangi laha swi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nga hlayiseriwaka kona. Tanihilaha swi kombisiweke hakona eka ndzavisiso lowu hi ku angarhela, na le ka ndzima leyi hi ku kongoma, mavito yo duvulela ya ni mitirho yo tala leyo hlawuleka evuton'wini bya vanhu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

5 NKOMISO WA NDZAVISISO, NKATSAKANYO NA SWIBUMABUMELO SWA NDZAVISISO

5.1 MANGHENELO

Ndzima leyi yi ta nyika nkomiso wa ndzavisiso na nkatsakanyo wa nxopaxopo lowu endliweke eka ndzavisiso lowu. Ku ta tlhela ku nyikiwa nakambe swibumabumelo swa ndzavisiso na swibumabumelo swa milavisiso leyi nga ta endliwa.

5.2 NKOMISO WA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu langutana na mathyelo ya mavito yo duvulela hi ku kongoma, na swiyimo swo hambanahambana leswi kucetelaka ku thyiwa ka mavito ya tinxakaxaka hi ku angarhela. Ntirho wa ndzavisiso lowu hinkwawo wu endliwile hi ku landza maendlele ya swilo na mavonelo ya swiyimo eka ta vutomi swa Machangana/Vatsonga va le Zimbabwe. Hinkwaswo leswi swi kaneriweke eka ndzavisiso swi katsakanyiwa hi nkomiso wa tindzima lowu nyikiweke laha hansi.

Ndzima yo sungula yi nyika manghenelo, tinhlamuselo ta matheme, xivumbeko na maendlelo ya ndzavisiso, sampula, tithiyori ta ndzavisiso na nkanelo wa mitirho ya milavisiso leyi endliweke mayelana na dyondzo leyi.

Ndzima ya vumbirhi yi kanela matimu ya mathyelo ya mavito, laha ku kombisiweke leswaku dyondzo ya mathyelo ya mavito a yi tiveki leswaku yi sungule rini ehandle ko tiva ntsena leswaku yi sungurile khale ka khaleni. Ndzima leyi yi tlhela yi nyika tinxaka ta mavito to tanihi mavito ya tindhawu, mavito ya le ngomeni, mavito ya mapatu na switarata, mavito ya milambu, mikova, malwandle na tindhawu tin'wana ta mati, mavito lawa ya nga na nkucetelo wa vukreste, mavito ya tintshava, mavito ya le nyimpini na mavito yo duvulela na tinxaka ta wona. Eka tinxaka hinkwato, lexikulu i ku komba

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leswaku mavito a yo thyiwa mihulahula kambe ya thyiwa hi ku landza swiyimo swo karhi leswi kuceteleke ku thyiwa ka mavito lawa.

Ndzima ya vunharhu yi nyika na ku hlamusela vanhu na mitlawa yo hambanahambana leyi thyaka vanhu mavito yo duvulela. Yi kombisa vanhu vo fana na machudeni, vathori, vathoriwa, vavengi, vatirhikulobye, n'wini wa vito tanihi vathyi va mavito yo duvulela.

Eka ndzima ya vumune hi kona laha mavito yo duvulela ya xopaxopiwaka vito hi vito, na ku kombisa mathyelo ya mavito lawa. Mikucetelo leyi mavito yo duvulela ya nga na yona eka mahanyelo ya vaduvuleriwa na mahanyelo ya vanhu emigangeni ya vona yi ta kombisiwa, ngopfungopfu eka mavito lawa tinhlamuselo ta mathyelo ya wona ti nga erivaleni.

Ndzima ya vuntlhanu yi nyika vuxokoxoko bya nkoka wa mavito yo duvulela erixakeni. Nkoka lowu wu tsariwile tanihi nkoka wa mavito yo duvulela hi ku angarhela ehandle ko kombisa nkoka wa mavito hi rin'we-rin'we.

5.3 NKATSAKANYO WA NDZAVISISO

Eka ndzavisiso lowu ku xopaxopiwile mavito yo duvulela ya tinxakaxaka lawa a ya thyiwa hi ku landza swihlawulekisi swo hambanahambana leswi vaduvuleriwa va tikumaka va ri na swona kumbe va ri eka swona. Eku xopaxopeni mavito lawa hi kumile leswaku mavito yo duvulela ya ni nkoka swinene evuton'wini bya vanhu, ngopfungopfu lava twaka mavito lawa, hambi na vona vaduvuleriwa. Hileswaku mavito yo duvulela ya ni nhlamuselo ya leswi munhu loyi a duvuleriwaka a nga xiswona. Laha ku katsiwa mahanyelo ya yena, migingiriko ya tinxakaxaka leyi a tikumaka a ri eka yona evuton'wini bya yena bya masiku hinkwawo, ntirho wa yena, swakudya leswi a swi tsakelaka, mavulavulelo ya yena, lomu a tshamaka kona na swin'wana swihlawulekisi leswi vanhu hi ku hambanahambana ka vona va tihlawulekisaka hi swona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hikokwalaho ka leswi, hi nga vula leswaku mavito yo duvulela ma nga thyiwi ma karhi ma suka embiteni yin'we, kumbe embiteni yo karhi leyi tivekaka kambe ya nga huma kun'wana na kun'wana. Hi nga tlhela hi vula na leswaku munhu a ku na lexi a nga xi endlaka leswaku a nga thyiwi vito ro duvulela hikuva a wu tivi leswaku ri ta ta ri huma hi kwihi. Xin'wana xo hlawuleka hileswaku munhu a nga tikuma a ri na rona vito ro duvulela kambe yena n'wini a nga ri tivi. Mavito yo duvulela ya nga va kona hi ku landza mitirho leyinene kumbe yo biha ya munhu. Hi nga tlhela hi boxa nakambe leswaku munhu a nga thyiwa vito ro duvulela loko a karhi a swi tsakela kumbe a nga swi tsakeri. Mhaka yin'wana hi faneleke ku yi tekela enhlokweni hileswaku swivongo leswi vanhu vo tala va swi tirhisaka swi sungurile swi ri mavito yo duvulela lama vaduvuleriwa, ekusunguleni, a va nga ma tsakeri.

Hi nga kombisa nakambe leswaku loko vanhu va twa hi ta mavito yo duvulela va ehleketa ntsena mavito lawa ya nga yo monya, ku khovolela na ku poyila vaduvuleriwa. Hambileswi lowu wu nga ntiyiso, a hi mikarhi hinkwayo laha vaduvuleriwa va duvuleriwaka hi mavito ya muxaka lowu, naswona a hi hinkwawo mavito yo duvulela ya nga ya muxaka lowu. Tanihilaha swi kombisiweke hakona eka mavito lawa ya xopaxopiweke eka ndzavisiso lowu, mavito man'wana ya komba ku soriwa ka muduvuleriwa, man'wana ya komba ku n'wi khutaza eka migingiriko ya yena ya vutomi naswona man'wana hi lawa ya paluxaka vunghwazi, vunene ni vuswikoti.

Ku gimeta mhaka leyi, hi nga vula leswaku mathyelo ya mavito yo duvulela a ya hambananga na mathyelo ya mavito man'wana hi ku angarhela. Milawu leyi letelaka ku thyiwa ka mavito yo hambanahambana eka dyondzo ya Onomasitiki ya ha ri yona leyi nga na matimba eku thyiweni ka mavito yo duvulela. Hi ndlela leyi, loko milawu leyi yi tekeriwa enhlokweni mavito lawa ya thyiwaka vaduvuleriwa ya fika laha ya nga ha kotekiki ku ma hambanyisa na vanhu lava duvuleriweke hikokwalaho ko va va tshamiwa hi wona ku hundza na lawa ya vona ya ntolovelo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

5.4 SWIBUMABUMELO SWA NDZAVISISO

Swibumabumelo leswi nga tekeriwaka enhlokweni mayelana ni ndzavisiso lowu hi leswi landzelaka:

- Eka ndzavisiso lowu ku bumabumeriwa leswaku vathyi va mavito yo duvulela va thya mavito lawa hi xikongomelo xa ku antswisa rixaka ehandle ko ri dlaya.

- Vathyi va mavito va Vatsonga va fanela ku vona leswaku munhu un'wana na un'wana loyi va n'wi thyaka va n'wi thya hi ririmi ra Xitsonga tanihi ndlela yo ndlandlamuxa na ku hluvukisa ririmi leri.

- Dyondzo ya mathyelo ya mavito yi fanela ku katsiwa eka kharikulamu ya le swikolweni naswona yi fanela yi tekeriwa enhlokweni eka tintangha hinkwato tanihi xiphemu lexi nga na nkoka xa ndhavuko na matimu ya Vatsonga.

- Vatsonga va fanela ku tekela enhlokweni mavito ya vanhu hikuva ya va khomerile leswo tala mayelana na vutsonga bya vona.

- Mavito ya le ngomeni ya fanela ku tlhantlhiwa eka vayimbi leswaku va ta tiva leswaku ya vula yini naswona ya na nkoka muni erixakeni, ehandle ko va thyeriwa exinyameni.

UNIVEN LIBRARY
Library Item : 20141374

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

5.5 SWIBUMABUMELO SWA MILAVISISO LEYI NGA SI ENDLIWAKA

- Milavisiso leyi nga ta endliwa yi fanela ku tekela enhlokweni mavito yo duvulela lawa ya thyiwaka vanhu va tintangha to hambanahambana, na ku ma avanyisa hi tintangha leti, xikombiso: mavito lawa ya duvulelaka swihlangi, vantshwa, lavakulu, lavaduhaleke, ehandle ka ku ma katsa endhawu yin'we.

- Mavito yo duvulela ya nga avanyisiwa nakambe ku ya hi rimbewu ra vaduvuleriwa lava nga avanyisiweke hi tintangha, xikombiso: vakhalabye, vakhegula, vavanuna, vavasati, vafana, vanhwana, sweswosweswo.

- Milavisiso leyi nga ta endliwa eka dyondzo ya mavito hi ku angarhela yi nga katsa mavito ya swihari na swihadyana leswo fana na swibodza, mikwahle na swin'wana, tanihi ndlela yo kuma ha yona vuxokoxoko bya vutlhari, ndhavuko na matimu swa Vatsonga, na ku fikelela eku twisiseni ka maehleketelelo na mafambiselo ya swilo hi rixaka leri.

- Vulavisisi byi nga ha endliwa nakambe hi mavito ya switirho swa thekinoloji leswi tumbulukaka eka mikarhi ya sweswi.

- Valavisisi va nga lavisisa nakambe hi ta mavito lawa ya tirhisiwaka eka swiyimo swo hambanahambana swa mabindzu, tipolitiki na vukhongeri.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

- Eka ndzavisiso lowu ku lavisisiwile hi mavito yo duvulela ntsena. Hikokwalaho mulavisisi u bumabumela leswaku lava nga ta tsala hi ta dyondzo ya mathyelo ya mavito eka malembe lawa ya landzelaka va nghenisa na tinxaka tin'wana leti nga katsiwangiki eka ndzavisiso lowu.

© University of Venda

Alia, V. (2007) **Names and Nunavut: Culture and Identity in the Inuit Homeland**, Berghahn Books, U.S.A.

Babbie, E.R. (1992) **The Practice of Social Research,** Wadsworth Publishing Company, Califonia.

Bannerman, J.H. (1978) **Towards a History of the Hlengwe People of the South of Rhodesia,** NADA Vol. XI (5).

Bulpin, T.V. (1954) **The Ivory Trail,** Howard Jimmis, Cape Town.

Burke, J.W. (2004) **The Streets of Key West: A History Through Street Names**, Pineapple Press Inc., Florida.

Bussmann, H. (1998) **Routledge Dictionary of Language and Linguistics,**

Chauke, M.T. (1992) **Mavito ni Nkoka wa wona eka Xitsonga,** Unpublished Honours Research Paper, University of the North, eka Chauke, M.T.(2004) **Aspects of Naming in Xtsonga,** University of the North, (Unpublished Phd Thesis)

Chauke, M.T. (2004) **Aspects of Naming in Xtsonga,** University of the North, (Unpublished Phd Thesis)

Chauke, T. (2012) **Nkanelo wa Theme ra Onomastics eka Tsalwa ra Nyuku wa Mbyana**, Great Zimbabwe University, Ndzavisiso wa digiri ya B.A. General(lowu nga khandziyisiwangiki)

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Chitando, E. (2001) Word and World, volume XXI, Number 2, :Sign and Portents? Theophoric Names in Zimbabwe, pgs 144-1

Cohen and Manion (2003) **Research Methods in Education,** Taylor and Francis, United Kingdom.

Crystal, D. (1997) **The Cambridge Encyclopaedia of Language**, 2nd Edition, Cambridge University Press, Cambridge.

Farkas, T. (2012) **Names and Hungarian Humour,** in Anna T, Litovkina-Judith Sollosy- Peter Medgyes-D, Brzozowska eds., Hungarian Humour, Humour and Culture 3. Tertium, Krakow, 2012: 343-353.

Fulbrook, M. (2002) **Historical Theory,** Routledge, London.

Gee, P.J. (1999) **An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method,** Routledge, U.S.A.

Geeraerts, D. (2010) **Theories of Lexical Semantics** (Oxford Linguistics) Oxford University Press, Oxford.

Guma, M. (2001) **The Cultural Meaning of Names Among Basotho of Southern Africa: A Historical and**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Linguistic Analysis, Nordic Journal of African Studies, 10(3), 265-279

Hachipola, S.J. (1998) **A Survey of the Minority Languages of Zimbabwe,** University of Zimbabwe Publications, Harare.

Phillips, L.J. (2002) **Discourse Analysis as Theory and Method**, SAGE Publications Ltd, London.

Junod, H.P. (1977) **Matimu ya Vatsonga,** Sasavona Publishers, Braamfontein.

Kahari, G. (1990) **Plots and Characters in Shona Fiction,** Mambo press. Gweru.

Kombo, D.K. and Tromp, A. (2006) **Proposal and Thesis Writing: An Introduction,** Paulines Publications, Africa.

Koopman, A. (1986) **The Social and Literary Aspects of Zulu Personal Names,** Unpublished Masters Dissertation, University of Natal, eka Chauke, M.T. (2004) **Aspects of Naming in Xtsonga,** University of the North, (Unpublished Phd Thesis)

Kripke, S. (1980) **Naming and Necessity**, Cambridge, MA:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Harvard University Press Publications

Africa, Nairobi.

Mackinnon, R. na Davey, W. (2002) **Nicknaming Patterns and Traditions among Cape Breton Coal Miners**, Acadiensis, XXX, 2 Spring 2002), pp. 71-83.

Makondo, T. (2011) **Mathyelo ya Mavito ya Tindhawu Emigangeni ya Machangana ya Zimbabwe**, Great Zimbabwe University, Ndzavisiso wa digiri ya B.A. (lowu nga khandziyisiwangiki)

Mandende, I.P. (2009) **A Study of Tshivenda Personal Names,** University of South Africa, Pretoria.

Mapindani, A. (2010) **Mathyelo ya Mavito ya Vanhu eDzongeni wa Xifundza xa Chiredzi**: Great Zimbabwe University(unpublished B.A. project)

Marshall, C. (2005) **Designing a Qualitative Research,** books.google.com

Masaka, D., Gwaravanda, E.T. and Mukusha, P.J. (2012) **Naming as a Mode of Black Resistance: Reflections on Black Indegenous People's Nicknaming of Colonial White Farmers in Zimbabwe**, Journal of

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Black Studies, SAGE Publications.

Mashiri, P. (2009) **Shonglish Derisive Names Within the Domestic Environment Among the Shona People of Zimbabwe**, Nawa Journal of Language and Communication., 3(1), 66-80.

Mesthrie, R. (1995) **Language and Social History: Studies in South African Sociolinguistics,** David Philip, Cape Town.

Mcmillan, J.H. and Schumacher, S. (1993) **Research in Education: A Conceptual Introduction,** Harper Collins Publishing, London.

Mukusha, J. and Masaka, D. (2011) **Language Use in Shona Naming of Pets: An Ethico-Epistemological Perspective,** NAWA Journal of Language and Communication, Polytechnic of Zambia, NJLC, Volume 4: Number 2, December 2010; Volume 5, 1

Norman, T. (1998) **The African American Baby Name Book,** Berkeley Books, New York.

Pei, M. (1949) **The History of Language,** J.B. Lippincott Company, New York.

Pfukwa, C. (2012) **A Dictionary of Chimurenga War Names,**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

African

Institute for Culture, Peace Dialogue and Tolerance Studies, Harare.

Pongweni, A.J.C. (1983) **What's in a Name: A Study of Shona Nomenclature,** Mambo Press, Gweru.

Sethosa, R.B. (2004) **The Structure and Functions of Nicknames in Sesotho sa Leboa,** Unpublished Masters Dissertation, University of the North, eka Sebashe, S.S. (2007) **An Analysis of Naming Practices Amongst Ba-Palaborwa: A Historical Perspective**, An Unpublished Doctoral Thesis, University of Limpopo.

Sebashe, S.S. (2007) **An Analysis of Naming Practices Amongst Ba-Palaborwa: A Historical Perspective**, An Unpublished Doctoral Thesis, University of Limpopo.

Shabangu, H. L. (2009) **Mathyelo ya Mavito yo duvulela ya tindhawu Exifundzeni xa Limpopo**, University of Vhenda (Unpublished Xitsonga Honours Dissertation).

Sibanda, F. (2013) **Beyond Identity Scars: Reflections on the Vitality of Shangani Male Circumcision in the Context of HIV and AIDS in Zimbabwe,** Journal of Emerging Trends in Educational Research and Policy Studies (JETERAPS) 4(1): 1-7 @ Scholarlink Research Institute Journals, 2013 (ISSN:2141-6990)

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders
jeteraps.scholarlinkresearch.org

Simon (2006) **Dead Names: The Dark History of the Necronomicon**, Avon Books, New York.

Sithole, A. (2012) Nkanelo wa Mathyelo ya Mavito ya Timbyana EZimbabwe. Great Zimbabwe University, Ndzavisiso wa digiri ya B.A. (lowu nga khandziyisiwangiki)

Turner, N. (2001) **Humorous Names, Verbal Weapon,** South African Journal of African Languages Vol.21 No. 3 & 4, UNISA, Pretoria: HSRC.

Tompson, D. (1989) **The Concise Oxford Dictionary,** Oxford University Press, Oxford.

Vandla ra Bibele A. D. (2004) **Mahungu Lamanene,** CTP Book Printers, Afrika-Dzonga.

Wadsworth, C.A. (1989) Finding Out: Conducting and Evaluating Social Research, June True, Belmont.

Zilibele, M. and Bobel, N. (2012) **Nelson Rholihlahla Mandela's Praise Names as Revealed in Selected**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

isiXhosa Poetry. (Southern African

Journal For Folklore Studies, Vol. 22

(2) December 2012)

w.w.w.AFFCRIT.COM/pdfs/2007/.../07Good, R. The Purpose of God in the Name of JehovhaVl. XII, NO.1 2007. (62)

http://plato.stanford.edu/archives/spr2013/entries/names/> the Stanford Encyclopaedia of Philosophy. 09/09/13

http://libguides.usc.edu/writingguide 09/09/13

https://www.era.lib.ed.ac.uk/...dissertation 21/11/13

http://en.wikipedia.org/wiki.C... 24/12/13

www.FAMILYHISTORYDATA.PARALLAXVIEW.co 08/01/14

http://encyclopedia2.th 16/01/2014

http://global.britannica.com/EBch… 16/01/14

The History of Onomastics nevtan.arts.unideb.hu/nevtan/…06hajdu 22/01/14

© University of Venda